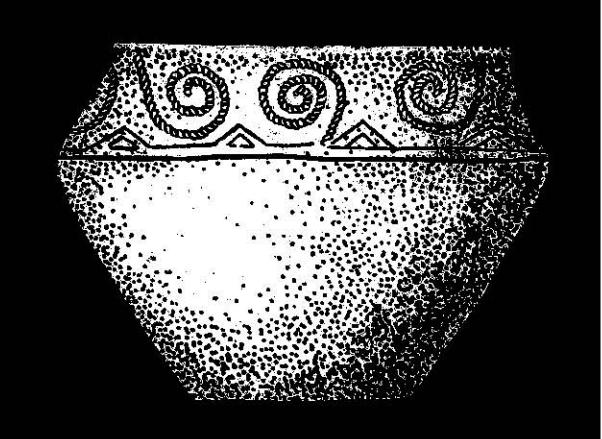

АРХЕОЛОГІЯ

22 * 1977

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

22

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1977

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *[B. I. Довженок]*, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Кашиковський*, *C. D. Крижицький*, *M. P. Кучера*, *E. V. Максимов* (заступник відповідального редактора), *H. C. Руденко* (відповідальний секретар), *O. L. Стешенко*, *O. I. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*, *O. П. Черніць*, *B. A. Шрамко*.

Редакція історичної та археологічної літератури

М. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО**Хронологія зрубної культури
Північного Причорномор'я**

Історія населення степового Півдня Східної Європи протягом другої половини II тисячоліття до н. е. визначалась різними етапами розвитку зрубної культури. У зв'язку з цим визначення її хронології, яка розкриває динаміку розвитку культури, належить до числа найважливіших проблем у вітчизняній археологічній науці.

У розробці цього питання зараз намітилось два головних напрямки. Прихильники одного з них¹ виходять з того, що між пам'ятками зрубної культури і надійно датованими комплексами Центральної і Південної Європи, які мають деяку близькість до зрубних, хронологічного розриву не існувало. Дослідники другого напрямку² дотримуються думки про неповну синхронність вказаних комплексів.

Теза про неповну синхронність культурних горизонтів з рядом спільніх елементів (однакові або близькі речі, орнаменти і т. д.), характерних для різних територій, здається непереконливою.

Кожний такий горизонт змінюється протягом певного часу іншим, який є дальшим ступенем розвитку матеріальної культури, а тому набуває вже нових, схожих між собою на значній території ознак. Прояви ці зовсім не свідчать про нівелювання культур, у яких простежені спільні риси, навпаки, вони зберігають всі свої індивідуальні особливості. Спільні ж елементи є просто показниками одночасного існування відповідних культур. Внаслідок цього ми приєднуємося до представників першого напрямку у визначенні хронології зрубної культури.

Насамперед необхідно відзначити, що на основі типологічного аналізу археологічного матеріалу і даних горизонтальної стратиграфії обидва періоди зрубної культури поділені нами таким чином. Перший період: а) старший покровський ступінь; б) молодший покровський ступінь. Другий період: а) старший сабатинівський ступінь; б) молодший сабатинівський ступінь. Щодо фіналу зрубної культури Причорномор'я — білозерського етапу, то для його розділення даних немає. Найбільш характерні риси кожного з ступенів такі.

Старший покровський ступінь. Поселення займають ділянки місцевості, вибрані з врахуванням інтересів оборони. Поховання у курганах основні і впускні. Серед поховань покровського етапу виділяється група так званих великих могил, що являють собою ґрунтові ями, всередині яких часто бувають влаштовані дерев'яні склепи у вигляді прямовисно закопаних стовпчиків, перекритих плахами. Кістяки лежать вздовж однієї з довгих стінок могили.

Для цього ступеня характерний посуд видовжених пропорцій з високо піднятими плічками (рис. 1, 17). Поверхня гладка чи шорстка або оброблена гребінцем, іноді у вигляді грубого штрихування. Шийка звичайно пряма або злегка увігнута. У деяких горщиків край прямій утворюють невисоку циліндричну шийку; інші мають різко відігнуті назовні вінця у вигляді розтруба. Взагалі ця кераміка зберігає ще ознаки посуду попередніх культур східноєвропейського бронзового віку. Крім того, на кожній ранньозрубній пам'ятці наявна кераміка багатоваликова й абашивська (рис. 1, 12, 16).

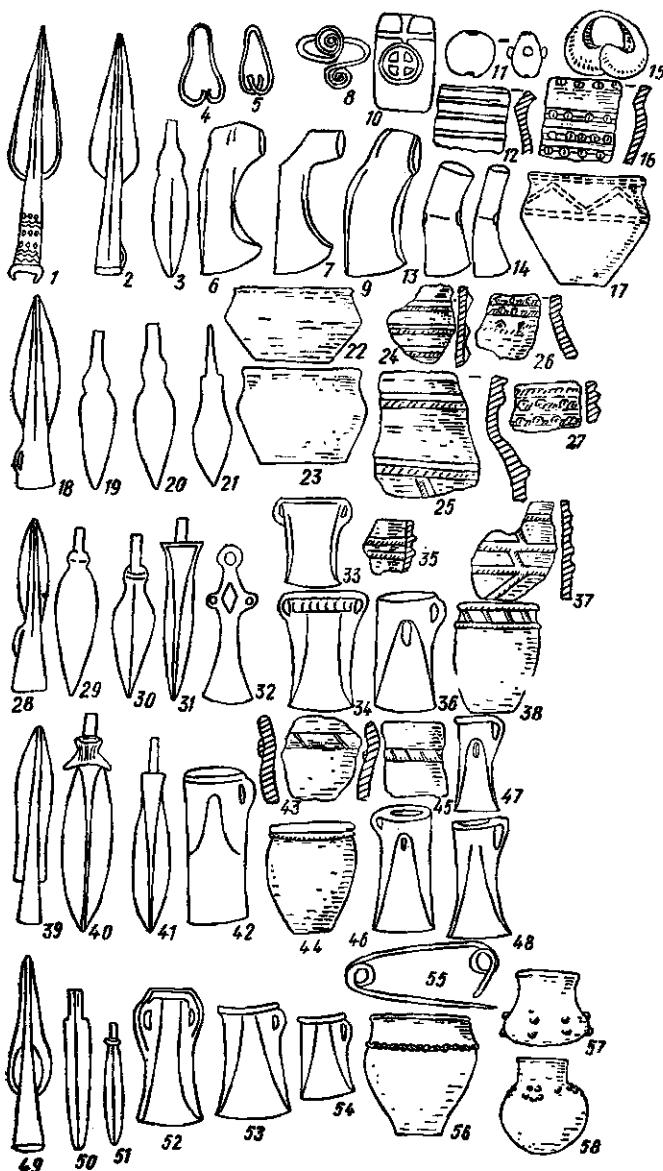

Рис. 1. Характерні речі зрубної культури з Північного Причорномор'я:

1—17 — старший покровський ступінь (1 — Бессарабський скарб; 2 — Покровськ, кург. 7, пох. 3; 3 — Капітанове; 4, 5 — Ягідне, кург. 5, пох. 17; 6—9 — Рібаківка; 7 — Монастирщина; 8 — Воронцовград, кург. 1, пох. 5; 10 — Лук'янівка; 11 — Бессарабський скарб; 12, 16 — Капітонове; 13 — Надеждине; 14 — Бессарабський скарб; 15 — Покровськ, кург. 15, пох. 3; 17 — Монастирщина).

18—27 — молодший покровський ступінь (18 — Виражка; 19, 20 — Скоринкове; 21, 24, 26, 27 — Роздольне; 22, 23 — Янухине); 25 — Обиточне; 28—36 — старший сабатинівський ступінь (28, 29, 31, 36 — Малі Копани; 32, 33, 39 — Кабаківський скарб, 35, 37—38 — Чикалівка).

39—48 — молодший сабатинівський ступінь (39, 41, 47 — Красномаяцький скарб; 43, 45 — Волоське; 44 — Червоне озеро; 46, 48 — Інгульський скарб).

49—58 — білозерський ступінь (49, 50 — Завадівка; 51 — Олександровка; 52 — Карадашівка; 53—54 — Солоха; 56 — Каїр; 55, 57 — Широкий курган, с. М. Лепетиха; 58 — Бабине IV).

Металеві вироби даного ступеня представлені наконечниками списів з довгою втулкою і найбільшим розширенням пера біля основи (рис. 1, 1, 2); ножами з наміченим перехрестям і широкими плоскими черешками, які іноді закінчуються гострим або напівкруглим «язичком», найбільше розширення у них спостерігається у верхній або середній частині клинка (рис. 1, 3). Крім того, є вислообушні сокири — масивні робочі (рис. 1, 9) і легкі бойові (рис. 1, 6, 7); підвіски із загнутими всередину кінцями, круглої (найбільш архаїчні, рис. 1, 15) і овальної форм (рис. 1, 4, 5). До числа рідких речей належать перстень з кінцями, загнутими у протилежні спіралі (рис. 1, 8), і ливарна матриця для виготовлення підвіски у вигляді колеса з чотирма спицями (рис. 1, 10).

Серед виробів з каменю наявні сокири з напівсферичним обухом (рис. 1, 13, 14), навершя булав — гладкі, з шишечками (рис. 1, 11), крем'яні наконечники стріл з черешком або прямою основою.

Молодший покровський ступінь. Поселення розташовані на важкодоступних ділянках місцевості. Поховання у курганах (основні і впускні). З'являються кургани з кількома основними похованнями під одним насипом.

Кераміка молодшого покровського ступеня відрізняється від попередньої більш приземкуватими пропорціями. Гострореберні горщики майже завжди з перегином у середній частині тулуба (рис. 1, 22, 23). Поверхня посудин вже гладка, гребінцеве загладжування трапляється значно рідше. Абашивський посуд втрачає свої характерні ознаки і «розчиняється» у зрубному, а багатоваликовий деградує — форма горщиків наближається до зрубних, валики і пальцьові защипи на них стають грубими і недбалими (рис. 1, 24—27).

Металеві вироби змінюються таким чином: наконечники списів стають коротковтульчастими, найбільше розширення припадає на середину пера (рис. 1, 18); ножі з наміченим перехрестям максимально розширені вже в основі клинка, а перехрестя або повністю відділене і розташовується на черешку, або виділене біля основи клинка; черешки плоскі, завжди без «язичків» (рис. 1, 19, 20).

Рідше використовуваними слід вважати ножі катакомбного типу з гострим черешком, прямими плічками замість напівкруглого перехрестя і найбільшим розширенням у основі клинка (рис. 1, 21). Інші вироби з металу і каменю такі ж, як і на старшому покровському ступені.

Старший сабатинівський ступінь. Поселення розташовується на відкритій місцевості, хоча незначна частина їх займає ще важкодоступні ділянки. Поховання у курганах, головним чином, впускні. З'являються ґрутові могильники, планування в них дуже часто курганне, тобто кругове.

Кераміка старшого сабатинівського ступеня зберігає деякі ознаки покровського етапу, що виявляється перш за все у збереженні давньої багатоваликової орнаментації. Однак валики вже не трикутні у розрізі, як раніше, а овальні (рис. 1, 35—38). Ця реліктова орнаментація є чіткою датуючою ознакою, яка відрізняє кераміку старшого сабатинівського ступеня від молодшого.

Для металевих виробів характерне, в першу чергу, зникнення вислообушніх сокир і появи кельтів. Останні мають ще пропорції і окремі елементи орнаментації сейминських зразків (рис. 1, 33, 34). Разом з тим починають входити у вжиток і кельти з аркоподібним рельєфом на широкій площині і мигдалеподібним заглиблennям (рис. 1, 36). Типовим наконечником списа для даного часу слід вважати наконечник, який відливався у малокопанській формі. У нього коротка широка втулка і вузьке лавролисте перо (рис. 1, 28). Кінджали з кільцеподібним упором старшого сабатинівського ступеня мають найбільше розширення у основі клинка (рис. 1, 29, 30).

Молодший сабатинівський ступінь. Поселення займають тільки відкриті ділянки місцевості. Поховання у курганах майже завжди впускні. Грунтові могильники з невпорядкованим плануванням поховань.

Кераміка цього ступеня вже повністю втратила архаїчні ознаки, зокрема горщики орнаментовані завжди одинарними валиками (рис. 1, 43, 45).

Наконечники списів різко відрізняються від попередніх. Перо у них дуже видовжене, найбільше розширення припадає на верхню частину, а донизу воно різко звужується (рис. 1, 39). Кинджали разом з упором для руків'я мають і перехрестя, нервюра посилюється і стає валиком (рис. 1, 40). Кельти струнких, високих пропорцій з аркоподібним рельєфом на широкій площині, трапляються також кельти старшого трансильванського типу та інші (рис. 1, 42, 46—48).

Білозерський етап. Топографія поселень досить своєрідна, на східній (Нижній Дон) і західній (Північно-Західне Причорномор'я) периферіях свого поширення вони знаходяться на важкодоступних ділянках, а в центральній (Нижнє Подніпров'я) — на відкритих.

Кераміка представлена горщиками з чітко виділеними шийками, прикрашеними одинарними валиками, а також лощеними посудинами з вузькою високою шийкою і опуклим тулубом, кубками, мисками (рис. 1, 56—58).

Металеві вироби включають наступні предмети: наконечники списів з короткою широкою втулкою і прорізним пером (рис. 1, 49); кинджали з паралельними лезами (рис. 1, 50), з кільцеподібним упором і найбільшим розширенням на кінці клинка (рис. 1, 51); кельти — шестигранні і з лавролистими рельєфами на вузьких гранях (рис. 1, 52—54), серпи відсутні; з прикрас найбільшої уваги заслуговують так звані субмікенські фібули (рис. 1, 55).

Зрозуміло, що такі ступені до деякої міри умовні, бо перехід від одного до іншого здійснювався не зразу, а в результаті зростання кількості нових ознак і виникнення нової якості, що й було переходом до наступного етапу розвитку. Таким чином, кожний ступінь завжди поєднує в собі ознаки нові і старі. Разом з тим, аналіз будь-якого археологічного матеріалу переконує в тому, що неможливо виділити в археологічній культурі такі хронологічні горизонти, які не мали б в собі ознак попередніх і пізніших горизонтів даної культури або культури давнішої. Отже, певну умовність виділених ступенів слід пояснювати самим характером джерел, які є основою для таких побудов.

Для обґрунтuvання дат ступенів зрубної культури найбільш перспективною зараз є орієнтація на хронологію бронзового віку Центральної і Південної Європи. Східний же напрямок синхронізації не розглядається, бо його хронологія сама ще потребує значних уточнень, тому не може бути опорною віхою у датуванні зрубних пам'яток Причорномор'я.

Свідченням синхронності зрубної культури на різних етапах її розвитку з певними культурами західного кола є ряд ознак, спільних для Східної і Південної Європи.

Привертає увагу поширення у євразійських степах і Карпато-Дунайському басейні в середині II тисячоліття н. е. псалій, які однаково кріпились з вуздою. Вперше на цю схожість звернув увагу К. Ф. Смирнов³, який довів близькість євразійських жолобчастих псаліїв (рис. 2, 1) з угурськими часу В III (рис. 3, 13). Як додаткові аналогії можна залучити близькі до них екземпляри з Словаччини (рис. 3, 1), що датуються А. Точіком періодом ВА₂, за Рейнеке, у комплексах культури Ватін (ВА₂), а також у шарі Монтеору I а⁴. Всі ці псалії мали досить архаїчну ознаку: нащічний ремінь, що проходить через малий отвір, кріпився до вудил з внутрішнього боку псалія. У такий же спосіб кріпились і дископодібні псалії з шипами⁵ (рис. 2, 2, 3). Кістяні вироби

цього типу виявлено тільки на території Східної Європи. У Центральній і Південній Європі вони невідомі, а на Передньому Сході псалії виготовлялись з бронзи і кріпились інакше⁶.

Тільки з IV шахтової гробниці у Мікенах походить псалій з слонової кістки (рис. 3, 16), повністю ідентичний за розташуванням великих і малих отворів східноєвропейським екземплярам⁷.

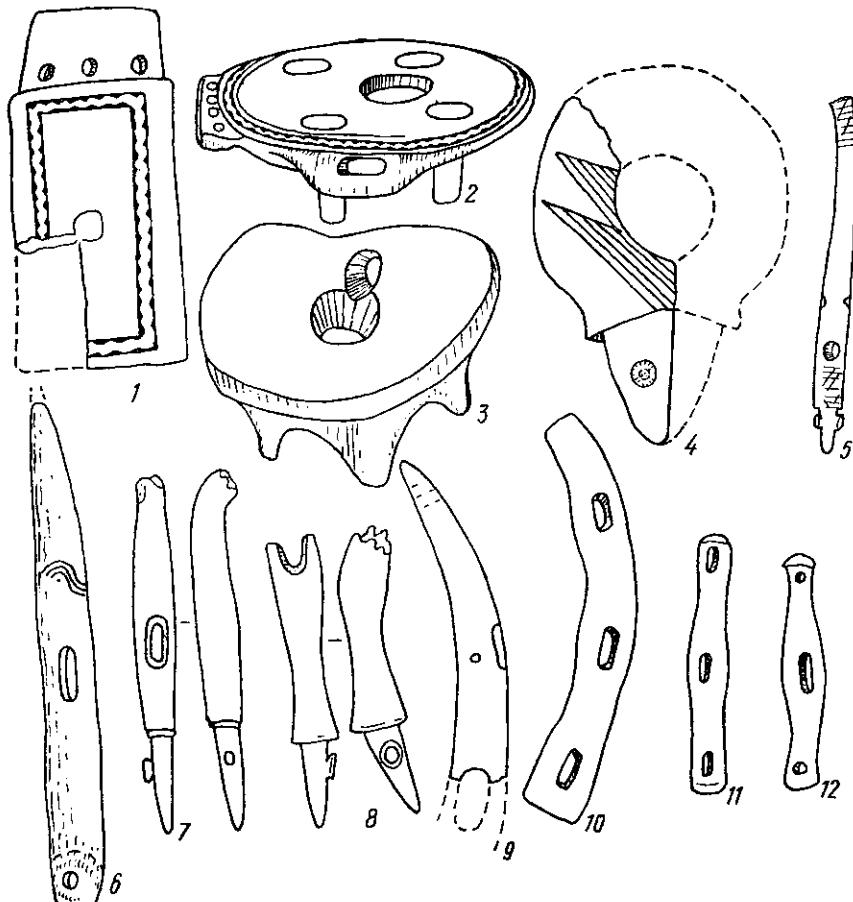

Рис. 2. Основні типи кістяних і рогових псаліїв з Євразії:

1—5 — псалії, характерні для покровського етапу (1 — Усатове, к. 5, пох. 8 (Поволжя); 2 — Староюр'єве к. 2; 3 — Баланашське поселення; 4 — Сурська Забора; 5 — Сусканське поселення); 6—9 — псалії, характерні для сабатинівського етапу (6 — Кіровське поселення; 7 — урочище Скельки; 8 — поселення Войська Гребля; 9 — поселення Постників Яр); 10—12 — псалії, характерні для білозерського типу (10 — ст. Солонівська; 11 — поселення поблизу с. Усатове; 12 — поселення поблизу с. Дерейка).

Вироби з глини і слонової кістки, знайдені у культурному шарі Мікен і у толосах, на які дослідники інколи посилаються як на аналогії нашим дископодібним псаліям⁸, мають інший характер, бо наявність на них тільки двох отворів в одному плані з невисокими втулками з обох боків виключає який би то не було спосіб кріплення з оголів'ям. Таким чином, дату східноєвропейських псаліїв з шипами можна визначити тільки на підставі екземпляра з IV шахтової гробниці і віднести їх до часу останньої, тобто до XVI ст. до н. е. Правомірність такого датування підтверджується ще й тим, що на фресках цього ж часу з Тірінфа і Мікен зображені коні у вузді з дископодібними псаліями, на зовнішньому боці яких є центральний великий отвір і чотири маленькі для кріплення шипів, аналогічно східноєвропейським виробам, прикрашеним, до речі, у стилі мікенських орнаментів⁹ (рис. 3, 18; 2, 2).

Другий різновид дископодібних псаліїв Євразії — це екземпляри з комплексів алакульського етапу андронівської культури. Вони являють собою круглі або овальні бляхи з центральним отвором і одним бічним відростком, на якому наявні або два виступи, або два малень-

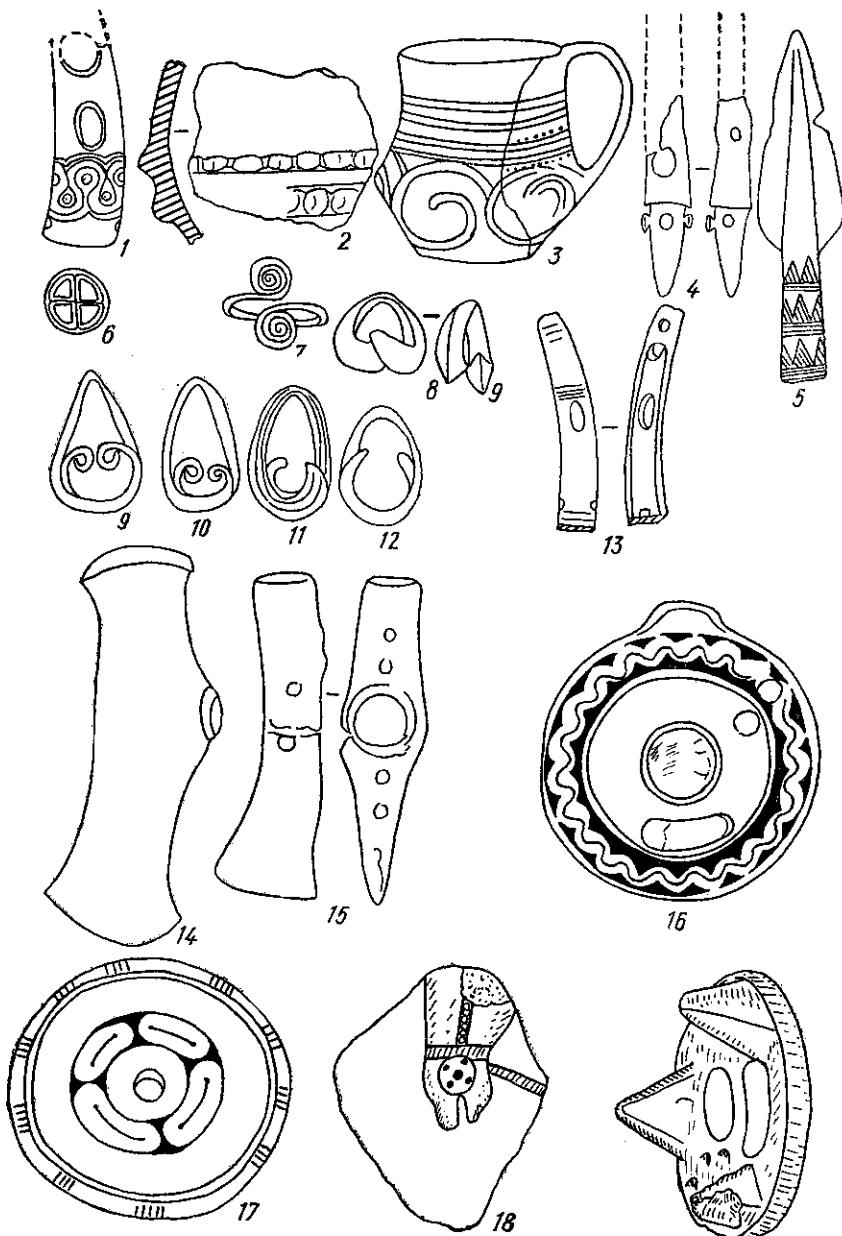

Рис. 3. Речі середньобронзового віку Центральної та Південної Європи:
1—3 — поселення Веселій Градок (мад'ярська культура); 4, 5 — поселення Нітрянський Градок (мад'ярська культура); 6, 13 — культура Фюзешабонь; 8 — Барка (культура Отомань); 9—11 — скарб з Туфи; 7, 12 — Монтеору Ia; 15 — скарб Туфа; Монтеору Ia; 16, 18 — Мікени (16 — IV шахтова гробниця, 18 — фреска); 17 — культура Ватін.

ких отворів¹⁰. Дископодібні псалії андронівської культури дуже близькі до аналогічних екземплярів культури Фюзешабонь, відомої на території сучасної Угорщини¹¹, хоч андронівські вироби мають більш архаїчний вигляд, ніж угорські. На пограничні між областями поширення цих двох культур нам відомий поки що один псалій такого типу

(рис. 2, 4), випадково виявлений у Подніпров'ї неподалік Сурської Забори поблизу с. Волоське¹². Псалій був зламаний навпіл ще у давнину. І. М. Шарафтідінова помилково реконструювала його як стержнеподібний. Вузька грань його прикрашена циркульним орнаментом, аналогічним тому, який мають угорські дископодібні екземпляри, а широкі грані його орнаментовані косими («прапорцевидними») андронівськими трикутниками. Таким чином, на сурському псалії поєднуються елементи орнаментації культури Фюзешабонь і андронівської, що свідчить про синхронність дископодібних псаліїв з бічним відростком Євразії Центральної Європи.

Наступним етапом удосконалення кінської вузди в Євразії була поява псаліїв поліпшеної конструкції з трьома отворами на двох площинах. Типовим зразком їх є псалій з Сусканського поселення¹³ (рис. 2, 5). Ми вже відзначали, що його слід датувати більш раннім часом, ніж це було прийнято у літературі¹⁴. Крім того, необхідно зазначити, що центральний отвір сусканського псалія у плані круглий, як у всіх ранніх євразійських, бо у пізніших він або підпрямокутної форми, або має вигляд витягнутого овалу (рис. 2, 6—9)¹⁵. Внаслідок цього якраз останні слід датувати за бронзовими псаліями з Центральної і Південної Європи, зокрема з Воршаха¹⁶. Сусканський же екземпляр аналогічний кістяному з Нітрянського Градка у Словаччині (рис. 3, 4), мадьярсько-ветерівський шар (ВА₂ за А. Точиком)¹⁷.

Таким чином, появу у євразійських степах псаліїв з круглим центральним отвором і двома маленькими, розташованими у другій площині, слід відносити до середини II тисячоліття до н. е.

Аналогії згаданим псаліям походять з комплексів центральноєвропейських культур середньобронзового віку (ВА₂ за Рейнеке). Ця подібність приводить до висновку про існування контактів між зрубноандронівськими племенами і носіями центральноєвропейських культур бронзового віку, причому перші відіграли визначну роль у розвитку кінської вузди. Справа в тому, що в останній час дослідники, які розробляють питання стародавнього конярства (Г. Потратц, Ф. Ганчар, В. І. Бібікова, В. М. Цалкін), вважають євразійські степи найдавнішою зоною одомашнення коня. Свійський кінь з'являється у Східній Європі вже у IV тисячолітті до н. е. (дніпро-донецька, середньостогівська культура)¹⁸. Кістки його трапляються у похованнях ямної, афанасівської, полтавкинської і катакомбної культур¹⁹. Широке використання цієї тварини для упряжі зрубноандронівськими племенами стало вже загальновизнаним фактом.

У Центральній Європі псалії часу В III А. Можоліч²⁰ не вважає місцевими, а пов'язує їх з впливами культур східноєвропейських степів, бо, за її даними, кістки свійського коня зафіксовані тут саме для цього часу, хоч окрім знахідки їх відомі і в більш ранніх комплексах. У Греції, за Ф. Ганчаром, кінська вузда фіксується близько середини II тисячоліття до н. е., а на сході — першою його четвертю²¹. До цього часу на Сході в упряжі, в тому числі й у бойових колісницях, використовувались мули (онагри)²². Вузда, таким чином, тут відома вже з III тисячоліття до н. е. Однак псалії у ній не застосовувались, і вузда з ними з'являється тут тільки на конях. Тому Стародавній Схід не може вважатися територією, де вона була створена вперше. На цій підставі ми вважаємо, що розглянуті євразійські псалії були вірно синхронізовані К. Ф. Смирновим з аналогічними передньосхідними і центральноєвропейськими екземплярами.

Дископодібний псалій з шипами, виявлений у IV шахтовій гробниці Мікен (рис. 3, 16), міг потрапити на територію Греції тільки із Східної Європи: як уже зазначалось вище, такі псалії відомі тільки у південноросійських степах. Отже, їх, імовірно, слід датувати часом дещо давнішим, ніж IV шахтову гробницю. Очевидно також, що деякі зраз-

ки степових псаліїв взагалі старіші за зрубно-андронівські комплекси. У всякому разі, на одному пізньокатакомбному поселенні поблизу с. Кам'янка виявлено дископодібний псалій з шипами²³, а на другому (с. Проказине, Сіверський Донець) — прямий жолобчастий²⁴.

Таким чином, описані типи євразійських псаліїв дають змогу синхронізувати покровський етап зрубної культури з такими центрально-європейськими культурами епохи середньої бронзи (ВА₂, за Рейнеке), як Фюзешабонь, ветерівська, мадьярівська, Монтеору Ia, Ватін. На користь цього свідчить також кругла кістяна бляха з ранньозрубного поселення поблизу с. Іллічівка (Сіверський Донець)²⁵. Один бік її покритий меандровим орнаментом такого ж типу, як і на аналогічній блясці з комплексів культури Ватін (рис. 3, 17). До речі, з Іллічівського поселення походить частина жолобчастого псалія. Іншим свідченням вказаної синхронізації слід визнати орнаменти на деяких жолобчастих дископодібних псаліях Євразії²⁶ (рис. 1, 2, 2), прикрашених рельєфною хвилюю, дуже близькою до так званої мікенської хвилі. Остання набула значного поширення на виробах з кістки й металу середньобронзових культур Дунайського басейну.

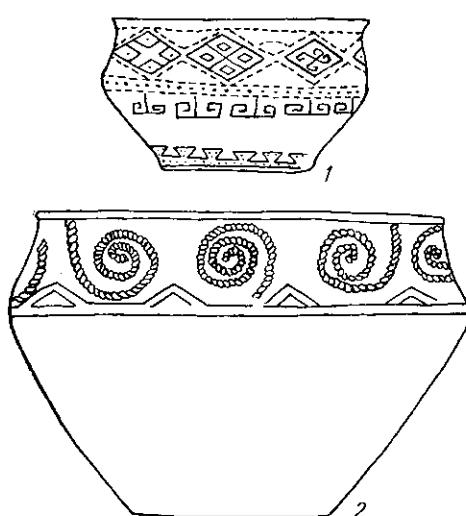

Рис. 4. Зрубна кераміка покровського етапу (1 — с. Володимирівка, курган 1, пох. 1; 2 — Новочеркаський музей, випадкова знахідка).

трапляються на окремих поселеннях покровського етапу (поселення Лук'янівське, у Моечного озера та ін.). Відзначені елементи обробки і орнаментації посуду знаходять собі аналогії у керамічних комплексах середньобронзового віку Карпато-Дунайського басейну²⁷.

Важливим для визначення часу ранньозрубної культури є також відкриття у могилах переходної фази від Монтеору Ia до Монтеору II серії кам'яних сокир з напівсферичним обухом, до певної міри близьких сокирам покровського кургану²⁸ (рис. 3, 14—15; 1, 13).

Реальність синхронності горизонту Монтеору Ia — Покровськ підтверджується подібністю широко відомого поховання № 17 з Пояни²⁹ до ранньозрубних у великих могилах. Як і в останніх, кістяк поянського поховання лежав під поздовжньою стінкою ями, скорочений на лівому боці, головою на північний схід, з руками, зігнутими у ліктях, кистями, покладеними біля обличчя. Кераміка цього поховання, за А. Можоліч³⁰, належить до фази Монтеору Ia.

Цей висновок засвідчуєть і знахідки на поселеннях культур Монтеору Ia і ранньозрубної. Так, у Пояншті³¹ у шарі культури Монтеору виявлено фрагменти двох сокир з напівсферичним обухом. На ранньозрубному поселенні поблизу с. Надеждино-Куракіне знайдений цілий екземпляр такого типу.

Кам'яні бойові сокири середини II тисячоліття до н. е. представлені двома типами: масивними (рис. 1, 13) і легкими (типу бродинських рис. 1, 14). Поширені вони на території Східної і Центральної та Південної Європи. Типологічна близькість таких сокир навряд чи може пояснюватись тим, що вони походять з якоїсь окресленої території.

Скоріше, це зумовлене їх одночасним існуванням на всьому вказаному просторі. За А. Європеусом і М. Запотоцьким³², вони трапляються у культурних комплексах середини II тисячоліття до н. е. і являють собою заключний етап розвитку бойових сокир ранньобронзового віку. Тривалість даного етапу на зрубній території визначається часом покровських комплексів, бо для сабатинівських подібні вироби вже не характерні³³.

А. Можоліч синхронізує розглянуті сокири з горизонтом скарбів Хайду-Шамшона, оскільки у скарбі Туфа (Румунія) трапилася аналогічна сокира разом з екземпляром типу Хайду-Шамшона³⁴. Крім того, як уже відзначалось, кам'яна сокира з напівсферичним обухом виявена разом з керамікою Монтеору Ia. Горизонт Хайду-Шамшона, за А. Можоліч, відповідає культурам Монтеору Ia, Фузешабонь, Затін, мадьяровська, ветеровська та ін.³⁵ Отже, покровський етап зрубної культури одночасний з ними.

На основі синхронності вказаних кам'яних сокир з горизонтом Хайду-Шамшона, А. Можоліч вважає одночасним їому і Бессарабський скарб³⁶. Є також інші свідчення на користь того, що останній відповідає часу дунайських культур бронзового віку. Слідом за Е. Р. Штерном і А. В. Сафроновим³⁷ ми склонні розглядати Бессарабський скарб як поховання, бо на всій території зрубної культури немає жодного скарбу з ранньозрубними матеріалами. Такі ж з них, як Скакун, Колонтаївський, Рибаковський та інші, що містять вислообушні сокири, тесла, долота, являють собою північнокавказький імпорт. Скарби зрубних предметів з'являються під час розповсюдження кельтів.

Зброя покровського етапу у такому наборі, як спис, кинджал, булава і сокира, походить лише з поховань. Так, у могилах покровських курганів трапляються разом наконечник списа і ніж. У похованні кургану поблизу с. Мазурка колишньої Воронезької губернії знайдено спис, три ножі, дві булави круглої форми (рис. 5). У похованні з кургана Батир Ростовської області виявлено навершя булави з чотирма шишечками, уламок шліфованої сокири, черешковий наконечник стріли. Таким чином, склад Бессарабського скарбу повністю відповідає набору речей з поховань покровського часу, оскільки на сабатинівському етапі списи і кинджали вже інші, а кам'яні навершя булав і сокири у могилах цього часу не відомі. Не характерні для такого набору кинджал і шпилька Бессарабського скарбу, хоч обриси клинка цього кинджала і нагадують леза окремих ранньозрубних ножів, у яких замість напівкруглих виступів виділені прямокутні плічка. Золота обкладка стержневої частини бессарабського кинджала, як слухно зауважила

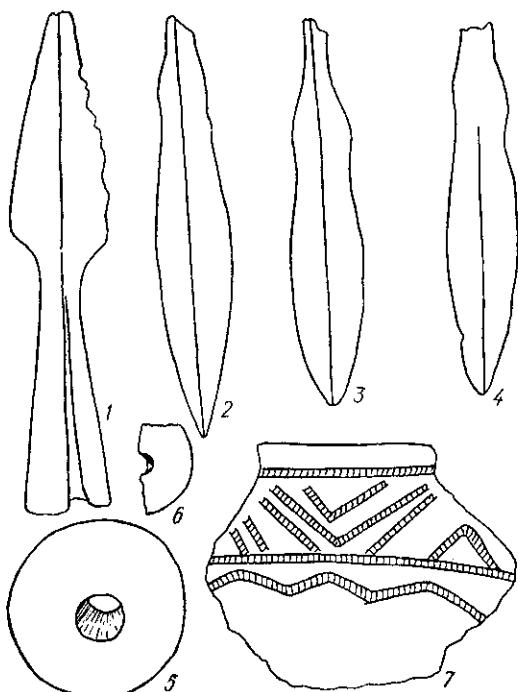

Рис. 5. Набір речей з поховання покровського етапу (курган 5, с. Мазурка, колишньої Воронезької губернії).

О. А. Кривцова-Гракова³⁸, нагадує відповідні вироби з шахтових гробниць Мікен. Однак точних аналогій кинджалу і шпильці немає.

Орнаменти бессарабських речей поділяються на дві групи³⁹. Перша з них знаходить собі аналогії серед візерунків на речах з шахтових гробниць у Мікенах. Тому ми дотримуємося точки зору О. О. Спіцина, Р. Хахмана, Н. Я. Мерперта, О. І. Тереножкіна, які вважають, що бессарабські речі слід віднести безпосередньо до часу шахтових гробниць.

Як аналогії візерункам другої групи О. А. Кривцова-Гракова відзначила орнаменти широко відомих владимирських посудин (рис. 4, 1). Однак орнамент у вигляді різних геометричних фігур, обмежених крапками, взагалі поширеній на кераміці покровського етапу, особливо на посуді Середнього Дону. Малюнок з крапковим орнаментом спостерігається на зрубній кераміці протягом чітко окресленого періоду — розквіт його припадає на час старшого покровського ступеня⁴⁰, на посуді молодшого ступеня він трапляється значно рідше, а на старшому сабатинівському зовсім зникає.

Таким чином, у Бессарабському комплексі ясно виступають елементи мікенської культури часу шахтових гробниць і зрубної культури покровського етапу.

У світлі наведених даних значний інтерес становлять також до певної міри близькі між собою конструкції поховальних споруд ранньозрубних могил у великих ямах і шахтових гробниць у Мікенах. Останні являють собою звичайні ґрунтові ями, всередині яких влаштовувались ящики, перекриті дерев'яними брусками. На брусках укладались плоскі кам'яні плити або ґліки, покриті зверху ще тонким шаром водозахисної глини. Розміри найбільших могил у колі «В» — зверху $3,8 \times 2,80$ м, по дну $3,20 \times 1,80$ м, глибина 3,50 м; у колі «А» зверху $4,30 \times 6,40$ м. Всередині великих ранньозрубних ям, як вже відзначалось, споруджувались також склепи, перекриті плахами або ґліками. Іноді, перекриття покривалось ще шаром глини. Найбільші зрубні могили мали такі розміри: $4,32 \times 3,33$ м, глибина 2,88 м (поблизу Покровська)⁴¹; $4,50 \times 3$ м, глибина 2,88 м (в районі Скатівки)⁴².

Показником ранньої дати зрубної культури на покровському етапі є також наконечники списів з ромбовидною втулкою. Як відомо, такі наконечники у Східній Європі походять з Бессарабського скарбу і покровських курганів. В андронівській культурі вони трапляються у комплексах алакульського етапу⁴³.

У Центральній Європі списи з ромбовидною втулкою виявлено на території Угорщини у комплексах, датованих Б. Хенселем ДІІІ—МДІ (за Рейнеке, ВА₂—ВВ₁); Чехії (Мілінов, курган 7, який Е. Чуянова-Ялкова віднесла до ВВ₁); Північної Германії (час їх визначено Г. Якобом-Фраїзеном як ВА₂—ВВ₁; рис. В 1—4)⁴⁴. Вказані списи, як і ранньозрубні, відрізняються порівняно довгою втулкою і найбільшим розширенням у основі пера. Цікаво, що наконечники з короткою втулкою і пером лавролистої форми виявлено у тих похованнях курганної культури Чехії, які Е. Чуянова-Ялкова віднесла до ВС₁⁴⁵. Наведені аналогії встановлюють дату як для бессарабських речей, так і для ранньозрубної культури в цілому.

Для визначення часу ранньозрубної культури важливе значення мають речі, які знаходять аналогії у дунайських комплексах, датованих Б. Хенселем⁴⁶ ДІІІ—МД (ВА₂—ВВ₁, за Рейнеке). До них належать: 1) скроневі підвіски овальної форми з кінцями, що заходять один за один, або загнутими всередину (в останньому випадку підвіски мають серцеподібну форму), вони наявні у зрубних похованнях; 2) скроневі підвіски круглої форми з кінцями, які розширяються (рис. 1, 15; 3, 8); 3) бронзовий перстень з протилежними один одному кінцями, закрученими у спіралі (з розкопок автора на Сіверському Дінці, 1972 р.); 4) ливарна формочка з Лук'янівського поселення для виготовлення під-

віски у вигляді колеса з чотирма спицями (рис. 1, 10; 3, 6). Всі ці речі відомі тільки у пам'ятках покровського етапу і жодного разу не зафіковані у сабатинівських комплексах.

Розглянуті матеріали, на нашу думку, не залишають сумніву у синхронності покровського етапу зрубної культури і культур доби середньої бронзи у Карпато-Дунайському басейні.

У датуванні вказаного періоду бронзового віку в Подунав'ї ми йдемо за В. Мілойчічем, С. Фолтіні, Б. Хенслем, А. Точіком і Ф. Кьошегі, які відносять його початок до ВА₂ або ВА₃⁴⁷.

В останній час у вітчизняній літературі дісталася значного поширення хронологічна схема А. Можоліч, у якій вона середній період бронзового віку Карпато-Дунайського басейну (угорський В III) відносилася спочатку до кінця XVI ст. до н. е., а потім до XV—XIII ст. до н. е.⁴⁸ Не ставлячи перед собою завдання детально розглядати точку зору А. Можоліч, коротко наведемо критичні зауваження Б. Хенселя⁴⁹ щодо гіпотези про «велике переселення» у Центральній Європі в епоху бронзи. Вважаючи мікенські елементи у Дунайському басейні пізнішим, ніж шахтові гробниці, А. Можоліч віднесла до XV ст. до н. е. горизонт Хайду-Шамшон-Апа, з яким вона синхронізувала такі культури, як Фюзешабонь, Отomanь II—III, Монтеору Ia—Ia, Вітенберг, Ватін, мад'яровська і ветеровська. Сам же Б. Хенсель, вслід за В. Мілойчічем й іншими дослідниками, приводить докази існування контактів між грекомікенським світом і регіоном розповсюдження згаданих культур за часу DIII/VA₂ (згідно з Рейнеке), тобто в XVI ст. до н. е.

Як відзначає Б. Хенсель, з часу дослідження Г. Мюллера-Карпе немає необхідності доводити, що ВД датується XIII ст. до н. е., проте А. Можоліч закінчує ВВ (XV ст. до н. е.) близько 1300 р. до н. е. Для ступеня BC у цій схемі немає місця, для нього, зауважує Б. Хенсель, залишається всього кілька років. Набір речей, типовий для BC (XIV ст. до н. е.), А. Можоліч датує В IV (XII ст. до н. е.) по своїй схемі. Такі основні розбіжності її побудов перш за все з обґрунтованими і загальноприйнятими у Європі схемами П. Рейнеке і Мюллера-Карпе. Крім того, як підкреслює Б. Хенсель⁵⁰, сам Рейнеке поширював свою схему і на територію сучасної Угорщини.

Крім того, слід зазначити, що тепер серед дослідників карпато-дунайських культур намітилась тенденція до ще більшого поглиблення у давнину їх початкового етапу. Так, Т. Ковач датує Фюзешабонь XVII—XV ст. до н. е., а Н. Тасіч зародження Ватін відносить до XVII ст. до н. е., вважаючи, що вона виникає до початку мікенського впливу⁵¹.

Таким чином, схема А. Можоліч не переконлива. Час покровського етапу зрубної культури слід віднести до кінця ранньодунайського і середньодунайського віку (за Б. Хенслем, DIII—MDIII, за Рейнеке, BA₂—B₂C₁), тобто до XVI—XIV ст. до н. е.⁵² При цьому XIV ст. до н. е. ми розглядаємо як кінець покровського етапу і початок наступного, сабатинівського, оскільки в Монтеору II B (XIV ст. до н. е.) знайдено кинджал зрубного типу з відділенням від клинка перехрестям, яке має потовщення на широких площинах — початкову форму кільцеподібного упору для руків'я (рис. 7,1; 6)⁵³. У пізньопокровських комплексах зрубної культури є кінджали тільки з плоским упором, а початок формування кільцеподібного означає вже перехід до сабатинівського етапу.

Найбільш аргументованими датами сабатинівського і білозерського етапів зрубної культури слід визнати такі дати: сабатинівський — XIV—XII ст. до н. е., білозерський — XI—IX ст. до н. е.⁵⁴ Ці висновки можна підтвердити наведеними нижче фактами.

На сабатинівському етапі з'являється якісно новий тип похованальної споруди — ґрунтові могильники. Зародження їх припадає на початок формування сабатинівського етапу, тобто на старший його ступінь. У похованальних пам'ятках цього часу виразно простежуються риси по-

переднього періоду у вигляді курганів з кількома основними похованнями, відомими ще в пізньопокровський час, а також грунтових могильників з курганим плануванням поховань.

Молодший сабатинівський ступінь характеризується могильниками з безладним плануванням могил. Ознаки раннього етапу в них уже повністю втрачаються. Таке явище, як зародження і утвердження нових

рис поховального обряду, не може проходити в одному регіоні ізольовано від подібних явищ на інших територіях. В зв'язку з цим, а також на підставі наведеного датування покровського етапу вважаємо, що виникнення грунтових могильників зрубної культури у Східній Європі і поява їх у Центральній — процес єдиний у часі. Очевидно, грунтові могильники, виникаючи одночасно на широкій території, були своєрідною «модою». В даному випадку ми маємо на увазі не взагалі безкурганні пам'ятки, а пізньозрубні аналогічні їм урнові могильники центральноєвропейських культур. Появі спільніх елементів у пізньобронзових культурах вказаних регіонів Європи сприяли також різноманітні зв'язки, які існували між ними. Свідченням таких зв'язків є, зокрема, поява поховань зрубної культури в курганах та грунтових могильниках Дунайського басейну⁵⁵.

Так, у Валя Жижей (Румунія) відомі поховання із слабо скороченими кістяками, які лежать на лівому боці, головою на північний схід. Руки у деяких з них покладені, як у катакомбників: одна витягнута вздовж тулуба, інша зігнута під прямим кутом. Кістяки пофарбовані вохрою. Проте поховання здійснені в простих ямах і за складом інвентаря (посуд ранньозрубного

типу та булава грушовидної форми) належать до покровського етапу, тим більше, що у значної частини кістяків, які були виявлені В. А. Гординцом у зрубах, руки лежали, як у катакомбників.

Поховання, відкрите у Валя Жижей, належить найпізніші до часу молодшого покровського ступеня, оскільки гострореберний горщик з цього орнаментованій ще в дусі пізньокатакомбної культури. Поховання з Богоноса, Броштені і особливо з грунтових могильників у Стойкання і Балінтешті (Румунія) пов'язуються з сабатинівським етапом, про що свідчать і горщики, прикрашені наліпними валикамі, і невеликі за розмірами, досить характерні банки, і великі кістяні бляхи з великим центральним отвором⁵⁶.

Таким чином, перелічені (далеко не повністю) поховання фіксують постійне проникнення носіїв зрубної культури в Карпато-Дунайсь-

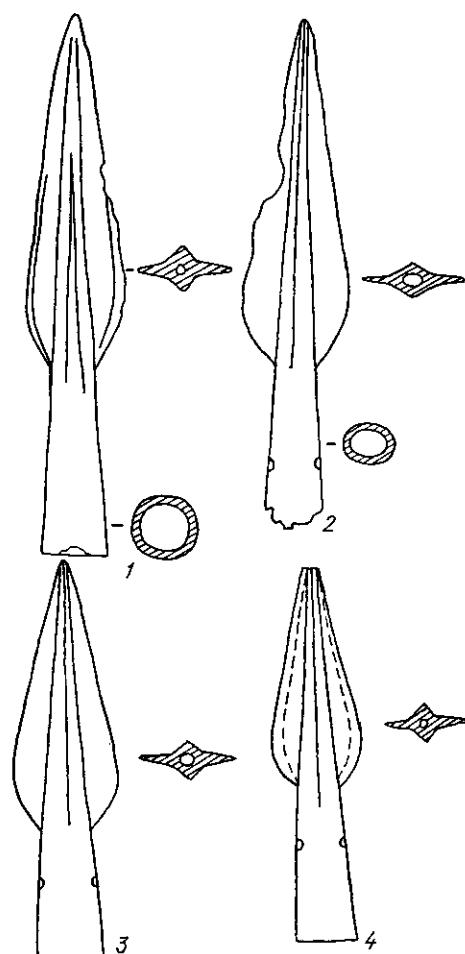

Рис. 6. Наконечники списів з ромбічною втулкою з Центральної Європи (1 — з Чехословаччини; 2—4 — з Німеччини).

типу та булава грушовидної форми) належать до покровського етапу, тим більше, що у значної частини кістяків, які були виявлені В. А. Гординцом у зрубах, руки лежали, як у катакомбників.

Поховання, відкрите у Валя Жижей, належить найпізніші до часу молодшого покровського ступеня, оскільки гострореберний горщик з цього орнаментованій ще в дусі пізньокатакомбної культури. Поховання з Богоноса, Броштені і особливо з грунтових могильників у Стойкання і Балінтешті (Румунія) пов'язуються з сабатинівським етапом, про що свідчать і горщики, прикрашені наліпними валикамі, і невеликі за розмірами, досить характерні банки, і великі кістяні бляхи з великим центральним отвором⁵⁶.

Таким чином, перелічені (далеко не повністю) поховання фіксують постійне проникнення носіїв зрубної культури в Карпато-Дунайсь-

кий басейн, починаючи з покровського етапу. В світлі цих даних вказани спільні елементи в дунайських і зрубній культурах, а також ті, про які мова піде нижче, навряд чи можуть розглядатися як випадкові.

В останній час в культурі урнових могильників Центральної Європи І. Бузеком, Х. Девід, І. Гralом, К. Нуглішом, І. Ржиговським, В. Воколеком виділено сім хронологічних горизонтів⁵⁷. Старший сабатинівський ступінь ми вважаємо одночасним першому горизонту цент-

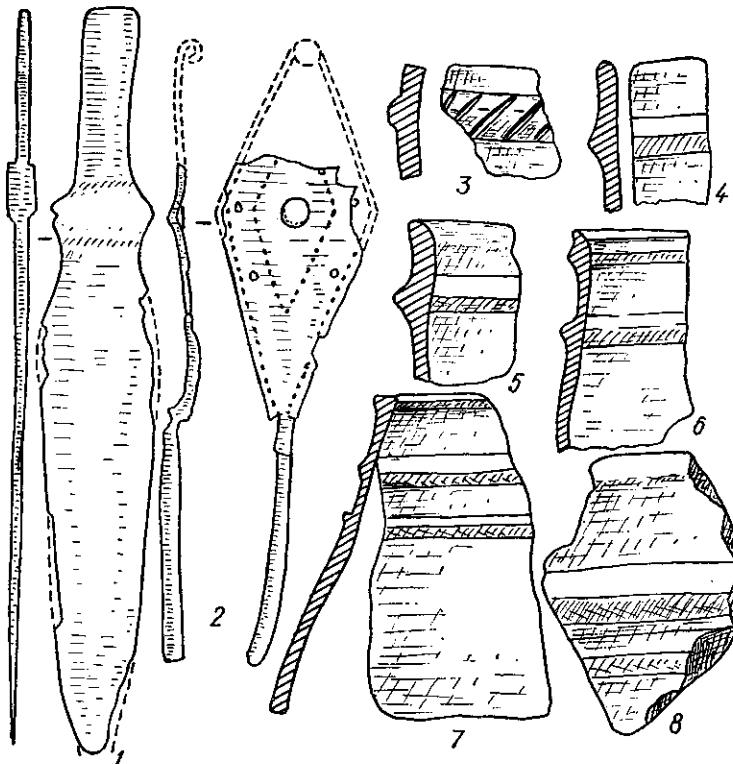

Рис. 7. 1 — бронзовий ніж з Монтеуру ІІв; 2—8 — речі з культури Кослоджені.

ральноєвропейських культур урнових могильників, який характеризується поєднанням елементів курганного обряду з безкурганими могильниками і датується BC—ВД (XIV—XV ст. до н. е.).

На користь такої дати свідчить близькість кераміки цього ступеня до посуду культури Кослоджені, виділеної С. Морінцом і Н. Ангелеску на території Румунії (Мунтенія, Добруджа) та Болгарії (комплекси типу Пловдів, Враца та ін.)⁵⁸. В останній час подібний посуд став відомим і в Трансільванії⁵⁹. Спільні з керамікою типу Кослоджені (рис. 7, 3—8) риси — це банко- і горщикоподібні форми та багатоваликова орнаментація. Остання на посуді Ноа та молодшому сабатинівському ступені вже не зустрічається.

Крім того, в кераміці Кослоджені наявні форми культури Монтеуру ІІа—ІІв. На одному поселенні культури Кослоджені (в Румунії) знайдено шпильку з ромбовидною голівкою типу Меджидії, Белені (рис. 7, 2), а на іншому (в Болгарії) — пізньомікенський меч, який, за Н. Сандарс, датується XIV ст. до н. е.⁶⁰ С. Морінц і Н. Ангелеску визначили час Кослоджені XIV—XIII ст. до н. е. і синхронізували її з ранньою Сабатинівською, Монтеуру ІІа — ІІв, Тей IV—V, Вербіцорою і т. д.⁶¹

У Північному Причорномор'ї саме на поселеннях старшої сабатинівської групи трапилась шпилька кіпрського типу і кістяні псалії часу угорського ВІІІ (Сабатинівка, Чикалівка)⁶². З поселень молодшого сабатинівського ступеня походять псалії вже іншого типу.

Серед скарбів сабатинівського етапу найбільш ранніми є Кабаківський і з Малих Копаней (рис. 1, 28—34, 36)⁶³. Горщик з Қабаківського скарбу своїми видовженими пропорціями і гребінцевою обробкою поверхні сягає традицій покровської кераміки. Належність його до

Рис. 8. 1—6 — характерні речі горизонту Древенік; 7—16 — речі з комплексів часу горизонту Урул-Доменешти (7—8, 10—12 — Урул-Доменешти; 9, 13, 16 — ступінь Байердорф; 14, 15 — скарб Рішешти).

старшого сабатинівського ступеня не викликає сумнівів, бо подібних посудин на молодшому сабатинівському етапі вже немає.

Кабаківські кельти, дійсно, дуже архаїчні і не мають собі аналогій в Північному Причорномор'ї. Найближчі вони до кельта з Древеніка, округ Спіш⁶⁴ (рис. 8, 1), який синхронізується М. Новотною з горизонтом Фельшебалог-Форро і датується BC (XIV ст. до н. е.)⁶⁵.

Скарб з Малих Копаней містить кинджали, які, за О. М. Лесковим, наближаються до бессараਬського⁶⁶. Черешковий кинжал з кільцеподібним упором тут такого ж типу, як і в Кабаківському скарбі, однак малокопанський кельт має мигдалевидне заглиблення на широкій площині, що свідчить про його пізніший вік. Кельти з такими заглибленнями поширені під час горизонту Урул-Доменешти⁶⁷ (ВД; XIII ст. до н. е.). Таким чином, синхронізація скарбів старшого сабатинівського ступеня з горизонтами скарбів Карпато-Дунайського басейну матиме такий вигляд: Кабакове — Малі Копані — Древенік — Урул-Доменешти.

Молодший сабатинівський ступінь одночасний з культурою Ноа, що достатньо аргументовано А. І. Мелюковою і О. І. Тереножкіним⁶⁸.

Дальші дослідження вітчизняних та зарубіжних (зокрема, румунських)⁶⁹ вчених підтвердили правомірність цієї синхронізації.

Кераміка молодшого сабатинівського ступеня вже позбавлена всяких ремінісценцій багатоваликової орнаментації⁷⁰. Псалії цього часу істотно відрізняються від попередніх: центральний отвір у них набирає форми вузького, дуже витягнутого овалу, іноді підпрямокутної форми. До цієї групи належать псалії з Кірова, Скельок і Військової Греблі (рис. 2, 6—9)⁷¹. Датуються вони на основі подібності до металевих середньоєвропейських псаліїв з Воршаха, Старого Сідла, Шанц-Родна-Ноує⁷². Останні ж належать до ВД-НА (XIII—XII ст. до н. е.).

Найбільш характерними скарбами цього часу є Красномаяцький, Інгульський, Райгородський та ін. (рис. 1, 39—42; 46—48). Майже totожня подібність кельтів цих скарбів з аналогічними центральноєвропейськими свідчить про одночасність молодшого сабатинівського ступеня з горизонтами Уріул-Доменешті, Чинку-Сусені, а також з ступенями Байєрдорф і Гросмюгель, які віднесені Г. Мюллером-Карпе до ВД-НА (рис. 8, 7—16; 9, 1—5)⁷³.

Молодший сабатинівський ступінь відповідає в часі також другому і третьому горизонтам центральноєвропейських культур урнових могильників. Вищезгаданими дослідниками ці горизонти

датуються за Г. Мюllerom-Карпе, ВД-НА₁ (XIII—XII ст. до н. е.)⁷⁴. Час білозерського етапу визначається на підставі знахідок бронзових смичкових фібул (рис. 1, 55)⁷⁵, аналогії яких походять з сіцілійських могильників ступенів Панталіча II і III (XI—X ст. до н. е., за Г. Мюllerom-Карпе). Не суперечать цій даті й інші білозерські речі. Псалії білозерського часу мають чітко виражені ознаки, які відрізняють їх від попередніх: всі три отвори розташовані на одній площині, вони великі, часто одного розміру, овальної чи прямокутної форми⁷⁶ (рис. 2, 10—12). Більш архаїчними є екземпляри з центральним отвором овальної й двома маленькими круглої форми (рис. 2, 12). Таку ж думку з цього при воду висловив і О. М. Лесков⁷⁷.

Скарби білозерського часу — Солоха, Завадівка, Кардашинка I, II⁷⁸ (рис. 1, 49—54) вже не містять матриць для виготовлення землеробських знарядь, зокрема серпів. Вони призначені в основному для виготовлення кельтів, кинджалів з паралельними лезами, кинджалів з кільцеподібним упором, наконечників списів, тобто переважно зброї. Визначаючи час цих скарбів, треба виходити з того, що шестигранні білозерські кельти найбільше нагадують аналогічні екземпляри з горизонту Комятна (НА₂, XI ст. до н. е.)⁷⁹ (рис. 9, 6—9). Вузькі кельти з рельєфною аркою на широкій площині близькі до відповідних виробів часу горизонту Мойград-Теутеу (наприклад, скарб Симбата Ноує)⁸⁰. Таким чином, найбільш виразно білозерські скарби синхронізуються з горизонтами Комятна і Мойград-Теутеу (НА₂ — НВ₁, XI—X ст. до н. е.).

Складається враження, що кельти IX ст. до н. е., тобто одночасні горизонту Фішешул Герлей Сінджорджу⁸¹, в білозерських комплексах

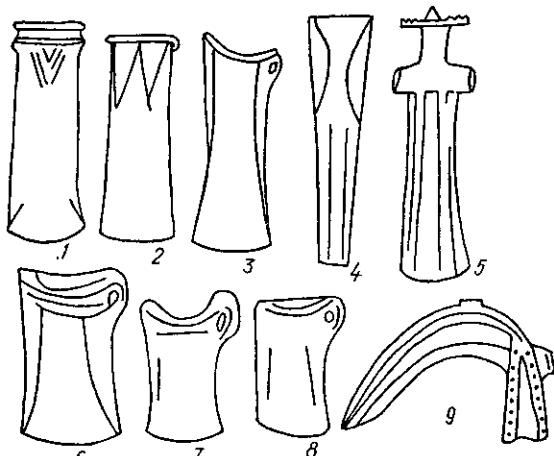

Рис. 9. 1—5 — горизонт Чинку-Сусені (скарб Уюра де Сус); 6—9 — горизонт Комятна.

відсутні і що білозерські кельти просто більш архаїчні, ніж центрально-і південноєвропейські. Справді, починаючи вже з часу горизонтів Мойград-Теутеу, Рогод-Чентес в Карпато-Дунайському басейні широко розповсюджуються кельти-лопатки³², які досить часто визначають тут склад скарбу. Однак вони зовсім невідомі в Причорномор'ї (рис. 10).

Таким чином, білозерський етап відповідає, мабуть, четвертому-п'ятому горизонту центральноєвропейських культур урнових могильників (НА₂ — НВ₁) і повинен датуватися XI—Х ст. до н. е. Такою є схема хронології зрубної культури Північного Причорномор'я. Під час її по-

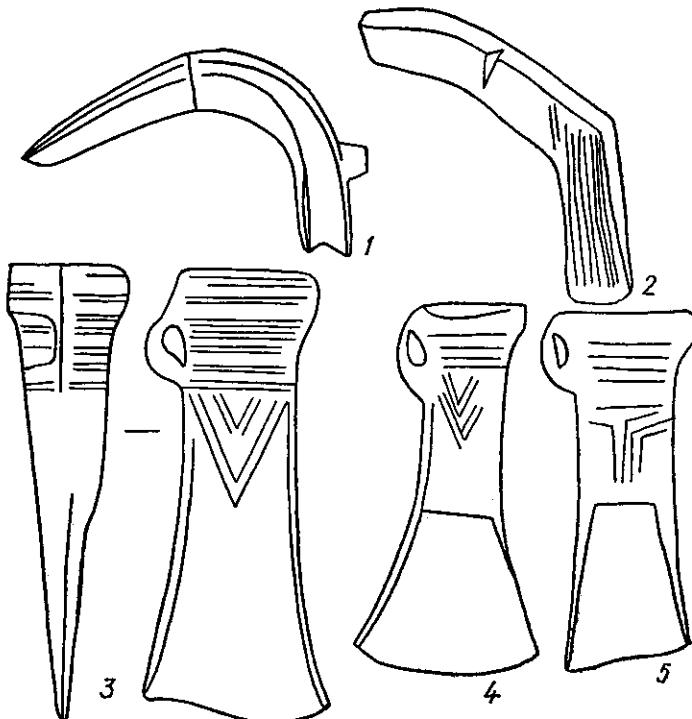

Рис. 10. Горизонт Мойград-Теутеу.

будови ми спиралися на твердо датовані комплекси і культурні горизонти Центральної та Південної Європи, а також Середземномор'я.

На нашу думку, опорними віхами в розробці хронології пізньобронзового віку степового Півдня Східної Європи є безпосередні синхронізації: а) Бессарабського комплексу з шахтовими гробницями Мікен; б) сабатинівських комплексів з центральноєвропейськими (ВД); в) білозерських пам'яток з гальштатськими культурами Карпато-Дунайського басейну часу НА₂—НВ₁.

Вважаємо необхідним зазначити, що різке зменшення кількості білозерських поселень і тяжіння їх до низин великих рік з широкими і багатими заплавами, а також відсутність у білозерських комплексах серпів свідчать про зародження кочового господарства в Причорномор'ї вже в Х ст. до н. е., а, отже, й про кінець існування зрубної культури.

¹ Мерперт Н. Я. Струнна культура Южной Чувашии.—МИА, 1962, № 111, с. 19; Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода.—СА, 1965, № 1, с. 63 та ін.; Лесков А. М. О северо-причерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.—В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Восточной части СССР. К., 1967, с. 143.

² Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад. М., 1949; Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.—МИА, 1955, № 46; *Gimbutas M.* Borodino Seima and their contemporaries.—PPS, 1957, № 22, р. 143 та ін.; Сафонов В. А. Датировка Бородинского клада.—Проблемы археологии, 1968, вып. 1, с. 75 та ін.

³ Смирнов К. Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей.—СА, 1961, № 1, с. 46 та ін.

⁴ Točík A. Stratigraphie auf der befestigen Ansiedlung in Malé Kosihy.—In: Kommission für das Āneolitikumfund die ältere Bronzezeit. Nitra, 1961, с. 42; A. Točík. Opevněna osada z doby bronzovej vo Veselom.—ASF, 1964, с. 49—55; Tasić N. The problem of mycenean influences in the middle Bronze Age culture in the Southeastern part of the Carpathian Basin.—Balkanika, 1973, № 4, рис. 32.

⁵ Лесков А. М. Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова.—СА, 1964, № 1, с. 299 та ін.

⁶ Potratz H. Die Pferdetrensen des Alten Orient. Roma, 1966, рис. 46.

⁷ Лесков А. М. Древнейшие роговые псалии...

⁸ Латынин Б. А. Архаические круглые псалии с шипами.—МИА, 1965, № 130, с. 201.

⁹ Пряхин А. Д. Курганы поздней бронзы у с. Староюльево.—СА, 1972, № 3, с. 236, рис. 3.

¹⁰ Смирнов К. Ф. Археологические данные..., с. 61, рис. 9, 1; Андроновская культура.—САИ, 1966, вып. 83-2, табл. XXXVIII, 22.

¹¹ Mozsolics A. Mors en bois de cerf sur le territoire du Bassin des Carpates.—AAH, 1953, т. 3, ф. 1—4, с. 83—84, рис. 19; 20.

¹² Шарафутдинова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре.—СА, 1968, № 3, с. 27, рис. 3, 52.

¹³ Мернерт Н. Я. Из древнейшей истории Среднего Поволжья.—МИА, 1958, № 61, с. 120, рис. 14, 9.

¹⁴ Чередниченко Н. Н. Поселение срубной культуры на Луганщине.—СА, 1970, № 1, с. 233 і далі.

¹⁵ Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры.—СА, 1969, № 2, рис. 7.

¹⁶ Тереножкин А. И. Основы хронологии..., с. 70.

¹⁷ Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Cambridge, 1966.

¹⁸ Бібкова В. І. До історії доместикації коня на південному сході Європи.—Археологія, 1969, т. 22, с. 55 та ін.; Цалкін В. К. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970, с. 183—204.

¹⁹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье..., с. 71; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга. М., 1908, с. 189.

²⁰ Mozsolies A. Die Herkunftsfrage der ältesten Hirshgeweih trensen.—AAH, 1960, т. 12, с. 125.

²¹ Hančar F. Das Pferd in prähistorischen und frühistorischen Zeit. Wien, 1955. S. 520.

²² Vadin V. The Art of warfare Biblical Lands. London, 1963, p. 129.

²³ Рыбалова В. Д. Костяной псалий с поселения Каменка близ Керчи.—СА, 1966, № 4.

²⁴ Братченко С. Н. Периодизация памятников средней бронзы в бассейне Нижнего Дона. Автореф. канд. дис. К., 1969, с. 15.

²⁵ Повідомлення Т. А. Шаповалова про розкопки поблизу с. Іллічівка на засіданні відділу первісної археології ІА АН УРСР 13 квітня 1972 р.

²⁶ Наприклад, Аликова А. Е. Курганы эпохи бронзы у с. Комаровка.—КСИИМК, 1955, вып. 59, с. 97, рис. 38; Синицын Н. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, Саратов, 1947, с. 99, табл. VI, 1; Андроновская культура.—САИ, 1966, вып. 83-2, табл. XXXVIII, 30; Пряхин А. Д. Курганы поздней бронзы у с. Староюльево.—СА, 1972, № 3, рис. 3.

²⁷ Наприклад, Dušek M. Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava, 1969, тaf. II, III, IV.

²⁸ Vulpé A. Depositul de la Tufa și topoarele en ceafa cilindrica.—SCIV, 1959, № 2, р. 272.

²⁹ Dunareanu-Vulpé E. La nécropole de l'age du bronze de Poiana.—Dacia, 5—6, 1935—1936, р. 154, рис. 3; р. 156, рис. 4, 5.

³⁰ Mozsolics A. Die Steinaxt von Dad.—AAH, т. 16, 3—4, с. 221.

³¹ Statiunea A. Sapăturile de la Poienesti.—MCA, vol. I, 1953, с. 276, рис. 57.

³² Ayräpää A. Über die Streitaxtkulturen in Russland.—ESA, 8, 1933. Helsinki. S. 77, рис. 82—81; Zapotocky M. Striaxte und Streitaxtkulturen.—PA, 1966, № 58, (1), S. 200—202.

³³ Чередниченко М. Рогова сокира з с. Червоний Ранок.—Археологічні дослідження на Україні в 1970 р.

³⁴ Mozsolics A. Der Steinaxt von Dad, S. 217—225.

³⁵ Mozsolics A. Bronzefunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, S. 122—125.

³⁶ Mozsolics A. Der Steinaxt..., S. 217—225.

- ³⁷ Штерн Э. Р. Бессарабская находка древностей в 1912 г.— МАР, 1914, вып. 34, с. 1 та ін.; Сафонов А. В. Датировка Бородинского клада, с. 90.
- ³⁸ Кривцова-Гракова О. А. Бессарабский клад, с. 24 та ін.
- ³⁹ Там же.
- ⁴⁰ Чередниченко М. М. До питання про міграцію зрубної культури.— Тези XV наукової конференції ІА АН УРСР, присвяченої 50-річчю утворення СРСР. Одеса, 1972, с. 149—152.
- ⁴¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье..., с. 64.
- ⁴² Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.— МИА, 1960, № 60, с. 167.
- ⁴³ Смирнов К. Ф. О древних всадниках..., с. 59, рис. 8.
- ⁴⁴ Hänsel B. Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. Bonn, 1968, S. 74; Cujanova-Jilkova E. Mittelbronzezeitliche Hügelgräberfelder in Westbohmen. Praha, 1970, fat. 124; Jacob-Friesen G. Bronzezeitliche Lanzespitsen Norddeutschlands und Skandinaviens. Hildesheim, 1967.
- ⁴⁵ Cujanova-Jilkova E. Вкз. праця, с. 124.
- ⁴⁶ Hänsel B. Вкз. праця, с. 4—6.
- ⁴⁷ Hänsel B. Beiträge..., с. 9. Тут викладені точки зору всіх дослідників, що розробляли питання хронології дунайського бронзового віку; Točík A. Opevnena osada vo Veselom..., с. 49; Köszegei F. Mittelbronzezeitliches Gräberfeld in Puszmasziksó.— ААН, 1968, t. 20, f. 1-4, с. 130.
- ⁴⁸ Mozsolics A. Bronzfunde des Karpatenbeckens. Budapest, 1967, с. 121—126; Mozsolics A. Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdu-Samson 46—47 — BRGK 1965—1966, 1968, с. 38; Mozsolics A. Bronzezeitliche Edelmetallwaffen.— ААН, т. XVI, 1968, с. 54.
- ⁴⁹ Hänsel B. Вкз. праця, с. 13—14.
- ⁵⁰ Hänsel B. Beiträge..., с. 9.
- ⁵¹ Kovacs I. Köröű markolatlapos bronz török a Kárpát-Medenegeben Archaeologiai Ertesito. 2, 1973, с. 157—166; Tasić H. The problem of «mycenean influences» in the middle Bronze Age culture in the Southeastern Part of the Carpathian Basin.— Balkanica, 1973, № 4, p. 34.
- ⁵² Там же, с. 159—170.
- ⁵³ Gimbutas M. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, рис. 156.
- ⁵⁴ Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода, с. 63 та ін.
- ⁵⁵ Зирра В. Культура погребений с охрой в Закарпатских областях РРР.— МИА Юго-запада и РРР. Кишинев, 1960, с. 97 та ін., табл. II—IV.
- ⁵⁶ Zaharia E. Das Gräberfeld von Balintesti—Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldon.— Dacia, 1963, № 7; Hartuce N. Contributii la cu Noua stereea epocii Bronzului in Sud Brăila.— SCIV, 1973, № 1, т. 24.
- ⁵⁷ Bousek I., David H., Hrala J., Nuglisch K., Rihovshy I., Vokolek V. Zur Urnenfelderzeitlichen Chronologie Mitteleuropas.— Actes du VII Congress International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. Praha, 1970, т. 1, с. 700—703.
- ⁵⁸ Morintz S. și Angelescu N. O noua cultura a epocii bronzului in Romania. Cultura de tip Coslogeni.— SCIV, т. 21, 1970, с. 409—413.
- ⁵⁹ Zoltán S. Contributii la cuwoasterea epocii bronzului in sudestul Transilvaniei.— SCIV, 1971, 3, т. 22, с. 380.
- ⁶⁰ Morintz S. și Angelescu N. Вкз. праця.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Тереножкин А. И. Основы хронологии..., с. 66, рис. 1, 2; Шарафутдинова I. Н. Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука, с. 167.
- ⁶³ Тереножкин А. И. Основы хронологии..., с. 69; Лесков А. М. О северопричерноморском очаге..., с. 161 та ін.
- ⁶⁴ Hänsel B. Beiträge..., табл. 55, 1—24.
- ⁶⁵ Novotna M. Die Bronzechortfunde in der Slovakei.— ASF, 1970, т. 9, S. 15, 11.
- ⁶⁶ Лесков А. М. О северопричерноморском очаге..., с. 164.
- ⁶⁷ Brunn W. A. Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit. Berlin, 1968, с. 1—38.
- ⁶⁸ Мелюкова А. И. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии.— МИА, 1961, № 96, с. 20; Тереножкин А. И. Основы..., с. 65 та ін.
- ⁶⁹ Наприклад, Morintz S. și N. Angelescu. O noua cultura...
- ⁷⁰ Чередниченко М. До питання про міграцію зрубної культури.— Тези XV конференції ІА АН УРСР, с. 151—152.
- ⁷¹ Лесков А. М. Поселение эпохи бронзы у с. Кирово.— Древности Восточного Крыма. К., 1970, с. 37, рис. 30, 4—5; Ильинская В. А. Некоторые вопросы генезиса южновской культуры.— СА, 1969, № 3, рис. 7.
- ⁷² Тереножкин А. И. Основы..., с. 70—72, рис. 3, 10—16.
- ⁷³ Brunn W. A. Mitteldeutsche Hortfunde..., с. 31—38; Novotna M. Die Bronzenortfunde in der Slovakei. tab. I; Müller-Karpe H. Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nordlich und südlich der Alpen. Berlin, 1959, рис. 22—27.
- ⁷⁴ Bousek I., David H., Hrala J., Nuglisch K., Rihovshy I., Vokolek V. Zur Urnenfelderzeitlichen..., S. 702—703.
- ⁷⁵ Тереножкин А. И. Киммерийцы. К., 1976, с. 196—197.

⁷⁶ Лесков А. М. Пред斯基фский период в степях Северного Причерноморья.— В книге «Проблемы скифской археологии». М., 1971, рис. 3, 18, 19; рис. 4.

⁷⁷ Там же, с. 86.

⁷⁸ Лесков А. М. О северо-причерноморском очаге..., рис. 1—3.

⁷⁹ Aricescu A. Depositele de Bronzuri din Dobrogea.— SCIV, 1965, т. 16.

⁸⁰ Там же, с. 15, табл. I.

⁸¹ Novotna M. Die Bronzechortfunde...

⁸² Brunn W. A. Mitteldeutsche Hortfunde..., S. 50—54; Holste F. Hortfunde Sudeuropas. Marburg, Lahn, 1951.

Н. Н. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Хронология срубной культуры Северного Причерноморья

Резюме

В настоящее время в разработке хронологии срубной культуры определилось два главных направления, которые заключаются в следующем: а) срубные памятники и памятники Центральной и Южной Европы рассматриваются как синхронные; б) между этими комплексами предполагается хронологический разрыв. Автор придерживается первого направления и при построении схемы хронологии срубной культуры наиболее перспективным считает привязку к схемам бронзового века Дунайского бассейна и Центральной Европы по Р. Рейнеке, Г. Мюллеру-Карпе, Б. Хенслю и т. д. Выделенные в статье горизонты срубной культуры датируются на основании вышеуказанных привязок следующим образом: покровский этап — ВА₂—ВС, старшая сабатиновская ступень — ВС—ВД, младшая ВД—НА₁, белозерская ступень — НА₂—НВ₁. Во время НВ₁, по мнению автора, срубная культура заканчивает свое существование, и в степях Причерноморья появляются ранние кочевники.

В. І. КРАСКОВСЬКИЙ

Генезис форми знарядь кам'яного віку

Форма знаряддя — це перша ознака, з якої почалося вивчення кам'яної індустрії; вона до цього часу ще не з'ясована і, передусім, в питаннях її генезису. Чим вважати форму знаряддя — щасливою знахідкою чи внаслідок дії закономірностей? Якщо так, то яких? Ці проблеми потребують вирішення. Наша стаття є спробою висвітлити вказану тему в плані постановки питання.

Поняття «тип знаряддя», що складалося в середині XIX ст., відбиває класифікаційні ознаки, які виділені дослідниками шляхом відбирання. Тип знаряддя набув значення еталону, де визначена подібність або відмінність виробів, порівнюваних між собою. Це сума зовнішніх, фізико-механічних ознак. Ідеальним наслідком порівняння виробів між собою буде ідентична збіжність їх ознак. У дослідницькій практиці такі результати виняткові, найчастіше доводиться мати справу з тим чи іншим ступенем відмінності. Визначення останнього проводиться візуально, суб'єктивно, часто вживаний термін «нетиповий» скоріше відбуває відсутність об'єктивних критеріїв цього аналізу, ніж характер відмінних рис. Тому в дослідженні кам'яної індустрії на рівні типологічної подібності неминучі різні оцінки одного й того ж виробу або комплексу.

Однак тип знаряддя — цілком необхідна категорія для класифікації кам'яного інвентаря на початковій стадії його вивчення. На думку Д. Бернала, «klassifikaція сама по собі стає першим кроком на шляху до розуміння нових груп явищ. Їх потрібно упорядкувати, перш ніж можна буде з ними щось робити»¹. Ф. Борд розглядає запропоновану ним класифікацію як домовленість між вченими щодо однакового розуміння всіх застосовуваних термінів². Припущення, неминучі під час

оцінки досліджуваного об'єкта, на початковій стадії не справляють вирішального впливу на класифікацію. Тут дослідження має характер кількісний, що вшир, відбувається по горизонталі.

З переходом до вивчення матеріалу по вертикалі, тобто до питань генезису, суті історичного розвитку та прогресу, зростає, так би мовити, ступінь точності критеріїв. Генетичні ознаки кам'яних знарядь на відміну від класифікаційних є внутрішніми і, природно, не можуть бути розкриті типологічним методом, який в цьому випадку призводить не тільки до помилок, але іноді й до перекручених уявлень. Отже, з'являється необхідність відшукування об'єктивних критеріїв «виявлення,— за словами Ю. І. Семенова,— внутрішньої об'єктивної логіки розвитку знарядь праці»³, причому останнє тісно пов'язане з вибором додаткових точок зору на історію кам'яної індустрії, на її прогрес.

Змінювання та розвиток речей, створених людиною, відбувалося в силу зміни умов життя людського суспільства. Удосконалення кам'яної індустрії завжди мало на меті досягти найбільшої раціональності і вищого виробничого ефекту. Змінювання форми знарядь та технології їх обробки відбувалося не з волі будь-яких потреб змінювання форми як такої. Цей процес здійснювався по цілеспрямованому шляху пошуків більш ефективних засобів задоволення найперших потреб суспільства.

Історична необхідність виникнення знарядь праці була обумовлена суспільним виробництвом, яке вимагало реалізації технічних можливостей, втілення ідей, що виникли в свідомості людини. Таким чином, перед технікою постали завдання, в розв'язанні яких брали участь всі члени суспільства в міру своїх сил та здібностей. Творче усвідомлення виробничих потреб веде до народження технічної ідеї, яка, повертаючись в суспільне виробництво, набуває матеріальне втілення і практичну апробацію, стає надбанням усіх учасників суспільної праці. «Від суб'єктивної ідеї людина йде до об'єктивної істини,— підкреслював В. І. Ленін,— ч е р е з «практику» (і техніку)»⁴. Практика розглядається нами як «історична сукупність досвідів, що реалізується в процесі усього ходу історичного розвитку»⁵. Вказуючи на існування технічних ідей, Д. Бернал пише, що наявність стандартизованих знарядь виробництва передбачає присутність ідей знаряддя в свідомості до того, як його вирішено зробити⁶.

На підставі подібності характеру суспільного виробництва різних виробничих колективів ми можемо припустити виникнення подібних технічних ідей по всій ойкумені або поширення їх у цих межах. Ось саме це і є внутрішньо спільним, що споріднює навіть зовнішньо відмінні кам'яні знаряддя. Єдність історичного розвитку людського суспільства визначається насамперед участю в розробці одних і тих же технічних ідей різними виробничими колективами. «Розвиток техніки проходив,— стверджує С. А. Семенов,— єдиними законами для всіх країн, але реалізація цих законів йшла різними шляхами»⁷. Матеріалізація технічної ідеї відбувалася в неоднакових умовах, зазнаючи впливу останніх, що породжувало велику різноманітність варіантів її конкретної розробки залежно від рівня розвитку виробничого колективу, традицій в техніці обробки каменю, наявності та якості сировини, специфіки географічного оточення.

Розробка технічної ідеї, хоч і підготовлена усім попереднім виробничим досвідом, але рідко завершується в перших варіантах. Часто досягненню оптимальних результатів передує ряд варіантів, де наступний відрізняється від попереднього принципово новим конструктивним рішенням. «В цій, все зростаючій різноманітності ідей та конструкцій,— відзначає Є. Темчин,— людина, як і колись, намагається вибрати єдині, на її погляд, оптимальні рішення... Така діалектика прогресу, бо пошуки найбільш гармонійної збіжності мети та засобів не що інше, як суть людського буття»⁸.

Частіше за все варіантами розробки технічної ідеї є типи знарядь. У таких випадках термін «тип знаряддя» та уявлення про нього втрачають відокремлене значення і закінченість творчого процесу. Прогрес кам'яної індустрії постає перед нами не як довільні пошуки знарядь, а як створення системи технічних ідей, відзначених логічними рядами варіантів.

Проникнення в суть проблеми кам'яної індустрії почалося з дослідження технології обробки каменю ще в середині XIX ст. Успіхи в цій галузі загальновідомі й широко висвітлені. Застосувані методи з використанням оптичних приладів дають можливість досить точно фіксувати сліди обробки й спрацьовування знарядь⁹, а також встановити їх призначення. Шляхом вивчення технології простежено зміни та характер техніки обробки каменю. Експериментальне відтворення кам'яних знарядь допомогло точніше визначити час, потрібний для виготовлення цих виробів, та скласти уявлення про ефективність користування ними¹⁰. При цьому нагромадився досвід, потрібний для відтворення технології цілеспрямованої обробки каменю. Аналіз фізично-механічних властивостей виробів, виготовлених зазначеними способами, часто не узгоджується з даними типологічного порядку. С. А. Семенов стверджує: «Якщо спертися на сліди праці, ми маємо можливість знаходити знаряддя того ж призначення серед різних форм кам'яних виробів, у яких раніше передбачалися інші функції»¹¹. Очевидно, сучасні уявлення про доцільність форми кам'яного знаряддя не завжди збігаються з вимогами стародавнього населення, в протилежному випадку важко уявити собі використання людиною знаряддя, форма якого заздалегідь не відповідає функціональному призначенню. Так постала необхідність розкриття внутрішньої взаємообумовленості факторів та закономірностей, які визначають шляхи формування знарядь.

Вище вже зазначалось, що поява технічних ідей диктується розвитком суспільного виробництва, яке задовольняє найперші потреби людини. Успіх цього насамперед залежить від досконалості зброї та знарядь, тобто засобів підкорення первісною людиною природи. Боротьба за існування активізувала технічну думку, спрямовуючи її по шляху прогресу. Розвиток кам'яної індустрії відбувся поступально — від менш досконалого до більш досконалого, в пошуках оптимального рішення. В дослідженії цього процесу необхідно, по-перше, встановити наявність технічної ідеї; по-друге, побудувати ряд прогресивних форм-варіантів здійснення цієї ідеї, і нарешті знайти серед них оптимальний варіант. В свою чергу, це диктує: 1) розкриття суті технічних ідей, відокремлення їх для більшого розгляду; 2) простеження того, як вони втілювались, їх генезису та розвитку; 3) вивчення знарядь праці (в загальному розумінні) з точки зору можливостей втілення технічної ідеї в конкретних умовах та ступеня наближення до оптимального варіantu; 4) визначення характеру впливу історично-географічного оточення на технічний прогрес.

Технічні ідеї умовно можна поділити на генеральні, загальні та рядові. Вони відрізняються не тільки тривалістю часу їх розробки, але й супідядністю, коли рядова технічна ідея є паростком загальної, а ця, в свою чергу, складовою частиною генеральної. Прикладом останньої буде «видовжування» руки людини, озброеної каменем. Силами оточуючої природи первісна людина протиставила соціальний імпульс — суспільну волю, колективний розум та колективну працю. Однак фізичну слабість індивідуума в боротьбі з цими силами і з метою самозахисту людина якоюсь мірою компенсувала особистою зброєю. Захищатися ручним рубилом можна було на відстані витягнутої руки (0,8—1,0 м), що, природно, є малоефективним. Тому виник та неухильно здійснювався процес «видовжування» руки, озброеної каменем.

За образним визначенням К. Маркса, річ, якою людина оволоді-

ває безпосередньо, є засобом праці. Дане самою природою стає органом діяльності людини, що його вона приєднує до органів свого тіла, подовжуючи, таким чином, природні розміри останнього¹². Наявність цієї технічної ідеї підтверджується тим фактом, що первісна людина з метою захисту або нападу не задовольнялася застосуванням різних випадкових речей — каміння, палиць. Не задовольнялася в силу своєї властивості перетворювати оточення, а не пристосовуватися до нього.

Зокрема, в ході цього процесу, «видовжування» руки відбувалося і за рахунок дерев'яної рогатини. До нас дійшли залишки цієї зброй довжиною 215 см¹³. Користувалися нею протягом довгого часу і, маєть, небезспішно. Механічні позитивні якості рогатини, пише С. А. Семенов, були в ударній силі. Людина спрямовувала її в тіло тварини з дуже близької відстані, вкладаючи в удар не тільки силу обох рук, але й більшу частину ваги свого тіла¹⁴. Однак найтвірдіші породи дерева (наприклад, тис, з якого була зроблена лерінгенська рогатина), навіть загострені та обпалені, не могли конкурувати з гострими гранями і твердістю кременю.

Тому розвиток технічної ідеї, про яку тут йдеться, привів до оснащення дерев'яної рогатини кам'яним наконечником. Нове знаряддя відрізнялося від попереднього тим, що рука, озброєна каменем, «видовжуvalася» до 2,5—3,0 м. Одночасно зросли ударна сила та ефективність дії. Конструктивно ударний спис, оснащений кам'яним наконечником, був взагалі першим знаряддям та зброею в історії кам'яної індустрії. В рогатині з кам'яним наконечником закладені потенціальні можливості для дальшої розробки генеральної технічної ідеї. Звичайно в новому варіанті виникають додаткові технічні проблеми, від вирішення яких залежить успіх цієї розробки. Рогатина, складена з наконечника, ратища та кріплень, що з'єднують їх між собою, є зброею, яка коле. Форма наконечників повинна була відповідати цьому функціональному призначенню. Очевидно, спочатку для них використовувались загострені відщепи як найбільш доцільна з такої точки зору форма серед усіх кам'яних виробів нижнього палеоліту. Поступово значення цих відщепів зросло настільки, що з відходів вони перетворилися в основну категорію заготовок зовсім нової технології — сколювання з дископодібного нуклеуса, що забезпечувало найбільшу кількість заготовок підтрикутної форми. Ця корінна зміна технології обробки каменю, певно, відбулася під впливом генеральної технічної ідеї.

Функція ударного списа визначила шляхи його вдосконалення. Ця зброя зазнавала найбільшого динамічного навантаження в поздовжній осі. Стійкість такого списа залежала від запасу міцності його складових частин і ступеня удосконалення самої конструкції (наконечник — сполучний вузол-ратище). Вихідною формою наконечника тут була заготовка в своєму первісному стані; певно, перші ударні списи були оснащені саме так¹⁵. Чим близче форма цих заготовок до симетричної в поздовжній осі, тим більша ймовірність використання їх як наконечників. Відбирання придатних заготовок з маси добутих не могло не задовольнити зростаючу потребу у відповідних наконечниках ні за якістю, ні за кількістю. Перетворююча діяльність людини на цьому етапі розвитку кам'яної індустрії знайшла свій прояв у формуванні наконечників ударного списа шляхом вторинної обробки заготовок, тобто за допомогою ретуші. Поздовжній край виробу вирівнювався і закруглявся, внаслідок чого знаряддя набувало листоподібної форми; частково або повністю вистругувалася поверхня одного чи обох боків, щоб надати наконечникові в перетині форму одно- або двоопуклої лінзи (ретушування нижнього краю розглядається далі).

Сполучний вузол ударного списа в наш час не має відповідників серед археологічних матеріалів. Для реконструкції його використову-

ються дані про характер та техніку обробки основи наконечника, а також аналіз дальшого розвитку технічних традицій мустєрського ударного списа, які простежуються в металевій зброй пізнього палеоліту. Технічна ідея сполучного вузла полягає в створенні системи, у якої поздовжня вісь проходить через вістря та вісь симетрії наконечника, потім через поздовжню вісь ратища з наступним фіксуванням окремих частин за допомогою кріплення, яке може витримати динамічні навантаження. Теоретично першою найпростішою моделлю сполучного вузла ударного списа було прив'язування наконечника з боку кінця ратища. В цьому варіанті вісь наконечника була зміщена щодо ратища і тому ударна сила, створена мисливцем, розподілялася в рівній мірі на те, щоб поразити ціль і на зруйнування сполучних засобів. Крім того, кінець ратища був зайвою перешкодою для глибокого проникнення зброй в тіло тварини. В наступному варіанті сполучного вузла, коли наконечник закріплювався в розщепленому кінці ратища, поздовжні осі наконечника та ратища були зміщені перенесенням першого на середину другого. Проте і таке кріплення деталей було ненадійним внаслідок поєднання форм клиноподібного розщепу та овального потовщення основи заготовки.

Значною перешкодою в створенні міцної конструкції сполучного вузла в той час була широка відбивна площаадка та великий опуклий ударний горбик, характерний для мустєрських сколів-заготовок. Отже, виникла необхідність формувати поруч з поздовжніми краями та сторонами наконечника його нижній край (основу, п'ятку). Таке формування проходило в двох напрямках: шляхом штучного сплощення нижньої (горбкуватої) частини заготовки з наближенням її товщини до розмірів середньої частини; за допомогою утворення трикутних — потоншених, округлих, вімчастих та прямих обрисів основи. В тих випадках, коли довжина заготовки була достатньою, частина її основи з горбиком відсікалася, завдяки чому утворювалися прямі п'ятки¹⁶.

Всі ці перетворення не могли бути самоціллю. Вони тісно пов'язані з розробкою нового варіанту сполучного вузла, більш стійкого порівняно з попередніми. Цей вузол можна уявити собі таким: сплощений нижній край наконечника кріпився у поглибленим пазі, що проходив через центр ратища на його торець. В цій конструкції наконечник спирається на дно паза, стінки якого обмежують коливання наконечника фронтально, а його зрушенню у бік перешкоджають кріпильні засоби. Близьким до попереднього варіанту може бути такий, коли наконечник закріплювався в зрізі кінця ратища уступом, де відсутню стінку паза заміняють кріплення. Необхідно відзначити, що технічна традиція застосування уступу спостерігається і на ранньому етапі пізнього палеоліту, свідченням чого є наявність черешків у наконечників солютрейського типу. Останній з розглянутих нами варіантів сполучного вузла ударного списа дає можливість використовувати наконечники різної конфігурації поперечного перетину.

Питання реконструкції ударного списа висвітлені в працях В. П. Любіна та О. О. Формозова¹⁷. Створення поглибленого паза не потребувало спеціалізованих інструментів. У початковій стадії роботи, очевидно, застосувалися зубчасті грані видовженого знаряддя, а в дальшому припасовуванні міг бути використаний і сам наконечник. Технологічно ще простіше зробити зріз уступом, тут, певно, використовувалися, крім звичайних мустєрських знарядь, ще й випадкові великовзернисті абразиви. Враховуючи успіхи мустєрців у обробці кременю, можна припустити створення подібних з'єднуючих пристосувань також з дерева.

Так, в основних рисах удосконалювався ударний список, в якому зароджувався принцип майбутньої металевої зброй. За свідченням різних авторів, дерев'яна рогатина і ударний опис не виконували такої функ-

ції. Центр ваги списа містився нижче його середини; отже, його використовували не як металну зброю, а як піку, рогатину¹⁸.

Розвиток генеральної технічної ідеї не міг йти далі шляхом видовжування ударного списа, тому що це робило його більш важким і одночасно знижувало ефективність використання. Нова якість в розвитку генеральної технічної ідеї мала виникнути тільки за рахунок збільшення початкової швидкості дії зброї. С. А. Семенов так оцінює можливості дії рогатини: «швидкість руху її була нижча за швидкість польоту металевого списа»¹⁹. Тут потужність удару створювалася за рахунок сили рук та ваги тіла мисливця. Тому, коли завдавався удар списом, руки були дещо обмежені в своїх рухах.

Щоб належним чином оцінити усі фактори, які визначають дальший розвиток генеральної технічної ідеї перед появою металевої зброї типу ручного списа, необхідно звернутися до даних антропогенезу та антропометрії. До цього часу сформувався неандертальський тип людини, у якої серед сапієнтних ознак за темпом розвитку виділяється обсяг головного мозку, що наближає її до сучасної людини. Але в фізичній будові неандертальців спостерігається більше відмінностей. «Важка фізична мисливська праця розвивала мускулатуру. В той же час ускладнений спосіб життя та поява різних видів праці сприяли розвитку мозку»²⁰. Тому існує більше підстав вважати, що, як пише С. Н. Замятін, навіть найпростішою металевою зброєю у вигляді дротика неандерталець не міг користуватися, бо не володів достатньою для цього координованістю рухів, а міг застосовувати тільки найпростіший список чи рогатину, яку він пускав у хід, не випускаючи з рук²¹.

Все це приводить до висновку, що перешкодою на шляху дальшого розвитку генеральної технічної ідеї стала недосконалість фізичної будови самої людини. Для того, щоб перетворити ударний список в металеву зброю, одних зусиль розуму не вистачало. Балістичні якості нової зброї можна було перевірити тільки практикою. А для цього потрібний був фізичний тип людини, вільні рухи якої могли забезпечити значну початкову швидкість у момент кидання. Перетворення неандертальця в кроманьонця відбувалося одночасно з перетворенням ударного списа в ручний. «...Процес формування фізичного типу людини, — відзначає Ю. І. Семенов, — та процес розвитку кам'яної індустрії в період формування людського суспільства... були двома нерозривно зв'язаними сторонами одного єдиного процесу формування продуктивних сил людського суспільства»²².

Поява ручного списа «видовжила» руку людини, озброєну каменем, до 35—40 см²³. Цей справді грандіозний стрибок на шляху розвитку генеральної технічної ідеї був підготовлений інтенсивною творчою діяльністю неандертальців та одночасним удосконаленням фізичного типу людини.

В ході дальнього розвитку удосконалювались балістичні властивості металевої зброї та ефективність її дії. В ручному списі зберігся конструктивний принцип та елементи ударного списа. Найбільшої модифікації зазнав наконечник. Дальність польоту була не єдиною метою такого винаходу, як ручний список. У конструктивних пошуках останнього не менш вирішальними факторами стали і ефективність його дії, і стійкість щодо можливих динамічних навантажень. Коли були вичерпані ресурси енергії м'язів та засоби конструктивного поліпшення ручного списа, пізньопалеолітична людина, щоб збільшити його початкову швидкість, видовжила розмах руки за допомогою спеціального пристрою — списометалки. Водночас розміри, а також вага металевого снаряда зменшились до розмірів дротика. Завдяки цьому середня дистанція польоту дротика, випущеного за допомогою списометалки, дірівнювала 70—100 м²⁴.

Таким чином, порівняно з попереднім варіантом вдвічі «видовжилася» рука, озброєна каменем, а дальший розвиток генеральної технічної ідеї привів спочатку до використання пристройів, а потім найпростіших механізмів. Поруч з цим ішов процес удосконалення металевого снаряда від ручного списа через дротик до стріли; в результаті зменшувалася його вага та поліпшувалися балістичні якості. Однак можливості списометалки також були обмежені. Для того, щоб підвищити початкову швидкість польоту дротика, не можна було дедалі збільшувати довжину списометалки, бо одночасно зростала її вага, а в підсумку знижувалася ефективність дії пристрою. «Збільшення ваги та обсягу знарядь мало свої межі, лімітовані енергетичним потенціалом кістково-м'язової системи людського організму»²⁵.

Поява металевого пристрою типу бола та праші, очевидно, викликана також розробкою генеральної технічної ідеї. В них для збільшення початкової швидкості був використаний обертальний рух. Але варіанти бола та праші не стали новим стрибком, бо імпульсом руху цих снарядів, як і раніше, залишалась енергія м'язів людини.

У пошуках нових засобів пізньопалеолітична людина звертається до потенціальної енергії пружних тіл, дію яких вона спостерігала в природі (наприклад, випростання згнутого гілки дерева). Для цього потрібно було навчитися її нагромаджувати, а потім витрачати коротким імпульсом, щоб за рахунок різниці часу, необхідного для нагромадження та витрачання енергії, збільшити ударну потужність, а з нею і початкову швидкість снаряда. За цим принципом сконструйований перший в історії людства механізм — лук, який був наступним стрибком у технічному прогресі. Його застосування «подовжило» руку людини, озброєної каменем, до 300—350 м. «Швидкість польоту стріли перевершує швидкість польоту списа, кинутого рукою, приблизно в 3 рази. А чим більша швидкість, тим більша раптовість удару. Щодо дистанції польоту стріли, то вона зросла вдвічі, порівняно з дистанцією польоту списа, кинутого за допомогою списометалки, в 3—4 рази порівняно з дистанцією польоту списа, кинутого рукою». Ефективність дії лука та стріли, крім того, збільшувалася за рахунок прицільних можливостей²⁶.

Лук і стріла зберегли своє домінуюче місце серед зброї в мезоліті й неоліті і були останнім оптимальним варіантом розробки генеральної технічної ідеї в межах кам'яного віку. Отже, розвиток її характеризувався зростанням механічних потужностей знарядь. Кінетична енергія тіла, що рухається, як відомо, за формулою $K = \frac{mv^2}{2}$ (де m — маса тіла, а V — початкова його швидкість), є прямо пропорційна величині m та V ²⁷. У випадку збільшення m виникають межі можливостей людського організму, про що згадувалось вище. Отже, нарощування кінетичної енергії вигідніше було утворювати за рахунок збільшення V . Це є спостерігається у розглянутих варіантах прогресивного ряду втілень генеральної технічної ідеї, починаючи з ручного списа.

Потребами розвитку цієї ідеї зумовлене вдосконалення техніки обробки каменю. Коли порівняти процес оббивки з технікою сколювання, виступають прогресивні риси останньої. Справді, оббивка складається з таких етапів: природне відокремлення сировини — знаряддя як кінцева мета виробництва — відходи з різним ступенем утилізації. А техніка сколювання має іншу схему: природне відокремлення сировини — нуклеус — заготовка знаряддя — відходи. В другому випадку з'явилася проміжна ланка між сировиною та знаряддям — це нуклеус, потенціальні можливості якого лягли в основу кам'яної індустрії. «Переваги способу сколювання заготовок з нуклеуса, — стверджує С. А. Семенов, — були очевидні, але не зразу стали безсумнівними в уяві неандертальської людини. Відщеп, сколотий з нуклеуса, мав тонкий перетин, який не можна було утворити двобічною обробкою. А заготовку з тонким перетином

легше було перетворити на знаряддя з гострим лезом — ніж або наконечник списа. Скребла та скобелі на відщепах за своїми робочими ознаками були більш доцільними, ніж подібні знаряддя з біфасів. Вихідний матеріал витрачався щадливо, скорочувалися відходи на оббивку та ретуш»²⁸.

Нуклеуси, зовнішньо схожі з біфасами, мають, проте, істотну відмінність: якщо біфас — закінчене знаряддя, то нуклеус — тільки допоміжна форма для добування заготовок знаряддя, від якої бере початок прецезійний прогрес кам'яної індустрії. В нуклеусах простежуються кілька етапів розвитку: ранні їх форми не мали виробленої системи сколювання, вона з'явилася пізніше у дископодібних нуклеусів з радіальними сколами. Прагнення первісної людини одержувати ножевидні відщепи та пластини приводить до появи піраміdalних нуклеусів, а потім «як логічне завершення тенденції, що намітилася», формуються найбільш досконалі заготовки, зокрема нуклеуси призматичні²⁹. Другий та третій етапи в розвитку нуклеусів відповідають часу зародження і розробки ударного списа; четвертий — металної зброї.

З появою відщепових заготовок і знарядь на них первісна людина назавжди відмовляється від техніки двобічної обробки і двобічних знарядь. Якщо у одних колективів цей процес привів до повного зникнення двобічно оббитих виробів, то у інших вони збереглися до кінця кам'яного віку.

¹ Бернал Джон. Наука в истории общества. М., 1956, с. 22.

² Любин В. П. К методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— Палеолит и неолит СССР.— МИА, 1965, № 131, с. 12.

³ Семенов Ю. И. Как возникло человечество. М., 1966, с. 182.

⁴ Легін В. И. Конспект книги Гегеля «Наука логики».— Повне зібр. творів. Переклад з 5-го рос. вид. Т. 29, с. 169.

⁵ Жариков Е. С. Научный поиск. М., 1967, с. 54.

⁶ Бернал Джон. Вказ. праця, с. 44.

⁷ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. Л., 1968, с. 9.

⁸ Темчин Е. Композиции будущего.— «Знание — сила», 1969, № 10, с. 33.

⁹ Семенов С. А. Первобытная техника.— МИА, 1957, № 54, с. 52—174.

¹⁰ Семенов С. А. Изучение первобытной техники методом эксперимента.— Новые методы в археологических исследованиях. М.—Л., 1963, с. 191—214.

¹¹ Семенов С. А. Первобытная техника, с. 113.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. К., 1963, с. 177.

¹³ Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. М., 1957, с. 50.

¹⁴ Семенов С. А. Развитие техники..., с. 283.

¹⁵ Любин В. П. К методике..., с. 68.

¹⁶ Там же, с. 68—70.

¹⁷ Любин В. П. К методике..., с. 63, 68—71; Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 51—66.

¹⁸ Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества, с. 50.

¹⁹ Семенов С. А. Развитие техники..., с. 283.

²⁰ Решетов Ю. Г. Природа Земли и происхождение человека. М., 1966, с. 332.

²¹ Замятин С. Н. Очерки по палеолиту. М.—Л., 1961, с. 47.

²² Семенов Ю. И. Как возникло человечество, с. 239.

²³ Семенов С. А. Первобытная техника, с. 233.

²⁴ Семенов С. А. Развитие техники..., с. 350.

²⁵ Там же.

²⁶ Семенов С. А. Развитие техники...

²⁷ Кікоїн І. А., Кікоїн А. К. Фізика. К., 1971, с. 198.

²⁸ Семенов С. А. Развитие техники..., с. 41.

²⁹ Там же.

В. И. КРАСКОВСКИЙ

Генезис формы орудий каменного века

Резюме

В настоящей статье рассматриваются еще малоизученные вопросы генезиса формы каменных орудий. Нельзя успешно проводить подобные исследования, пользуясь только внешними физико-техническими характеристиками и типологическими признаками этих изделий. Происхождение их формы подчинено закономерностям, которые тесно связаны с удовлетворением первейших потребностей человеческого общества. Здесь идет развитие от менее совершенного к более совершенному, осуществляется прогресс техники. Возникающие при этом технические идеи рождаются из критического анализа опыта общественного производства, получают абстрактное решение в создании индивидуума и возвращаются в общественное производство для апробации, массового применения. Обусловленность формы орудия технической идеей вооружает нас возможностью проникнуть в область исследования каменной индустрии, малодоступные для известных методов. Рождение этой гипотезы о технических идеях открыло новые пути изучения с помощью метода оптимальных вариантов, где процесс развития идеи отмечен рядом вариантов, причем каждый из них отличается от предыдущего и последующего принципиально новым решением. Часто тип орудия и вариант решения технической идеи совпадают, но они различны по содержанию. Последний отличается незавершенностью, движением в поиске оптимального решения, конечной цели развития технической идеи. Разнообразие условий, в которых она осуществляется, порождает различные по форме орудия. Разветвленная система материализованных технических идей и составляет сущность каменной индустрии.

Б. О. ТИМОЩУК

Середньовічний Хотин

Старовинне м. Хотин посідає помітне місце в середньовічній історії Східної Європи. Засноване східними слов'янами поблизу важливої переважної на Середньому Дністрі, воно швидко розвивалось і стало одним з важливих оборонних пунктів цієї території. Кам'яна фортеця міста у свій час була однією з наймогутніших у Східній Європі. Під стінами Хотина не раз сходились в битвах армії Європи. У місті, де скрещувалися торгові шляхи міжнародного значення, влаштовувались ярмарки, на які з'їжджалися купці з багатьох країн Європи.

Історію середньовічного Хотина висвітлюють писемні джерела¹. Але давня історія міста не знайшла свого відображення на сторінках писемних джерел. Ці прогалини певною мірою заповнюють археологічні дослідження.

Вперше широкі археологічні розкопки в Хотині провела експедиція Чернівецького краєзнавчого музею в 1961 р.* Вони були продовжені у 1962, 1964 і 1967 рр.² Досліджувалась вся територія міста, але найзначніші роботи проводились на території середньовічної фортеці, яка являє собою історичне ядро стародавнього Хотина**.

* В експедиції брали участь наукові працівники: Тимощук Б. О. (керівник), Логвин Г. Н. (архітектор), Кулінченко Л. Г. (археолог). Розкопки відвідали археологи з Кишиніва Ю. Ф. Чоботаренко та П. П. Бирна.

** Під час обстеження на території Хотина відкрито близько 15 археологічних пам'яток, які належать до різних історичних епох. Найдавнішою з них є пізньопалеолітична стоянка, яка розташована на високому мисі правого берега Дністра, в урочищі Грабарня. Тут зібрана велика колекція пізньопалеолітичних кременів, в тому числі й лавролистий наконечник списа та кістки мамонта. Кілька відкритих стоянок належать до бронзової та ранньозалізної епох. У південно-східній частині міста проходить довгий земляний вал, який місцеве населення звє Трояновим. Його висота 1,5 м, ширина 8 м. За валом (від Дністра) проходить рів шириною до 10 м. Вістрям оборони вал спрямований в сторону подільського берега. Він починається в Хотині й тягнеться на кілька кілометрів у бік с. Дарабани. В урочищах Котелево, Скала та Фортеця знайдено слов'янські поселення VI—IX ст. У кількох місцях високого берега Дністра виявлено залишки наземних давньоруських жителів XII—XIII ст., на території яких зібрано уламки кераміки галицького типу. У 1952 р. трактор виорав глинняний горщик, в якому лежало кілька сот польсько-литовських срібних монет XVI—XVII ст.

Руїни Хотинської фортеці розміщені на правому березі Дністра в північній частині сучасного міста. Це залишки двох фортець: кам'яної, більш давньої, і земляної, збудованої на початку XVIII ст.³

Досить важливі дані з давньої історії Хотина одержані під час розкопок кам'яної фортеці, яка розташована на скелястому мисі, утвореному Дністром і його допливом (рис. 1). Тут, у внутрішньому подвір'ї, було закладено три розкопи загальною площею 256 м².

Розкоп № 1 розміщувався у північній частині фортечного подвір'я між північною вежею і будинком, стіни якого прикрашені шаховим орнаментом. Тут виявлено культурні нашарування (рис. 2). Верхній шар ґрунту відкладався у XIX—XX ст., після того, як у 1856 р. фортецю ліквідували. На глибині 0,4—0,1 м залягав культурний шар із знахідками XVI—XVIII ст. У ньому знайдено глиняні люльки, уламки кахлів, покритих зеленою поливою, осколки залізних гранат (рис. 3, 2), залізні підкови до чобіт, залізні ножі, уламки глиняного тонкостінного гончарного посуду та черепиці. Привертають увагу осколки бомб кулястої форми, діаметром 8 см, виготовлені з темно-зеленого скла (рис. 3, 1).

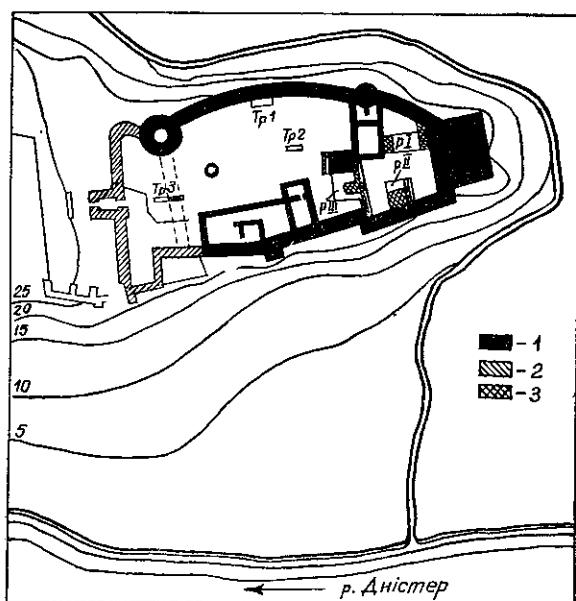

Рис. 1. План кам'яної фортеці в Хотині:
1 — стіни XV ст.; 2 — стіни XVI ст.; 3 — фундаменти XV ст. (відкрито під час розкопок).

Лі за матеріалами розкопок у Старому Орхеї (Молдавська РСР) датуються другою половиною XV ст.⁴ У шарі будівельного сміття також знайдено багато уламків сіроглинняних горщиків з борозенкою на вінцях для покришки (рис. 5), що датуються XV ст.⁵

Отже, нижче кам'яної вимостки подвір'я не знайдено жодної речі, яку можна було б датувати пізнішим часом, ніж друга половина XV ст. У той же час вище кам'яного покриття знайдено речі XVI і пізніших століть. Це свідчить про те, що фортечне подвір'я вистелили кам'яними плитами у другій половині XV ст., після закінчення будівництва всього фортечного комплексу. Наприклад, вдалося встановити, що кам'яну вимостку фортечного подвір'я покладено одночасно з кам'яними східцями головного входу комендантського палацу (будинок у центрі фортечного подвір'я, стіни якого прикрашені шаховим малюнком), а східці — одночасно з палацом. Отже, дата спорудження комендантського палацу — друга половина XV ст. Комендантський палац має перев'язь мурування з основною оборонною стіною фортеці. Таким чином, стіни збудовані одночасно.

На глибині 1,0—1,2 м від сучасної поверхні виявлено кам'яну вимостку фортечного подвір'я (рис. 2, 4), викладену з плит товщиною 5—6 см, що мають середній розмір 0,4×0,6 м. Плити скріплені тим самим валико-вим розчином, що й основна оборонна стіна фортеці. У шарі будівельного сміття, який підстилає кам'яну вимостку подвір'я, знайдено багато уламків червоноглинняних кахлів. Деякі з них мали форму горщиків з фігурним горлом (рис. 4, 2), інші — мисок прямокутної або квадратної форм (рис. 4, 1). Подібні ках-

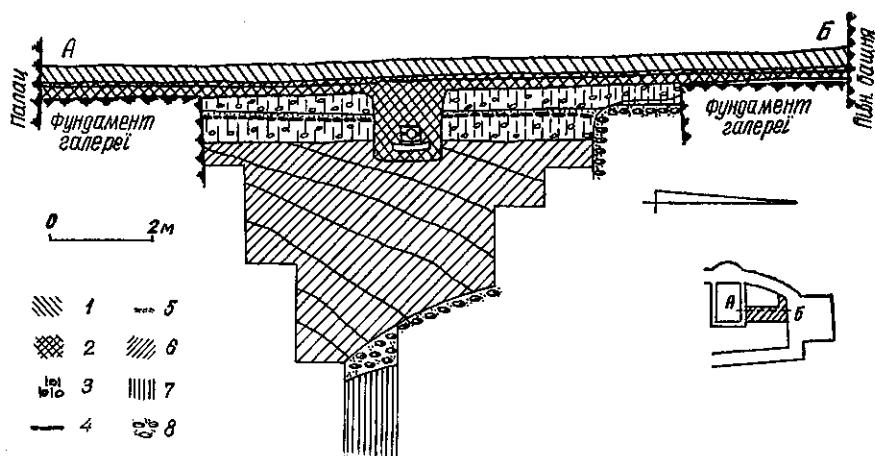

Рис. 2. Профіль розкопу № 1:

1 — культурний шар кінця XVIII—XX ст.; 2 — культурний шар XV—XVIII ст.; 3 — будівельне сміття; 4 — кам'яна вимостка двору XV ст.; 5 — горілій шар; 6 — насипна земля; 7 — материк; 8 — каміння, скріплене вапняковим розчином.

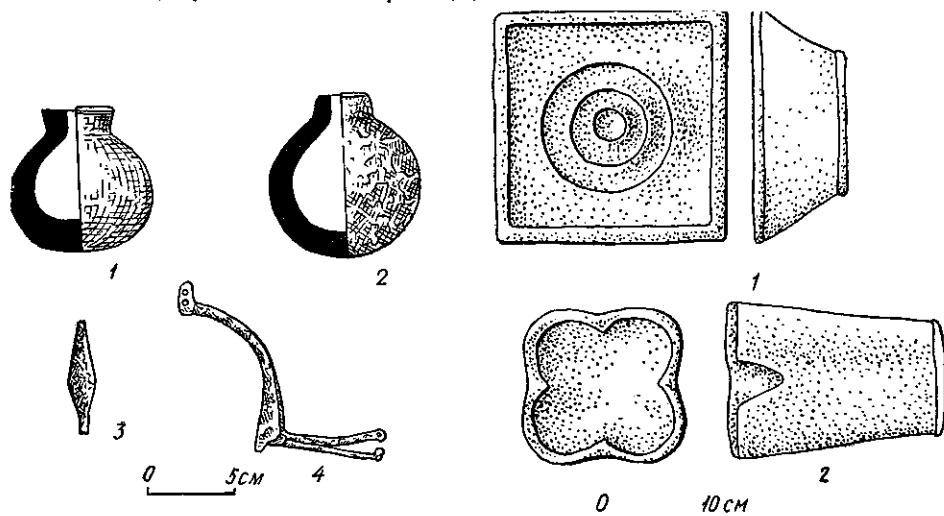

Рис. 3. Зразки озброєння з Хотинської фортеці:

1 — скляна граната; 2 — чавунна граната; 3 — стріла; 4 — шпора.

Рис. 4. Глиняні кахлі XV ст. з Хотинської фортеці.

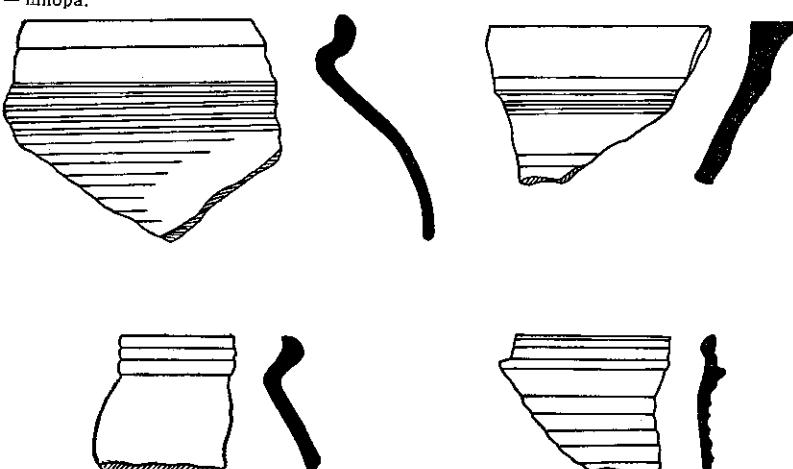

Рис. 5. Зразки кераміки XV ст.

Археологічні дослідження дали можливість встановити, що оборонні стіни фортеці з вежами, будинок з церквою поблизу східної оборонної стіни, величезні підвальні приміщення та інші фортечні будівлі були споруджені як єдиний архітектурний комплекс у другій половині XV ст. Всі будівлі скріплено одинаковим вапняковим розчином (важно з домішкою річкової гальки і деревного вугілля) і органічно пов'язані між собою.

У другій половині XV ст. Хотин входив до складу Молдавського князівства. В той час Молдавії загрожували Туреччина та Польща. З метою оборони країни молдавський господар Стефан III (1457—1504) укріплював державні кордони: будував нові і обновляв старі фортеці⁶. За свідченнями літописця, Хотин, Нямц, Сучава спочатку були значно меншими і мали тільки середню частину (цитадель) як вежі. Інші стіни навколо були збудовані воєводами як в Хотині, так і в Сучаві. Отже, заходами Стефана III в Хотині та інших містах були збудовані нові оборонні стіни, а самі укріплення значно розширені⁷. Це підтверджують і археологічні розкопки. Дійсно, приблизно в 60-х роках XV ст. в Хотині була проведена повна реконструкція фортечних укріплень. При цьому використано найновіші досягнення військово-інженерної техніки, розвиток якої був зумовлений появою нової зброї вогнепальної артилерії.

На кам'яній вимостці фортечного подвір'я лежить перепалений шар товщиною 3—8 см, що містив вугілля, уламки залізних та скляніх гранат тощо. Це результат великої пожежі у фортеці. Найімовірніше, що це відбулося у 1538 р., коли польська війська захопили Хотин і спалили його укріплення⁸. Тоді були частково або повністю зруйновані оборонні стіни та інші фортечні будівлі. Незабаром хотинські укріплення були повністю відбудовані. При цьому фортеця була трохи розширеня в південному напрямку.

Привертає увагу товстий шар каміння, скріплений вапняковим розчином, який лежить безпосередньо на материковому ґрунті на глибині 5—7 м (рис. 2, 8). Його поверхня загладжена і піднімається в бік північної вежі. Це своєрідний бетонний настил на материковому кам'янистому ґрунті. Він простежений під час розкопок ще в двох місцях фортечного подвір'я. У центрі подвір'я настил має товщину близько 1 м, а в напрямі оборонних стін його товщина збільшується до 2 і більше метрів (рис. 2, 8).

Подібного бетонного настилу на материковому ґрунті в інших фортецях ми не знаємо. Найімовірніше, він мав оборонне значення з метою запобігти таємним підкопам у внутрішній двір фортеці. Це було викликане, мабуть, слідуючими обставинами. Порівняно з навколишніми горбами Хотинська фортеця займала низинне положення. Щоб забезпечити кращу оборону проти артилерійського вогню, фортечні стіни підняли на значну висоту (до 40 м). Відповідно був піднятий жилий пояс фортеці. Це привело до того, що нижня частина фортеці стала більш доступною для таємних підкопів. Щоб запобігти цьому, спочатку всю насипну землю всередині укріплення вибрали до кам'янистого материка і залили його товстим шаром «бетону», потім насипали ґрунт товщиною 7—8 м. Останній брали з котлованів для підвальних приміщень та з навколишньої території. В результаті всі культурні нашарування, що відкладалися на території фортечного подвір'я до XV ст. (до часу реконструкції фортеці), були зруйновані і перемішані між собою. Тому на одному і тому самому рівні лежали речі трипільської культури, уламки давньоруської кераміки тощо.

Привертають увагу залишки цегляно-кам'янистої будівлі з фресковим розписом, товщиною до 3 м, що лежали в насипному ґрунті нижче кам'яної вимостки подвір'я XV ст. Знайдено декілька сот уламків фресок. Є цеглини розміром 21×11×7 см, вкриті фресковим розписом.

Фрески намальовані досить яскравими фарбами. Переважають червоний, чорний, рожевий і жовтий кольори. Менше трапляються попелястий, рожевий, жовто-гарячий, синій, брунатний та інші відтінки. Шар вапна, на якому нанесені фрески, мав домішки посіченої соломи та незначної кількості товченої цегли і вугілля. Фрескові малюнки зображували людські обличчя в німбах. Є фрески із зображенням літер (рис. 6). Вони намальовані червоною фарбою і поділені чорними лініями.

Залишки зруйнованих будинків, виявлені в насипному ґрунті нижче кам'яної вимостки подвір'я, свідчать про те, що до побудови фортеці XV ст. тут стояли споруди, складені з каменю і цегли, стіни яких бу-

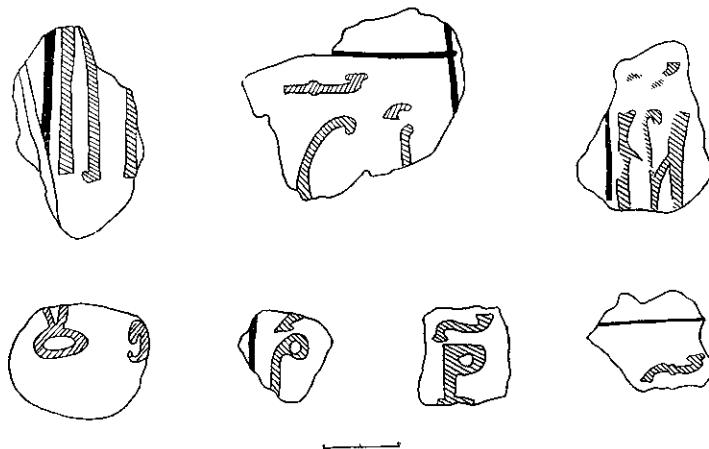

Рис. 6. Уламки фресок XIV ст. з Хотинської фортеці.

ли вкриті фресковим розписом. Найімовірніше, це залишки кам'яного храму. Вони вказували на існування більш давньої кам'яної фортеці, що підтвердили археологічні матеріали з розкопу № 2.

Розкоп № 2 розміщувався у внутрішньому подвір'ї фортеці між підвалом з продухами і східною оборонною стіною (рис. 1). Тут, на глибині 1 м, виявлено підлогу будівлі XV ст., яка складалась з кам'яних плит, скріплених вапняковим розчином. На долівці знайдено уламки кахлів, мармуру з позолотою, глиняні люльки та інші речі XVI—XVII ст. Нижче підлоги приміщення XV ст., на глибині 3,5—7,0 м виявлено давню кам'яну стіну (рис. 7, 5). Вона розташована поряд зі стіною другої половини XV ст., товщина якої в нижній частині сягає 10 м. Розкопана стіна збереглася на висоту 3,5 м. У верхній частині вона переходить у склепіння, що зруйноване. Товщина стіни — 0,95 м, складена вона з необтесаних каменів вапняку, які, завдяки шаруватій структурі, сформовані у вигляді плит. Вапняковий розчин досить міцний: він складається з вапна, до якого додавали товчену цеглу, пісок та вугілля. Подібний розчин характерний для молдавських фортець, збудованих у XIV ст. Таким розчином скріплено стіни фортеці Шкея, побудову якої відносять до другої половини XIV ст. У вапняковому розчині стіни виявлено уламок глиняного горщика з домішками крупнозернистого піску. Він датується XIV ст.

Отже, в розкопі № 2 виявлено залишки кам'яної фортеці, спорудження якої слід віднести до другої половини XIV ст. Відомо, що в цей час молдавські господари приділяли багато уваги укріпленню кордонів своєї держави. Вони будували нові та реконструювали старі фортеці⁹. Їх діяльність не могла обминути Хотин, який захищав важливу перевезу на Дністрі. Тоді, очевидно, була збудована кам'яна стіна, яку виявлено в розкопі № 2.

У розкопі № 2, на глибині 3,5 м від сучасної поверхні виявлено ще одну кам'яну стіну другої половини XIV ст. Вона проходить по лінії північної стіни комендантського палацу в напрямку до східної оборон-

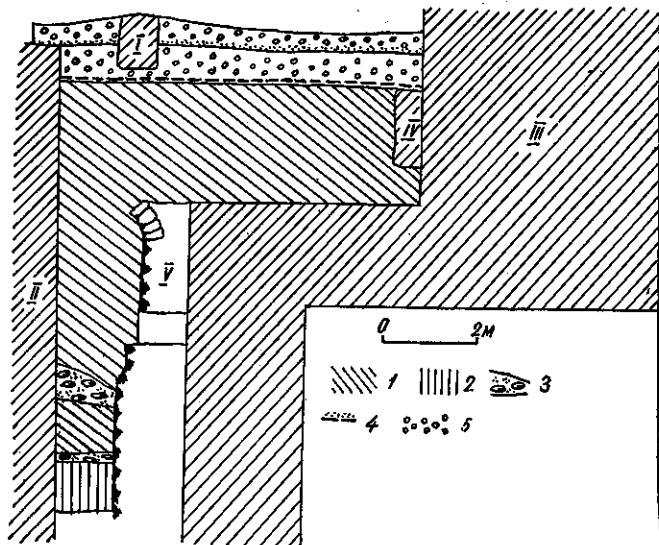

Рис. 7. Профіль розкопу № 2:

I — залишки стіни XVI ст.; II — стіна погреба XV ст.;

III — оборонна стіна;

IV — підмур XV ст.;

V — стіна XIV ст.;

1 — насипна земля;

2 — материк;

3 — каміння, скріплене вапняковим розчином;

4 — перепалений шар XVII ст.;

5 — розвал кам'яних будівель.

ної стіни XV ст. Це залишки південної оборонної стіни фортеці другої половини XIV ст. Її товщина 1,5 м. Розкопані стіни дали можливість визначити в загальних рисах конфігурацію плану і розмір фортеці дру-

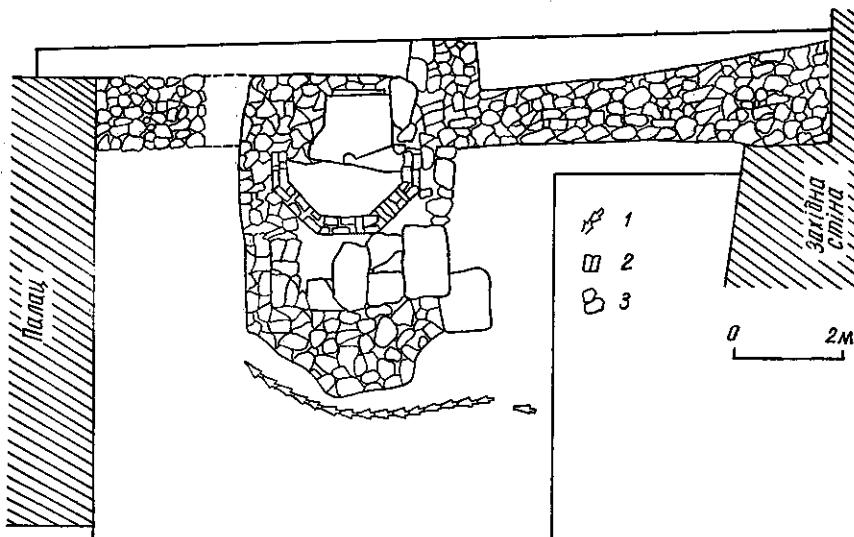

Рис. 8. План розкопу № 3:

1 — водопровід; 2 — цегла; 3 — кам'яна кладка.

гої половини XIV ст. У процесі досліджень встановлено, що оборонні стіни фортеці XV ст. повторюють конфігурацію стін фортеці XIV ст., але фортеця XIV ст. була майже в 3 рази меншою від фортеці XV ст.

Розкоп № 3. Між комендантським палацом і східною оборонною стіною фортеці XV ст. відкрито залишки стіни з вежею, що поділяла внутрішнє подвір'я фортеці XV ст. на дві частини: північну, де розташовувались житла феодальної знаті, та південну, де розміщувались житла гарнізону (рис. 8). Північна частина фортечного подвір'я за своїми розмірами була меншою, але архітектурно оформлена краще. Її з усіх боків прикрашали криті галереї. Сліди останніх і тепер помітні на стінах, а під час розкопок було виявлено їх фундаменти. Ця частина фортечного подвір'я вимощена кам'яними плитами.

Стіна, яка поділяла фортечне подвір'я на дві частини, мала ширину 1,3 м. Одним своїм кінцем вона упиралася в стіну комендантського палацу, а другим — в східну оборонну стіну. Посередині стіни стояла восьмикутна вежа (рис. 8). На її бойову площаць вели виті кам'яні сходи. Від них збереглася лише нижня сходинка. Двері з вежі виходили у двір феодальної знаті. В'їзд у двір коменданта знаходився між палацом і вежею з витими східцями. Ширина в'їзду 3 м.

У розкопі № 3 на глибині 1 м виявлено частину самотічного водопроводу. Він складався з глиняних рур довжиною 35 см кожна (рис. 9). Рури мають отвір діаметром 8—10 см та втулку для з'єднання між собою. Вони добrego випалу, виготовлені з відмуленої, очищеної глини і мають червоно-цегляний колір. Водопровід тягнувся в бік комендантського палацу.

Уламки рур глиняного водопроводу — частина західка в усіх розкопах на території фортеці. Вони свідчать про те, що в Хотинській фортеці у XV ст. існувала розгалужена водопровідна сітка. Виявлені залишки глиняного водопроводу на території земляної фортеці XVIII ст. дали можливість встановити, що у водопровід поступала вода з колодязів, розташованих на схилах пагорбів, що оточували фортецю *. Вода у водопроводі текла самоплавом. Під час будівництва фортеці XVIII ст. водопровід був зруйнований.

Руїни фортеці другої половини XIV ст., виявлені в розкопах на території внутрішнього подвір'я, як показали дослідження, не є найдавнішими. В процесі вивчення східної оборонної стіни вдалося виявити ще більш давні залишки кам'яних фортечних укріплень.

Із зовнішнього боку східної оборонної стіни, за 25 м на південь від північної вежі, в урвищі мису, на якому стоїть фортеця, простежено незначні залишки стародавнього оборонного рову. Він виритий в скелі на ширину 6 м, в профілі має симетрично-трикутну форму. Зверху рів перекриває кам'яна оборонна стіна XV ст. Під час зачистки на дні рову знайдено кістки тварин, уламки кераміки другої половини XIII—XIV ст. та залізну стрілу листовидної форми з черешком (рис. 3, 3).

Виявлений рів не міг бути зв'язаний з фортецею XV ст., бо він проходить по території внутрішнього подвір'я. Рів давніший за фортецею другої половини XIV ст. В той же час виявлений оборонний рів добре узгоджується з давньою кам'яною стіною, залишки якої знайдено в товщі східної оборонної стіни XV ст. за 10 м на південь від північної вежі

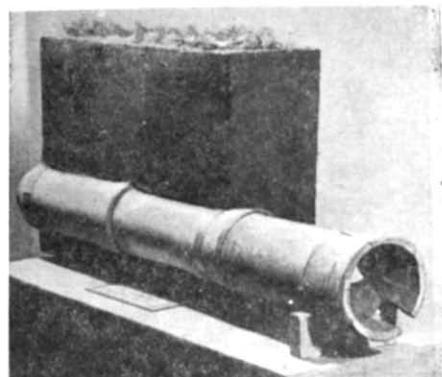

Рис. 9. Глиняний водопровід XV ст. з Хотинської фортеці.

* Один з колодязів, який поставав глиняний водопровід водою, розташований на нинішній вул. Кріпосній.

(рис. 10). Стіна стоять на природній скелі, збереглася на висоту 7,5 м, ширина її 14,5 м. Характерною особливістю цієї стіни є те, що вона, на відміну від інших, скріплена вапняковим розчином із значною домішкою битої цегли, яка становить тут 40—50% маси. Це типова «цем'янка» — вапняковий розчин, що широко застосовувався у давньоруських будівлях.

«Цем'янка», якою скріплена найдавніша оборонна стіна в Хотині, дає право віднести її до давньоруського часу. Але в домонгольський час на території Галицької Русі кам'яних укріплень не будували¹⁰. Найімовірніше, що перші кам'яні укріплення в Хотині були збудовані в період від середини XIII до другої половини XIV ст. Найбільш сприятли-

Рис. 10. Хотинська фортеця. Східна стіна XV ст. (заштрихована стіна — другої половини XIII ст.).

вими для цього були 40—50-ті роки XIII ст., коли, за свідченням літописця, заходами князя Данила Романовича (1245—1264) було побудовано багато укріплень для захисту руських земель від татар¹¹. У другій половині XIII ст. кам'яне будівництво на території Галицько-Волинського князівства проводилось в багатьох містах (Холм, Гродно, Кам'янець-Литовський та ін.¹²). Очевидно, в цей час були збудовані кам'яні стіни і в Хотині.

Роль Хотина як одного з форпостів на південні Галицько-Волинського князівства була досить значною. У другій половині XIII ст. на території степової Молдавії кочували татарсько-половецькі орди, що здійснювали систематичні спустошувальні походи на руські землі. Хотинська фортеця охороняла важливу переправу на Дністрі і стримувала грабіжницькі напади диких орд.

Данило Галицький, хоч і визнав владу Золотої Орди, але не відмовився від плану боротьби з татарами. Готуючись до боротьби з ними, він будував нові та укріплював старі фортеці¹³. Зрозуміло, що ці заходи князя не могли обминути Хотин, зважаючи на його важливe стратегічне положення в системі оборонних споруд Галицької Русі. Тому, ймовірно, що перші кам'яні укріплення в Хотині були збудовані у другій половині XIII ст.

Під час розкопок на території внутрішнього подвір'я кам'яної фортеці в насипній землі, нижче кам'яної вимостки XV ст. знайдено багато уламків слов'янської та давньоруської кераміки, деревного вугілля та інші речі, які свідчать, що Хотинський міс заселявся східними слов'янами за багато віків до спорудження кам'яних укріплень. На жаль, культурні нашарування слов'яно-руського часу повністю зруйновані під час будівництва кам'яних укріплень.

Відомо, що слов'яно-руські городища, як правило, супроводжуються неукріпленими селищами. Залишки такого селища-супутника виявлено і в Хотині, на високому березі Дністра, поруч з кам'яною форте-

цею. Його дослідження важливе для з'ясування найдавнішої історії Хотина.

На території фортеці XVIII ст., за 50 м на південний від кам'яної фортеці, в обриві дороги виявлено залишки двох напівземлянкових жител. Одне з них являло собою напівземлянку, заглиблена в материк на 0,7 м (на 1,1 м від сучасної поверхні). У північно-східному куті житла знаходилась зруйнована піч-кам'янка, займаючи площею діаметром до 2 м. Черінь печі розміром 0,7×0,85 м розміщувався на рівні глинняної долівки житла. Розміри житла не встановлено, бо більша його частина зруйнована під час прокладання дороги. На долівці поблизу печі знайдено багато деревного вугілля та уламки ліпних сковорідок і гончарних горщиків. Останні виготовлені з глини, в якій є домішки піриту, мають відігнуті вінця з косим зразом по зовнішньому краю. Поверхня прикрашена лінійно-хвилястим орнаментом. Подібна кераміка на території Подністров'я датується Х ст.¹⁴

Ще давніші знахідки виявлено в розвідковій траншеї, яка була закладена біля самого урвища стрімкого берега Дністра, за межами фортечних укріплень, приблизно за 300 м на південний від кам'яної фортеці. Тут, на глибині 1,0—1,2 м простежено залишки наземної будівлі Х—XI ст., нижче якої зібрано колекцію кераміки VIII—IX ст. Особливий інтерес викликають уламки ліпних неорнаментованих горщиків, виготовлених з глини, до якої додавали цемент. Іх вінця відігнуті, а поверхня перед випалюванням була обмазана рідкою глиною. Подібна кераміка в Подністров'ї датується третьою чвертю I тисячоліття н. е. Виявлені матеріали переконують в тому, що Хотин як слов'янське поселення існував уже у VIII ст.* Можливо, що в Хотині будуть виявлені й давніші матеріали слов'янського походження.

Отже, історичний розвиток Хотина, за археологічними даними, проходить приблизно так. У процесі розселення східних слов'ян в Середньому Подністров'ї на скелястому місці правого берега Дністра виникло слов'янське поселення. Воно мало природний захист і, очевидно, штучні (дерев'яні) укріплення. В часи Київської Русі (Х—XI ст.) це було досить велике поселення. Його будівлі, як показали археологічні дослідження, крім мису, розташувались на сусідніх пагорбах, займаючи площею розміром до 20 га.

У XII—XIII ст. Хотин входив до складу Галицької Русі, кордони якої, за свідченням літописця, простягалися на південний до р. Ушиці¹⁵. Розвиток Хотина в цей час був тісно пов'язаний з торговим шляхом, що проходив по Дністру. Про це свідчить скраб монет XII—XIII ст., знайдений тут у 1890 р.¹⁶ Скарб містив понад тисячу монет, які походять із Саксонії, Тюрингії, Чехії, Угорщини та інших західноєвропейських країн. Знайдений скарб вказує на торговельні зв'язки Хотина і всього Середнього Подністров'я. У давньоруський час Хотин мав дерев'яні укріплення, які відігравали значну роль в обороні руських земель від кочовиків степу.¹⁷

Після монголо-татарської навали роль Хотина як одного з оборонних давньоруських пунктів зросла ще більше. У другій половині XIII ст. дерев'яні укріплення були замінені кам'яними. Нова фортеця була розрахована на оборону проти військ, озброєних камнеметальними машинами (пороками). Останні легко розбивали дерев'яні стіни. Вони особливо були небезпечною для хотинських дерев'яних укріплень, які, порівнюючи з навколишніми пагорбами, займали низинне положення.

У другій половині XIV ст. Хотин увійшов до складу Молдавського князівства і став його прикордонним містом. Молдавські господарі використовували давньоруські фортеці, пристосувавши їх для оборони

* Назви Хотина походить від слов'янського слова «хотіти» (Карпенко Ю. О. Топонімія східних районів Чернівецької області. Чернівці, 1965, с. 56—57).

свого князівства¹⁸. Десяк наприкінці XIV ст. були проведені роботи по реконструкції Хотинської фортеці, в результаті чого вона була розширенна в східному напрямку.

Найзначнішу реконструкцію Хотинської фортеці було проведено у другій половині XV ст. в зв'язку з появою нової зброї — вогнепальної артилерії. У процесі реконструкції фортецю розширили більш ніж в 3 рази, збудували оборонну стіну з вежами заввишки до 40 м, розкішний палац коменданта, велики підвали, житлові будинки та інші споруди. Цей комплекс (в руїнах) зберігся до наших днів.

Під час перебудови фортеці давніші фортечні стіни не були зруйновані повністю, а там, де було можливо, використані для зміцнення нових оборонних споруд. Нові стіни в старій частині фортеці повторили конфігурацію давніх, зберегли особливість їх планування. В результаті Хотинська фортеця за своїм планом, що має неправильну форму, не подібна до жодного з відомих нам середньовічних укріплень.

Деякі дослідники вважають, що план Хотинської фортеці обумовлений іноземним впливом¹⁹. З цим не можна погодитися. Одержані в процесі розкопок дані свідчать, що фортеця неодноразово перебудовувалась і розширювалась. Кожного разу враховувався план старих укріплень, а план нових оборонних споруд визначався місцевістю, на якій їх розміщували²⁰. Це і надало плану фортеці неправильної форми.

Як показали археологічні дослідження, Хотин у другій половині XV ст. складався з трьох основних частин: 1) кам'яної фортеці, де жила феодальна знать та воїни, які охороняли це укріплення; 2) міського посаду, де мешкала основна частина міського населення. Він також був укріплений. З одного боку тут розміщувалась кам'яна фортеця, з двох інших — урвиsti береги річок, а з четвертого, напільного, боку проходив оборонний рів шириною 3 м, глибиною 1 м (він простежений під час розкопок) і, очевидно, дерев'яний частокіл; 3) на пагорбі, на північний захід від кам'яної фортеці, розташувалось ремісниче поселення. Тут виявлені сліди залізоробного ремесла (залізні шлаки), розкопані залишки печі для випалу цегли, знайдено глиняний водопровід, який тягнеться до кам'яної фортеці.

Захопивши Хотин у 1538 р., польські війська спалили і зруйнували фортецю. Згодом хотинські укріплення були відбудовані. Тоді знову побудували південну оборонну стіну, розширивши фортецю до сучасних її розмірів. Пізніше в кам'яній фортеці не провадились роботи, які могли б змінити її розмір і загальний вигляд.

На початку XVIII ст. в зв'язку з появою далекобійної артилерії кам'яна фортеця Хотина, через її низьке, порівнюючи з навколою місцевістю, розташування, втрачає своє оборонне значення. Тому у 1718 р. тут була збудована нова земляна фортеця, історія якої порівняно добре висвітлена писемними джерелами.

¹ Накко А. История Бессарабии с древнейших времен, ч. 2. Одесса, 1872; Батюшков П. Н. Бессарабия. Историческое описание. Спб., 1892; Защук А. Материалы для географии и статистики России. Бессарабская область. Пг., 1862; Крущеван П. А. Бессарабия. М., 1903; Кочубинский А., Маркевич А. Доклад о поездке для осмотра бывшей Хотинской крепости.—Записки Одесского общества истории и древностей, 1904, т. 25; Труды Бессарабской Губернской архивной комиссии, 1902, т. 2; Маркевич А. И. О бывшей Хотинской крепости.—Труды XII АС, 1903, т. 3; Александров М. А. Хотинская война. Черновцы, 1957; Василенко Т. А. Хотинская война. К., 1960; Орда А. Очерки действий русских войск против турецких крепостей.—Инженерный журнал, № 6, 1877; Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и близких.—Исторические записки, 1952, № 40; Войцеховский В. А. Памятники архитектуры Молдавии XIV—XVIII вв.—КСИИМК, 1953, вып. 56; Логвин Г. Замок у Хотині.—Українське мистецтвознавство, 1967, вип. 1; Тимошук Б. О. Хотинська фортеця.—«УЖ», 1967, № 4.

² Тимошук Б. А., Кулиниченко Л. Г. Раскопки в Хотинской крепости.—Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965, с. 88—89.

³ Słownik geograficzny, 1880, t. 1, с. 599—600.

⁴ Смирнов Г. Д. Производство красноглиняных печных изразцов и опыт реконструкции печей по материалам Старого Орхея.—Известия Молдавского филиала АН СССР, 1956, № 4 (31), с. 77.

⁵ Хынку И. Г. К вопросу о средневековой керамике Молдавии.—Материалы по археологии Северного Причерноморья, 1959, вып. 2, с. 82—93.

⁶ История Молдавии, том 1. Кишинев, 1951, с. 144—145.

⁷ Badan J. Cronica tari Moldovii si a Muntenei. Bucharesti, 1895, р. 183.

⁸ Ureche Grigore. Letopisul tarii Moldovei. Bucharesti, 1955, р. 143.

⁹ Диакону Г. О молдавских крепостях XIV—XV вв.—Dacia, 1959, том 3, с. 540.

¹⁰ Раппопорт П. А. очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 157.

¹¹ ПСРЛ, II, с. 845.

¹² Пащуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1960, с. 165.

¹³ ПСРЛ, II, с. 845, 862.

¹⁴ Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. М., 1960, с. 292.

¹⁵ ПСРЛ, II, с. 789.

¹⁶ Потий В. М. Клад брактеатов из Поднестровья.—Нумизматика и сфрагистика. К., 1963, с. 109—127.

¹⁷ Тимошук Б. О. З минулого Хотинської фортеці.—«УІЖ», 1963, № 3, с. 103—105.

¹⁸ Диакону Г. О молдавских крепостях XIV—XV вв., с. 539.

¹⁹ Там же.

²⁰ Вакуленко Л. В., Тимошук Б. А. Археологические памятники Хотина и его окрестностей.—Тезисы докладов XXI научной сессии (серия исторических наук) Черновицкого госуниверситета. Черновцы, 1965, с. 22—23.

Б. А. ТИМОШУК

Средневековый Хотин

Резюме

Во время раскопок на территории Хотинской крепости в 1961, 1962, 1964 и 1967 гг. обнаружены археологические материалы, позволившие установить, что основные оборонительные стены и сооружения во внутреннем дворе крепости, сохранившиеся до наших дней, были сооружены, как единый архитектурный комплекс во второй половине XV в. Ниже каменной вымостки двора второй половины XV в. раскопаны руины каменно-кирпичных зданий и оборонительных каменных стен, которые датируются второй половиной XIV в. Крепость XIV в. была почти в 3 раза меньше крепости XV в. Также обнаружен оборонительный ров и каменная стена, сооружение которых следует отнести ко второй половине XIII в.

Археологические материалы позволяют утверждать, что первая каменная крепость в Хотине была сооружена в 40—50-х годах XIII в., когда этот город входил в состав Галицко-Волынского княжества. Она сооружена на месте большого славянского поселения, остатками которого являются раскопанные полуземлянки с печами-каменками X в. и культурный слой VIII—XIII вв.

О. С. БЕЛЯЕВ

Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка

Як відомо, природні умови відігравали важливу роль в житті первісного суспільства. Дослідники давно звернули увагу на відмінності, які існували у господарстві населення степової і лісостепової зон сучасної України. В меншій мірі вивчено побут і господарство мешканців прикордонної смуги Степу і Лісостепу. Ця територія не була предметом спеціального дослідження, хоч в її межах відбувались контакти різних груп населення, як скотарського, так і землеробського, носіїв певних археологічних культур, що особливо виявилось наприкінці бронзового віку.

Однією з ділянок на пограниччі Степу і Лісостепу є долина р. Орелі, лівої притоки Дніпра. З археологічної точки зору її басейн досліджено дуже мало. На початку ХХ ст. Д. І. Еварницький розкопав тут близько сотні курганів, де були поховання ямної, катакомбної і зрубної культур, а також кочівницького часу¹. У 1926 р. на Орелі та її притоках Орчику і Берестовій провадив розвідки О. К. Тахтай, який відкрив ряд пам'яток в основному неолітичного часу².

У 1963—1964 і 1968 рр. експедиції Інституту археології АН УРСР (керівник Ю. Г. Колосов) та Дніпропетровського університету (І. Ф. Ковальова)³ виявили в цьому районі велику кількість пам'яток різних археологічних культур. Починаючи з 1970 р. в долині Орелі працює експедиція Дніпро-Донбас (ІА АН УРСР), яка вперше на цій території розпочала розкопки багатошарового поселення і могильника поблизу с. Йосипівка Магдалинівського району Дніпропетровської області.

Поселення розташоване за 1,5 км на північний захід від села на лівому березі р. Орелі, на пригирловому підвищенні розмірами 250×60 м (висота над літнім рівнем води 4—5 м). У східній частині воно перерізане струмком, який, очевидно, є залишком рукава ріки, що омиває підвищення з півночі та сходу. З північного боку тепер є ліс, а південний бік прилягає до берега ріки. Поверхня підвищення задернована (рис. 1).

В межах поселення було зачищено обрив берега на ділянці 10 м довжиною. Тут, на глибині 0,2—1,8 м, простежено культурний шар потужністю 1,6 м. У верхній частині залягав гумусований пісок товщиною 50—80 см, нижче — темно-сірий пісок, подекуди насичений зольними прошарками (до 30 см), ще нижче — бурий (50 см), під яким починається світло-жовтий материковий пісок.

Поселення багатошарове. На ньому знайдено матеріали неоліту, бронзи — раннього заліза і слов'янського часу. Однак шари простежити було дуже важко. Стерильні прошарки, що поділяли їх, практично відсутні. На основі залягання матеріалу можна приблизно встановити, що знахідки слов'янського часу розташувались в гумусованому шарі на глибині 0,2—0,8 м. Нижче (переважно в темно-сірому піску) залягали знахідки ранньозалізного віку, на глибині 1,2—1,8 м в бурому піску виявлені зрубна і багатоваликова кераміка. В основі культурного ша-

ру (глибина 1,7—1,8 м) траплялись черепки неолітичного часу з гребінцевим орнаментом.

На поселенні знайдено десять поховань, серед них — чотири неолітичних, два зрубних. Культурна належність решти поховань не встановлена.

На південь від поселення, за поворотом ріки, на березі розташований основний могильник, де розкопано 67 поховань різних історичних

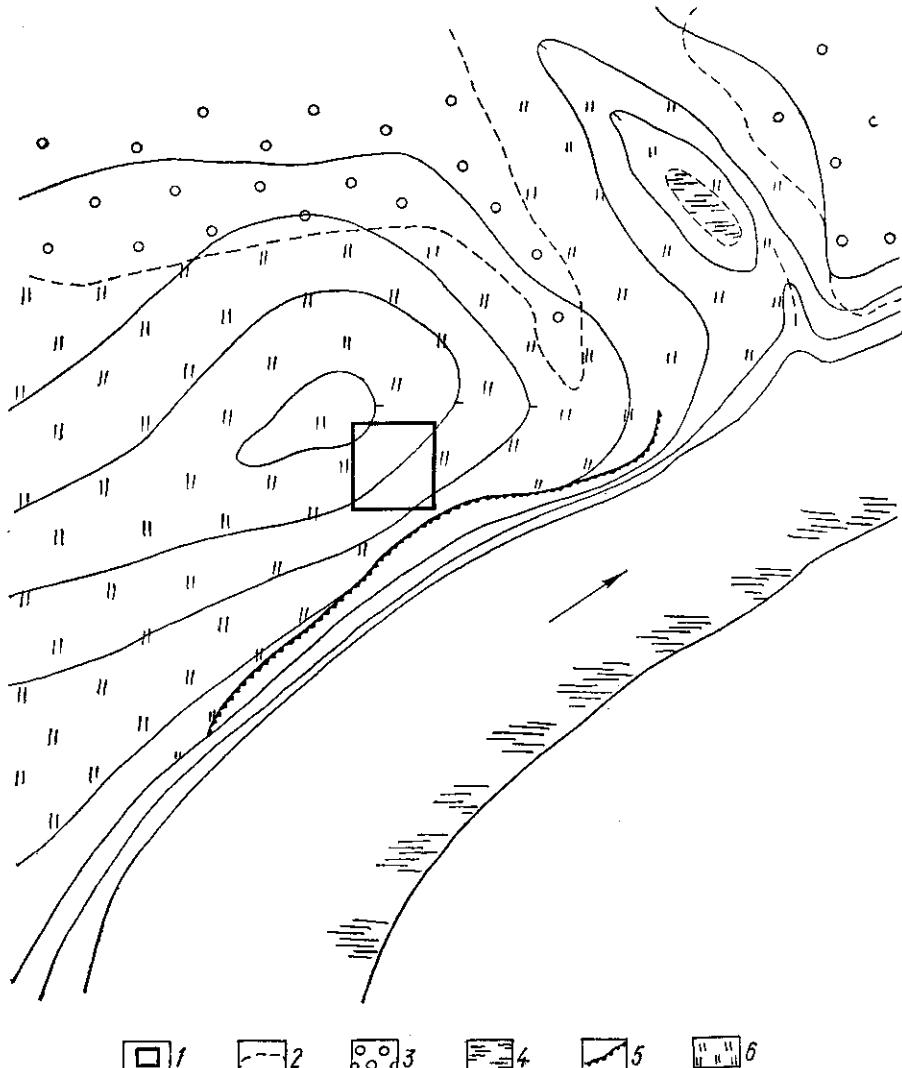

Рис. 1. Загальний план:

1 — розкоп; 2 — межа лісу; 3 — дерева, 4 — болото; 5 — обрив берега; 6 — луг.

періодів — від неоліту до залізного віку. Переважна більшість їх належить до зрубного часу. За інвентарем ці поховання можна пов'язати з досліджуваним поселенням. Усі наведені дані свідчать про довгочасне існування поселення і могильника, а також про те, що вони являють собою єдиний археологічний комплекс.

Ця стаття присвячена опису матеріалів доби бронзи і раннього заліза⁴, виявлених в шарах, що залягали в темно-сірому і бурому піску з зольними прошарками. На поселенні розкрита площа в 240 м², де зафіксовано залишки двох жител: одне (№ 1) належить до пізньої бронзи, друге (№ 2) — до раннього залізного віку (рис. 2).

Найбільш ранніми є залишки культури багатоваликової кераміки. Можливо, тут було короткосезонне поселення цієї культури, оскільки слідів жителі і господарських споруд не знайдено. Поверхня основної маси черепків жовтувато-сірого кольору, на зламі — сірого, з внутрішнього боку покрита густими дрібними розчосами. Тісто щільне, з домішкою дрібнозернистого, майже не помітного піску.

У колекції кераміки наявні вінци, стінки і денця посудин. Валики наліпні і відтягнуті, округлі й трикутні в розрізі, іноді з насічками, розташовувалися паралельними горизонтальними рядами або під кутом один до одного (рис. 3, 1—3). Виділяється один екземпляр вінець, прикрашених одночасно прокрасленими лініями, валиком з насічками і гулькою (рис. 3, 4). Цікава нижня частина посудини, орнаментована двома валиками і трьома жолобками між ними (рис. 3, 5).

Кераміка має численні аналогії на поселеннях культури багатоваликової кераміки⁵.

Житло № 1 (рис. 2), що належить до зрубної культури, відкрито у південній частині поселення більше до берегового обриву. Контури вдалося простежити лише на глибині 1,6 м. Рівень, з якого житло було впущене, не встановлено. Воно, очевидно, мало прямокутну форму і орієнтацію зі сходу на захід. Розміри його ($7,5 \times 5,5$ м) визначені дуже приблизно, в основному на підставі зольного прошарку, утвореного на долівці і простеженого в стінці розкопу. Північно-

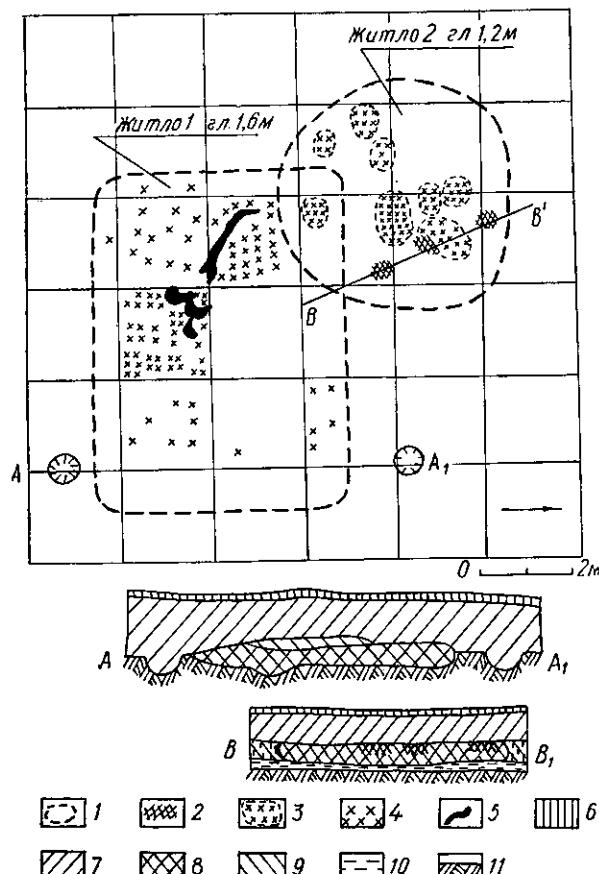

Рис. 2. План розкопу та розрізу житла:

1 — контури жител; 2 — вогнища; 3 — розвал посудини; 4 — кераміка; 5 — обпалена глина; 6 — дерево; 7 — гумус; 8 — зольний прошарок; 9 — темний пісок; 10 — сірий пісок; 11 — жовтий материковий пісок.

західний кут житла був зруйнований, вхід, мабуть, розташовувався зі східного боку. Земляна долівка добре утрамбована. У південній частині трапилось скупчення обпаленої глини довжиною 3 м, ширину 0,1 м і висотою 0,1 м (можливо, це залишки зруйнованої глинобитної стінки або вогнища). Хоча стовпових ям виявити не вдалося, житло, імовірно, було наземним або дещо (на 20—30 см) заглибленим у материк.

На північ і південь від східного краю будівлі наявні дві господарські ями округлої форми, звужені донизу. Діаметр їх у верхній частині 60 см, нижній 40 см, глибина 40 см.

У житлі знайдено кам'яний товкач з циліндричною шийкою і жолобком навколо верхньої частини (рис. 4, 7). Крім того, велика кількість фрагментів кераміки зібрана по всій його площі, особливо бага-

то уламків виявлено біля завалу обпаленої глини. Серед них є вінця, стінки і денця. На деяких вінцях під зрізом наявний валик, наліпний або відтягнутий, іноді з защипами. Частина фрагментів, що походять від грубих товстостінних посудин кухонного призначення, має сліди розчосів з зовнішнього і внутрішнього боків.

В обох ямах були черепки, ідентичні знайденим в житлі, і кістки тварин.

Аналогії цьому житлу і описаним матеріалам можна знайти на Сабатинівському поселенні. За своїми розмірами та плануванням воно найближче до житла № 8 на Сабатинівці⁶, для якого теж характерна

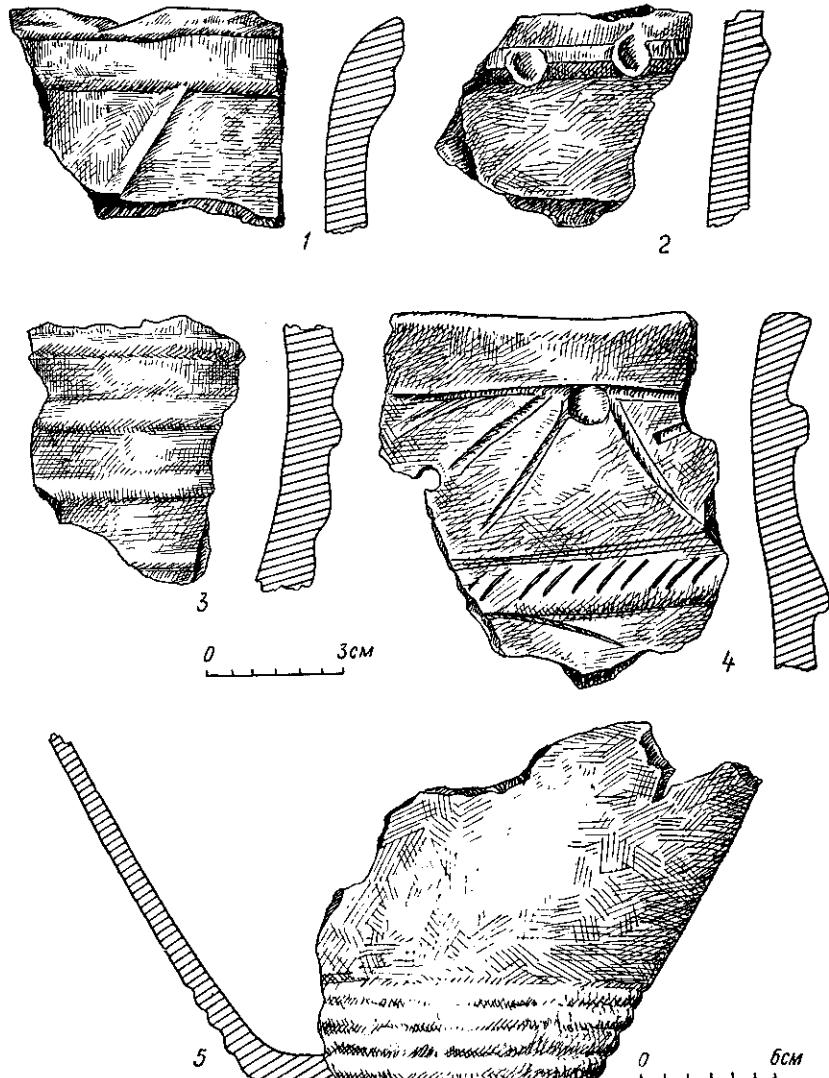

Рис. 3. Зразки багатоваликової кераміки (1—5).

добре утрамбована земляна долівка і відсутність вогнищ. Обпалена глина нагадує залишки глини, знайдені в сабатинівському житлі.

Знарядь на поселенні мало. Це вже згаданий товкач (рис. 4, 7), кістяна проколка (рис. 4, 2), прясло напівсферичної форми (рис. 4, 1), заготовка для кістяної пряжки (рис. 4, 4) і розпиляні кістки (рис. 4, 3, 5, 6). Крім того, є два аморфних камені, що мають сліди використання

їх в ролі розтиральників. Подібні знаряддя також відомі на Сабатинівському поселенні⁷.

На Йосипівській пам'ятці знайдено велику кількість кісток тварин, серед них визначено п'ять особин домашнього бика, дві — вівці-кози, три — свині, одна — коня*.

Кераміка, виявлена в житлі й у відповідному йому шарі, складається з посудин двох груп. До першої належать посудини банкоподібної форми, серед яких виділяються: а) з прямими стінками і з розширеними догорами; вони мають вінця, скошені назовні чи всередину, з округлим або плоским зрізом (рис. 5, 1—3); б) посудини без шийки або з нечітко позначеню шийкою і округлим тулубом та злегка відігнутими назовні вінцями, зрізаними плоско або заокругленими (рис. 5, 4—6). Друга група — посудини з чітко відділеною шийкою, високими плічками і майже рівними стінками, які звужуються донизу. Деякі з них мають видовжені пропорції (рис. 5, 7—10).

Поверхня всіх виробів сіра і темно-сіра. На деяких черепках є сліди загладжування, в тісті — незначна домішка піску. Частина горщиків прикрашена валиками, наліпними і відтягнутими, трикутними в розрізі, часто з насічками і пальцювими вдавленнями.

Визначення культурної належності Йосипівського поселення викликає значні труднощі. З одного боку, певна частина кераміки має прямі аналогії в матеріалах Сабатинівського поселення, нижнього шару Ушкали, Чикалівки⁸. Так, посудини першої групи відповідають екземплярам, віділеним І. М. Шарафутдиновою з Сабатинівки, Чикалівки, Анатоліївки в одну групу (1-шу). Це стосується і другої

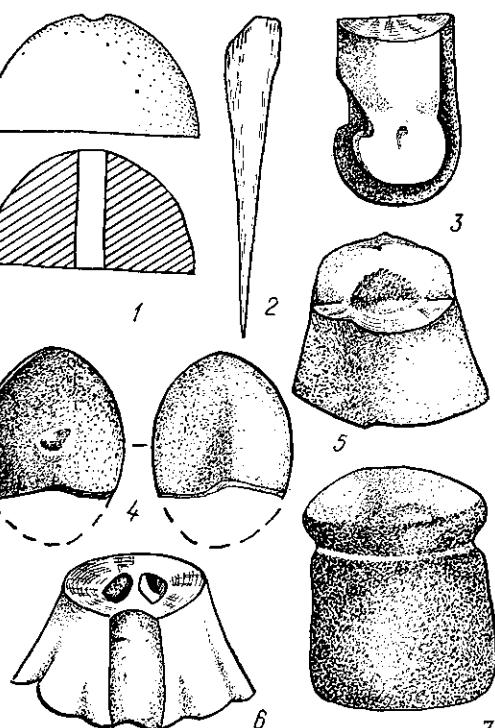

Рис. 4. Знаряддя та вироби з кістки (1—7).

групи, яка знаходить аналогії на тих же пам'ятках (2-га група, за класифікацією І. М. Шарафутдинової). З другого боку, кераміка Йосипівського поселення близька до матеріалів пам'яток, що належать до власне зрубної культури більш східних районів⁹.

Відмінність між виробами з вищезгаданих поселень полягає у тому, що в Йосипівці немає гострореберних горщиків низьких пропорцій, сковорідок-жаровень, кришок, кубків, чаш тощо. Це дає можливість вважати Йосипівське поселення пам'яткою сабатинівського етапу зрубної культури.

Крім матеріалів доби бронзи, тут трапилися знахідки раннього залізного віку. Вони зосереджувались в житлі № 2, виявленому в північно-західній частині поселення на глибині 1,2 м. Контури його визначені приблизно за обрисами зольної ями та скупченням кераміки. Можна думати, що воно мало округлу форму, площею 25 м². На долівці залягав шар золистого піску. В східній половині житла простежено три вог-

* Визначення провів кандидат біологічних наук В. І. Свистун.

нища, розташовані в одну лінію на відстані 0,7—1 м одне від одного. Як свідчать вуглисти плями, вогнища відкритого типу, округлої форми, діаметром 50 см. Житло, можливо, являло собою наземну споруду або трохи заглиблену в материк.

На долівці розчищено вісім розвалів посудин: три — в південно-західній частині житла, три — в північній половині, один — у південній

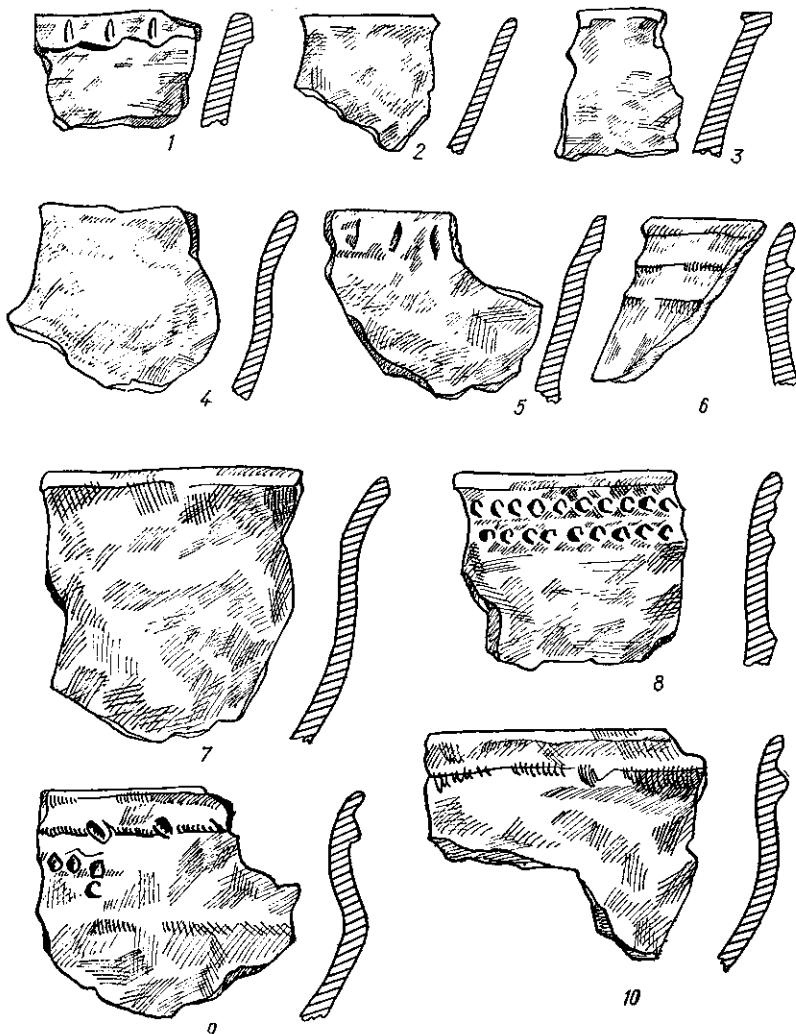

Рис. 5. Зразки зрубної кераміки (1—10).

і один у центрі. Восьма посудина знайдена на вогнищі. Повністю вдалося реставрувати п'ять посудин. Всі вони глечикоподібної форми, з невеликою шийкою, відігнутими назовні вінцями, добре виділеною шийкою і плічками, вузьким дном і дуже опуклими боками. Висота посудин — 25—40 см, діаметр дна 9—12 см, діаметр шийки — 13—26 см.

Решта кераміки знайдена у відповідному житлі шарі, за формою, орнаментом і домішками в тісті її можна поділити на три групи. У першу входять опуклобокі посудини з вузькою шийкою і маленьким денцем. Вони тонкостінні (до 0,6 см), підложені, поверхня сіро-жовтого кольору. В тісті — домішка піску, помітні блискітки слюди. На одній посудині є врізний орнамент (рис. 6, 1), на другій — наскрізні отвори з одного боку (рис. 6, 2).

Друга група включає екземпляри такої самої форми, неорнаментовані. Поверхня сіро-жовтого кольору має сліди загладжування, але більш груба порівняно з посудом першої групи. В тісті помітна незначна домішка шамоту (рис. 6, 3, 4).

До третьої групи належать опуклобокі посудини з широкою шийкою і вузьким дном. Під вінцями або на шийці вони прикрашені валиком,

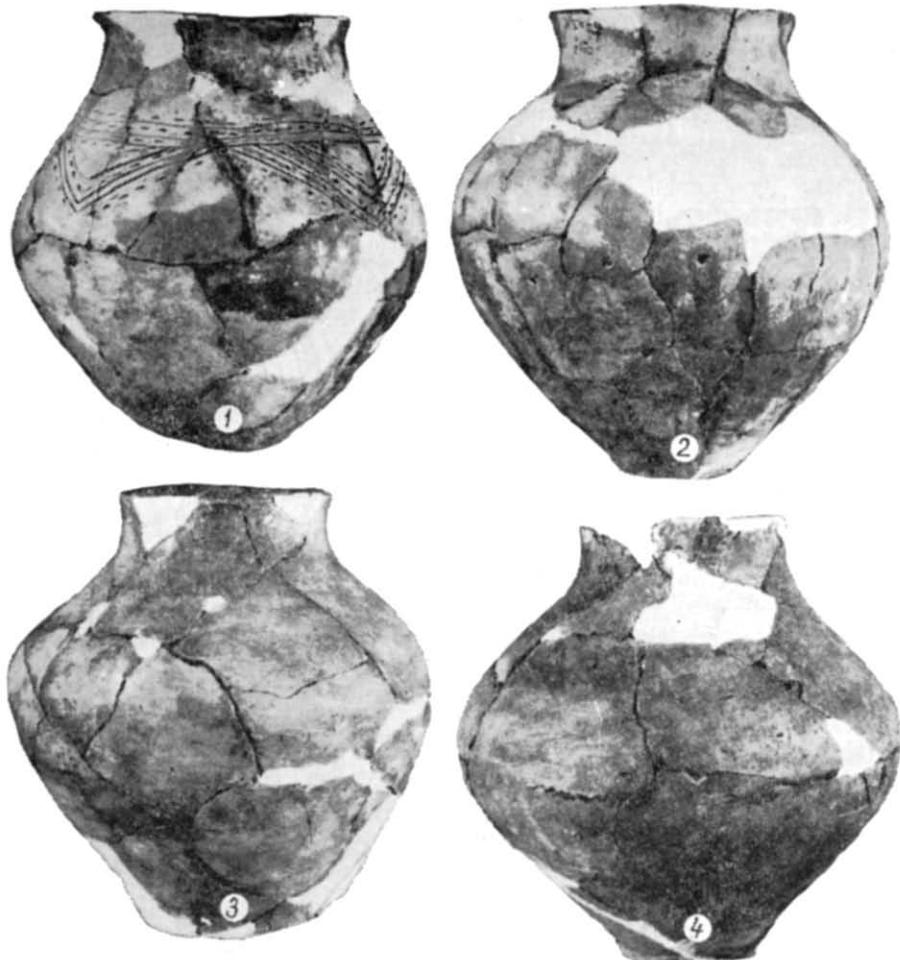

Рис. 6. Зразки черноліської кераміки (1—4).

розчленованим пальцювими вдавленнями, іноді кінці його звисають (рис. 7, 2—4). Валик відтягнутий, тонкий, трикутний в розрізі, виконаний дуже ретельно. На деяких посудинах є насічки по зрізу вінець (рис. 7, 1). Поверхня сіро-жовтого кольору, злегка підлощена, зі слідами загладжування. Крім цих груп, можна виділити ще кілька проміжних типів.

Найбільш близькі аналогії кераміці першої групи за формою, обробкою поверхні, складом тіста є в матеріалах Суботівського городища черноліської культури¹⁰. Посудини з розчленованим валиком, кінці якого звисають, подібні до тих, що виділені нами в третю групу. Аналогічна кераміка відома і на інших поселеннях черноліської культури¹¹. Однак є і певні відмінності. Зокрема, на Йосипівському поселенні немає посудин з наскрізними отворами під вінцями, які трапляються на всіх відомих поселеннях черноліської культури, а також не підлощених виробів з грубо обробленою поверхнею чорного або сірого кольору та

червоно-бурих, з великою домішкою піску чи кварциту в тісті. Не знайдено мисок, черпаків, кубків.

Відсутні й зольники, характерні для городищ чорноліської культури. При цьому слід відзначити, що описане вище житло за формою і розмірами повністю відповідає землянці № 3 на Суботівському городищі¹², а в землянці № 4 аналогічно розташовані вогнища (можливо, це своєрідна етнографічна ознака).

В цілому, незважаючи на деякі істотні відмінності, Йосипівське житло № 2 можна віднести до першого етапу чорноліської культури. Поселення цієї культури відомі на Правобережжі й Лівобережжі Дніпра, на р. Ворсклі¹³. Встановлено, що чорноліське населення не має генетичних коренів на Лівобережжі, а являє собою частину мешканців Правобережжя, які перейшли на лівий берег Дніпра¹⁴. Територія поширення цієї культури тут поки що не з'ясована. Розкопки поблизу Йосипівки дають підставу вважати, що район розселення чорноліських племен на Лівобережжі Дніпра не обмежувався р. Ворсکлою, а включав і долину р. Орелі.

Аналіз матеріалів першого розкопаного на Орелі поселення приводить до деяких попередніх висновків про заселення цієї території за доби бронзи і раннього заліза. Імовірно, що в середній період бронзового віку тут мешкали племена культури баготоваликової кераміки, яких пізніше змінили зрубники. Генетичний зв'язок цих племен цілком можливий, але для підтвердження його потрібні дальші дослідження. На початку залізної доби в басейні р. Орелі проникли племена чорноліської культури, а звідти вони могли пізніше перейти на Ворскулу.

Розгляд питання про відносини вказаних племен між собою і з їхніми сусідами потребує ще нових додаткових матеріалів.

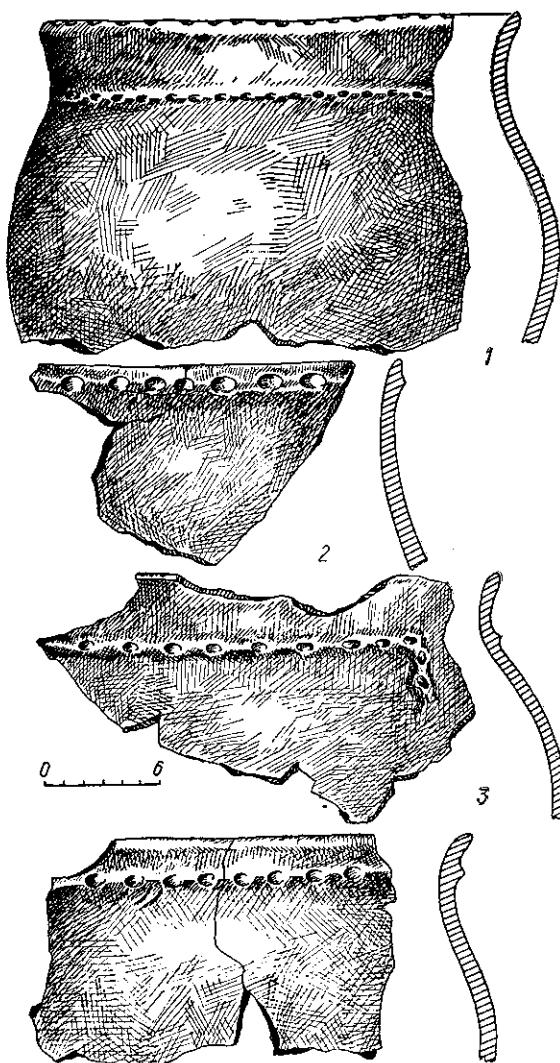

Рис. 7. Зразки чорноліської кераміки (1—4).

¹² Эварницкий Д. И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии.— Труды XIII АС, 1907, т. 1.

¹³ Тахтай О. К. Археологічна Орчанщина в долишньому Лівобережжі. Рекогносціровка, 1929.— ВУАК, № 109/7, НА ІА АН УРСР.

³ Ковалева И. Ф. Неолит Приорелья.—Тези другої наукової конференції. Кривий Ріг, 1965; Ковалева И. Ф., Колосов Ю. Г. Неолитические стоянки бассейна реки Орели.—АИНУ, 1969, вып. 3.

⁴ Матеріали інших епох опубліковані в статті: Телегін Д. Я., Беляєва С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу в Пироріллі.—Археологія, 1975, № 18.

⁵ Березанська С. С. Об одній из груп памятников средней бронзы на Украине.—СА, 1960, № 4, с. 38.

⁶ Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення.—АП, 1952, т. 4, с. 84, 85.

⁷ Там же, с. 86.

⁸ Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення.—АП, 1952, т. 4, с. 85; Телегін Д. Я. Питання відносної хронології пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок С. Ушакка).—Археологія, 1961, т. 13, с. 7; Шарафутдинова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре.—СА, 1968, № 3; Шарафутдинова И. Н. Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука.—Археологія, 1964, т. 17.

⁹ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 г.—Труды XII АС, 1905, т. 1; Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г.—Труды XIII АС, 1907, т. 1.

¹⁰ Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье.—Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954, с. 97, 98.

¹¹ Тереножкин А. И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 г.—КСИА АН УССР, 1959, вып. 8.

¹² Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище.—СА, 1958, № 9, с. 168.

¹³ Ковпакенко Г. Т. Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли.—Археологія, 1961, т. 13.

¹⁴ Ильинская В. А. О происхождении культур раннекоренного века на Левобережье Среднего Днепра.—КСИИМК, 1957, вып. 70.

А. С. БЕЛЯЕВ

Раскопки многослойного поселения вблизи с. Осиповка

Резюме

В 1971—1974 гг. экспедиция Днепр-Донбасс ИА АН УССР проводила раскопки многослойного поселения у с. Осиповка Магдалиновского района Днепропетровской области. Поселение имеет мощный культурный слой (1,6 м), содержащий материалы неолита, бронзы, раннего железного века и славянского времени.

Эпоха бронзы представлена многоваликовой и срубной керамикой, а также изделиями из кости, найденными в жилище, хозяйственных ямах и культурном слое.

На поселении раскопаны остатки двух жилищ. Анализ материалов жилища № 1 и соответствующего ему культурного слоя позволяет датировать его сабатиновским этапом срубной культуры. Жилище № 2 относится к ранней ступени чернолесской культуры. Благодаря находкам чернолесских материалов на Орели можно уточнить территорию распространения памятников этой культуры на Левобережье Днепра.

Исследования Осиповского поселения и других памятников долины р. Орели позволяют ставить вопрос о генетических связях и взаимоотношениях культур эпохи бронзы и раннего железа в данном районе.

Ю. О. ШИЛОВ

Перший та четвертий Старосільські кургани

Стаття присвячена публікації матеріалів курганів, досліджених поблизу с. Старосілля Велико-Олександровського району Херсонської області.

Курган № 1 розташований за 2 км на схід від села на верхній терасі лівого берега р. Інгульця. Діаметр його 84 м, висота від рівня похованого ґрунту 9,65 м. Під час розкопок було залишено сім бровок, орієнтованих по лінії північ — південь і зафіксовано десять профілів (рис. 1).

В кургані виявлено 19 поховань, серед яких чотири передують ямній культурі, два належать до кемі-обинської, сім — до ямної, п'ять — до катакомбної і одне — до зрубної. Майже всі поховання точно зафік-

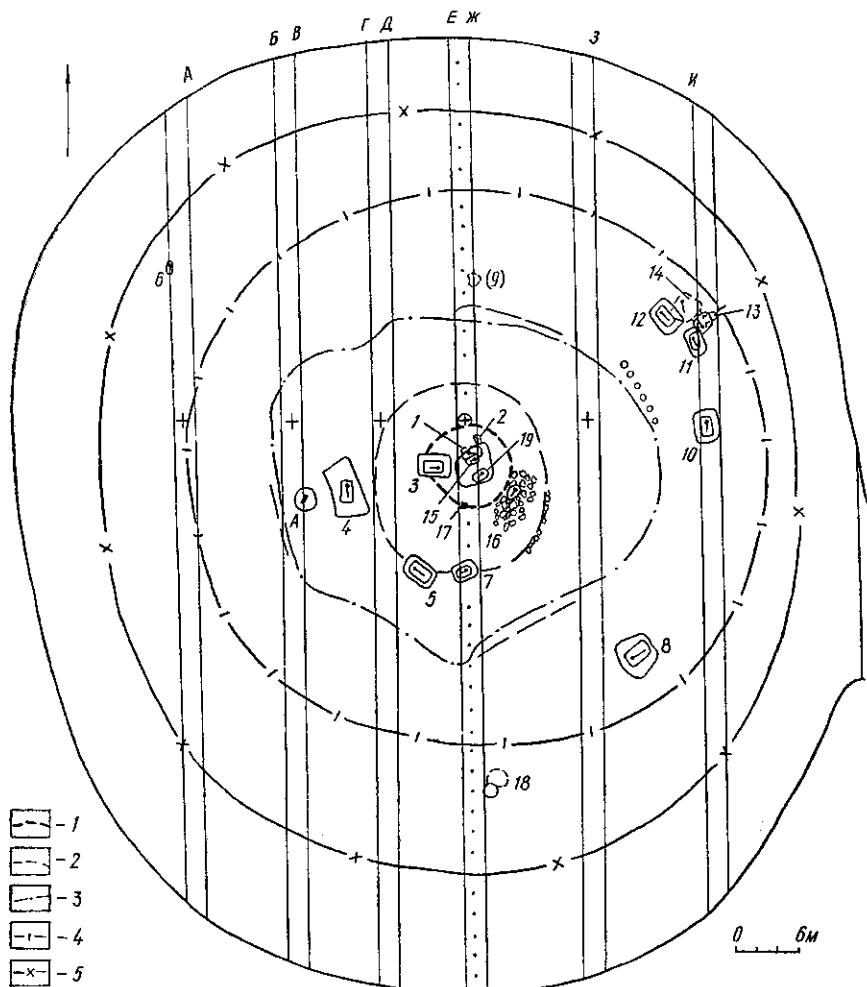

Рис. 1. План кургану № 1:

1 — кромлех навколо пох. № 15; 2 — першій насип над пох. № 19; 3 — досипка 3 над пох. № 3; 4 — досипка 6 над пох. № 5; 5 — досипка № 9 над пох. № 14, 11, 13; А — залишки стели, пов'язаної з пох. № 5.

совані за стратиграфією, в зв'язку з цим доцільно навести їх опис не за порядковою нумерацією, а в стратиграфічній і хронологічній послідовності (рис. 2).

Поховання № 19 найдавніше. Викид з нього виявлено на похованому ґрунті, а сама могила була перекрита першім насипом *. Яма овальної форми, розмірами $1,6 \times 0,95 \times 0,7$ м, дно на рівні — 1035 **. Кістяк чоловіка похилого віку лежав скорочений на лівому боці, череп орієнтований на північний схід. Ліва рука випростана вздовж тулуба,

* Ми дотримуємося такої термінології: насип лежить на похованому ґрунті; досипка — на попередньому насипу, а полі Ї — на похованому ґрунті; підсипка більш ніж наполовину «розімкнута досипка»; надсипка лежить на верхівці або ж на схилі насипу чи досипки. Досипка є «кільцевою», якщо вона не перекриває верхівку попереднього шару. В насипах, досипках тощо ми виділяємо «конструктивні шари», які мають не хронологічний, а технологічний характер.

** Глибину зазначено від найвищого репера кургану.

кисть наближена до правого коліна; права зігнута, кисть покладена перед тазом. На черепі та ступнях помічено сліди вохри.

Навколо могили на рівні похованого ґрунту виявлено обгорілі залишки дерев'яної конструкції. Вздовж довгих стінок могильної ями, на відстані 4,5 м один від одного лежало два стовбури діаметром до 0,3 м та довжиною близько 4 м. Паралельно їм покладена жердина діаметром близько 0,1 м, яка частково перекривала могилу; ще дві жердини, що з'єднували східні кінці стовбурів, розташувались під тупим кутом одна до одної (кут обернено в бік могили). Між стовбурами на рівні похованого ґрунту, а також у профілях первісного насипу (під час розкопок пройшов через могилу) була сажа та велика кількість обгорілих трісок. Проведені спостереження дають змогу реконструювати дерев'яну конструкцію: це був курінь, поруч з могилою, спалений перед спорудженням первісного насипу над похованням № 19.

Насип складається з двох конструктивних шарів. Нижній шар містить грудки дуже гумусованого чорнозему розміром до $0,3 \times 0,2 \times 0,15$ м. Верхній, панцирний шар утворений з щільного сірого однорідного чорнозему (з домішкою дернини). Північні схили обох шарів значно стрімкіші, ніж південні. Похований ґрунт зрито біля полі насипу. Діаметр останнього 18×16 м, висота 1,5 м*.

Поховання № 16 було впущено у східну полу первісного насипу. Про це свідчить рівень верхнього краю могили (глибина 870 м, що в даних координатах відповідає рівню первісного насипу). Каміння, що оточувало поховання, залягає з деяким нахилом в східному напрямку (в бік підніжжя насипу); окремі камені перекриваються кромлехом наступного, надійно зафікованого поховання.

Могила мала форму неправильногоovalу розмірами $1,55 \times 0,75 \times 0,65$ м, дно її на глибині — 949.

Кістяк дорослої жінки (?) лежав на спині з підігнаними ногами (які впали вліво), череп орієнтований на північний схід, руки випростані вздовж тулуба. Череп пофарбовано вохрою кольору бордó, невеликі тлями від неї помітні й на довгих кістках. Вище правого плеча лежала грудочка вохри червоно-оранжевого кольору. На дні простежено бурій глін, вохру та крейду**.

Могила була перекрита підпрямокутною валняковою брилою розмірами $2,2 \times 1,0 \times 0,12$ м. Скупчення каміння навколо мало вигляд ovalу, видовженого в напрямку довгої осі могили; розміри його — $5,6 \times 3,7$ м, а каменів — від $0,15 \times 0,1 \times 0,07$ м до $1,2 \times 0,7 \times 0,3$ м. Одна з великих брил мала сліди обробки: не виключено, що це незакінчена стеля. У східній частині скупчення є дві брили зі слідами вогню.

З цим похованням, очевидно, пов'язаний рівчак біля підніжжя первісного насипу; до поховання № 19 він навряд чи належав, бо на дні його біля проходу залишилось багато каміння. Довжина рівчака 7,5 м, широта близько 0,5 м, ширина проходу 0,7 м, дно на рівні 1040.

Досипка первісного насипу, що перекрила поховання № 16, повторює своєю конфігурацією попередній насип. Складається вона з двох конструктивних шарів, структура яких близька до описаних вище, але ідрізняється більшою крихкістю та домішкою лесу. Верхній шар не перекривав попередній, а лише скріплював полі досипки. Простежується тенденція до сплющення її верхівки. Як показують профілі бровок, по схилах досипки їшов кільцевий рівчак завширшки до 1,5 м та авгибишки близько 0,2 м. Є підстави вважати, що місцями (мабуть, у трапізмках сторін світу) він був розімкнutyй. На верхівці досипки та її нижньому конструктивному шарі виявлено обгоріле дерево; дугодібний слід від вогнища завширшки 1,0—1,5 м зафіковано вздовж

* Висоти насипу, досипок та інших вказано від рівня похованого ґрунту.

** Тут і далі опис підстилки наведено по шарах — знизу вверх.

південного схилу. В нижньому шарі цього схилу знайдено два маленьких фрагменти кераміки завтовшки 0,3—0,4 см з домішкою товченої чепашки в тісті. Діаметр досипки 24×20 м, висота 2,3 м.

Поховання № 17, як було простежено в західному профілі центральної бровки, розташувалось на верхівці першої досипки і перекривалось другою. Могили немає, бо небіжчика було покладено на поверхні першої досипки. Поховання зруйноване заплічковою ямою* наступного поховання № 15. Відповідно до положення гомілкових кісток та ступнів, які збереглися *in situ*, кістяк лежав на правому боці (або на спині, з ногами, що впали праворуч) і був орієнтований в східному напрямку. На кістках виявлено сліди червоно-бурої вохри.

Досипка 2 кругла в плані і складається з двох конструктивних шарів, причому верхній не перекриває попереднього, а лише скріплює його полі. Нижній шар являє собою щільний однорідний чорнозем, верхній — більш крихкий, сірий, зі значною домішкою дернини. Тенденція до сплощенння верхівки більш помітна, ніж у попередньому випадку. По схилу досипки простежено кільцевий рівчик, аналогічний описаному вище. У південній частині його виявлено залишки багаття. Діаметр досипки 28 м, висота 3,2 м.

Поховання № 15, простежене за східним профілем центральної бровки, було впущене з поверхні другої досипки. Заплічкова яма напіввальної форми мала розміри 3,6×3,5×0,9 м; могильна яма чотирикутна, із закругленими кутами, розміри її — 1,2×0,8×0,65 м; дно — на рівні верхівки первісного насипу.

Кістяк підлітка лежав скорчений на правому боці, головою на північний схід. Руки зігнуті в ліктях, кисті покладені перед обличчям. Під черепом та у верхній частині тулуба простежено тонкий прошарок крейди, під руками та біля черепа — прошарок темно-червоної вохри. На всій площині могили наявний бурій тлін; знайдено також вуглинки.

Могильну яму було перекрито поперек дерев'яними плашками завширшки близько 4 см, а на них покладено дві вапнякові брили. Навколо могили вирито кільцевий рів, де встановлено брили кромлеху. Діаметр останнього 8 м, висота над поверхнею другої досипки, з якої впущено дане поховання, близько 0,4 м. Досипки тут не було, бо рів частково завалений викидом з ями поховання № 3.

Поховання № 3, влаштоване в кам'яному ящику, належить до кемі-обинської культури. Ящик споруджено в чотирикутній ямі розмірами 3,2×2,3×0,9 м, орієнтований в напрямку схід — захід. Стінки його утворюються вісімома брилами: по одній з торців та по три з боків; площа ящика 1,95×0,85 м, в середній частині вона розширяється до 1,1 м. З внутрішнього боку ці плити після встановлення було підтесано до рівня підлоги, шви стиків замазано зеленим глеєм і червоною вохрою, якою пофарбовано й внутрішні поверхні торцевих плит. Бокові плити канельовані ялинковим орнаментом, заповненим червоно-коричневою вохрою. Дно ящика — утрамбована земля, покрита очеретяним матом. На верхньому торці брил збереглися клаптики циновок, якими було накрито ящик перед тим, як покласти поперечні плити (при цьому край західної плити дещо перекривав східну).

Кістяк дорослої жінки лежав на спині, орієнтований головою на схід. Підібгані ноги упали вправо, руки випростані вздовж тулуба. На черепі й верхній частині тулуба виявлено залишки савана (?) з дрібно-плетеної тканини та шкіри, зверху він посипаний вохрою. Сліди її простежено й на кістках. Біля південної стінки трапились залишки дерева. Основні параметри досипки: діаметр 37×33 м, висота 4,3 м, діаметр площинки на верхівці досипки 4,5 м. Досипка мала антропоморфні обриси.

* Символіка досипки 3 за змістом пов'язана з символікою розпису ящика пох. № 4; їх зміст ілюструють космогонічні міфи «Ригведи».

Поховання № 7 (за профілями центральної бровки) впущене з поверхні третьої досипки й перекрите четвертою.

Заплічкова яма чотирикутна в плані, розмірами $2,25 \times 2,0 \times 1,4$ м, кути закруглені, дно на рівні 960. Могильна яма чотирикутної форми, розміри її $1,75 \times 1,0 \times 0,8$ м, дно на рівні 1040. Вона була перекрита дерев'яними плашками, поверх яких лежало близько десяти оброблених вапнякових брил.

Кістяк дорослої людини лежав на спині, черепом на схід — північний схід. Підіблані ноги впали вправо, руки випростані вздовж тулуба. На кістках є сліди вохри. На дні простежено крейду та бурій тлін. Біля правої скроні знайдено оброблену грудочку темно-червоної вохри.

Досипка № 4 складається з чотирьох конструктивних шарів. Шар «а» утворив кільцевий вал навколо центральної частини досипки № 3; він містив крихкі амфорні грудки чорнозему та лесу з значною перевагою останніх. Шар «б», що заповнив центральну частину попереднього, являє собою в основному однорідний середньої щільноті сірий ґрунт (суміш чорнозему і дернини). Шар «в» перекрив другий та північний схили первого шару, в його складі — щільний чорнозем з малопомітною грудкуватою структурою. Шар «г» — щільний сірий ґрунт — скріпив поли досипки. Верхівка її плоска, діаметр площини — близько 6 м, Північний схил стрімкіший, ніж південний. В плані досипка мала вигляд неправильного овалу, видовженого в напрямку схід — захід, і в загальних рисах повторювала конфігурацію попередньої досипки. Діаметр її 47×36 м, висота 5,7 м.

Поховання № 4 відповідно до профілів центральної, першої та другої західних бровок впущене з поверхні досипки № 4 й перекрите досипкою № 5.

Кам'яний ящик розмірами $2,0 \times 1,1$ м було споруджено в ямі трапецієподібної в плані форми, орієнтований по довгій осі в напрямку північ — південь. Розміри її — $4,2—5,5 \times 2,8 \times 1,0—2,0$ м, дно на рівні — 962. На стінках добре простежуються жолобчасті сліди землерийних знарядь. Дно ящика утворено чотирикутною вапняковою брилою, навколо якої встановлено десять брил, що являють собою стінки (по дві з торцевих та по три з поздовжніх боків). Вони злегка нахилені всередину, а зовні укріплені біля підніжжя дрібним камінням, після чого яму на 2/3 висоти стінок ящика було засипано щільним чорноземом. На цей шар впритул до стінок було покладено багато брил розміром $1,1 \times 0,5 \times 0,17$ м. Зсередини шви між плитами замазано зеленою глиною (глеєм), а потім пофарбовано вохрою. Посередині висоти стінок (0,85 м) було проведено поздовжню лінію червоною вохрою; вище неї до самого верху тією ж фарбою нанесено геометричний орнамент (очевидно, символічного змісту), причому окремий для кожної з десяти плит. Центральна плита східної стінки мала якесь особливе значення, бо на ній і нижче поздовжньої лінії накреслено сім коротких ліній, а на верхньому торці виявлено ще дві аналогічні лінії (зазначене поховання було в кургані № 7 за часом і є другим з поховань кемі-обинської культури (рис. 3, 8).

Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині, орієнтований головою на північ. Підіблані ноги упали вліво, руки випростано вздовж тулуба. На кістках, особливо на черепі, подекуди помітна вохра. На дні лежав бурій тлін, під правим плечем та черепом виявлено тонкий шар вохри. Під кістками й на них, особливо на правій ступні, знайдено клаптики тканини та шкіри. Зовні шкіру пофарбовано вохрою. Біля черепа та ключиць трапилося кілька грудочок живиці.

На верхньому торці брил збереглися залишки циновки, якою було накрито ящик. На циновку покладено брилу розміром $2,55 \times 1,6 \times 0,2$ м, яка утворювала навіс над південною стінкою. На цю плиту в південній її частині встановлено ще одну, старовинно витесану з дрібнопористого

вапняку; конструктивного навантаження вона не мала, знизу по краях її зафарбовано червоною вохрою. Серед вапнякового каміння знайдено два невиразних уламки гранітних молотів (?). окремі камені біля західних та південних боків ящика мають сліди вогню.

Досипка № 5, що перекривала поховання № 4, складається з п'яти конструктивних шарів. Перший з них («а») — грудкувато шаруватий чорнозем і лес (переважає останній). Другий («б») подібний до попереднього, але більш щільний, і в складі його переважає чорнозем. Шар

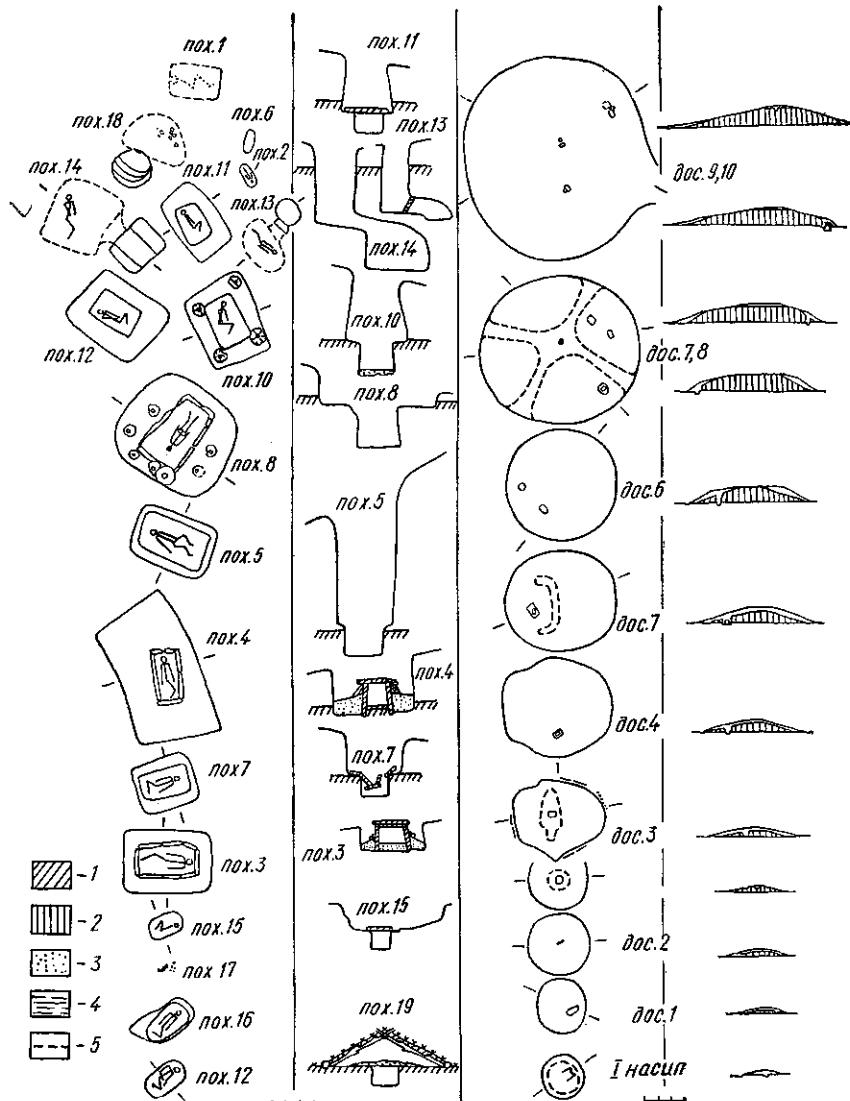

Рис. 2. Стратиграфічна послідовність поховань та пов'язаних з ними досипок в кургані № 1:

1 — похований ґрунт; 2 — попередні досипки чи насип; 3 — досипка; 4 — розріз каміння; 5 — обриси деяких конструктивних шарів.

«в» складається з грудок передматерика та чорнозему, щільність середня. Шар «г» — щільний чорнозем з ледь помітною грудкуватою структурою, а «д» — панцирний і являє собою однорідний щільний сірий ґрунт (дернина). Чотирима нижніми шарами утворено в плані концентричні дуги, причому шаром «а» — плоску верхівку досипки, діаметр

якої дорівнює 7 м, а «д» перекрив всі попередні (до самої верхівки). Досипка в плані майже правильної округлої форми, діаметр її 50×44 м, висота — 7,25 м. Наступні кільцеві досипки № 6, 7 не перекривають її верхівку, а лише розширяють площину останньої.

Поховання № 5, як простежено в західному профілі першої західної бровки, було впущено з поверхні п'ятої досипки й перекрито шостою. Заплічкова яма розмірами $3,0 \times 2,5 \times 5,5$ м чотирикутної форми, кути закруглені, дно на рівні — 945. Могильна яма також чотирикутна, розміри її $2,15 \times 1,4 \times 1,2$ м, дно на рівні 1067.

Кістяк дорослого чоловіка лежав на спині з підібганими ногами, що упали ліворуч, руки витягнуті вздовж тулуба; орієнтація північно-західна. Череп та стінка біля ступнів злегка зафарбовані вохрою. Дно могили посыпане крейдою, застелено очеретом та трав'яною цинковкою (вони лежали й поверх кістяка). Могилу перекрито деревом та цинковкою.

Кільцева досипка № 6 над похованням № 5, найбільша в кургані, складається з чотирьох конструктивних шарів. Перший («а») — шаруватий лес майже без домішки чернозему; «б» — ґрунт бурого кольору (передматерик), розміри крихких грудок — $0,2 \times 0,15 \times 0,15$ м; «в» — відрізняється від попереднього дещо темнішим кольором та щільністю. Він є ніби продовженням шару «б», але відокремлений від нього тонким прошарком зі слідами від дощу (мабуть, це був один шар, але його утворенню перешкодив дощ). Шар «г» — щільний грудчастий чернозем з включенням шматків дернини. Досипка в плані кругла, діаметри її основи та площини на верхівці становлять відповідно 50 м та 17 м. Поля досипки дуже стрімкі, причому північна більша, ніж південна.

За 11 м на північний захід від поховання (тобто в напрямку голови небіжчика) на схилі досипки № 6 виявлено іn situ основу стели. Недалеко від неї, на поверхні тієї ж досипки, була чашоподібна ямка діаметром 0,23 м, де лежало 11 сплющених кятишок темно-бордової вохри, причому характер їх деформації вказує на те, що вони покладені у вогкому стані.

Поховання № 8 (за профілем першої східної бровки) було впущене з поверхні досипки № 6 і перекрите наступною. Заплічкова яма мала форму широкого овалу, видовженого в напрямку північний захід — південний схід. Розміри її — $4,2 \times 3,8 \times 1,0$ м, дно на рівні — 990. Могильна яма, неправильної чотирикутної форми, орієнтована поперек поздовжньою осі заплічкової ями, розміри її — $2,7 \times 1,5 \times 1,5$ м. Є підстави вважати, що під час риття могили пройшов дощ.

Кістяк людини похилого віку лежав на спині, орієнтований черепом на південний захід. Підібгани спочатку ноги впали й випростались, руки витягнуті вздовж тулуба. Ноги непропорційно довгі. Череп та ступні зафарбовані червоною вохрою. Під тулубом простежено трав'яну золу, крейду, бурій тлін.

Могильну яму було перекрито деталями розібраного воза, причому біля південно-західної стінки знайдено залишки ярма (?). Вздовж південно-східної стінки лежали дві лопатки бика, батіг та недоуздок (?). Поверх згаданих знахідок могилу було закрито циновками різного плетіння, а на них покладено сім коліс: три — вздовж південно-західної стінки і по два вздовж довгих. Одне колесо складалося з двох половин, інші виготовлені з цільних (мабуть, дубових) плах діаметром 0,8 м *.

Кільцева досипка № 7 над похованням № 8 мала в своєму складі три основних конструктивних шари. З них шар «а» містив крихкі грудки чернозему розміром до $0,3 \times 0,25 \times 0,2$ м, подекуди в ньому трапля-

* Детальній публікації поховань № 8, 10 та 13 (з кургану № 4) присвячена окрема стаття («Археологія», 1975, № 17).

ються шматки дернини. Як простежено в профілі першої східної бровки, його почали нагортати до завершення риття могили, * у північно-східній частині він розімкнутий. Шар «б» складається з грудкувато-шаруватого чорнозему та лесу (переважає останній); «в» являє собою локальну підсипку з щільної сірої дернини до південної поли досипки № 7. Під час спорудження останньої площадку на верхівці кургану (що існувала ще за часів досипок 5 і 6) знівелювали і близче до її південної частини зробили вимостку з грубих вапнякових брил розмірами до $0,7 \times 0,5 \times 0,15$ м; вимостку орієнтовано в напрямку північ — південь, розмір її — $2,5 \times 2,0$ м. Багато брил мають сліди вогню, серед золи знайдено невиразні уламки кісток та кераміки. Досипка кругла в плані, діаметри основи та площадки на верхівці дорівнюють відповідно 58 м та 20 м.

Досипка № 7 є тут останньою з чіткою грудкуватою та багатошаровою конструкцією. Досипку № 8 можна вважати за переходну до наступних аморфних шарів, які разом з нею являють собою комбінації кільцевих досипок з надсипками (їх нагортали на плоску верхівку кургану, поступово зменшуючи її діаметр та надаючи сферичної форми).

Поховання № 12, відповідно до профілю другої східної бровки, передувало досипці № 8, споруджений над пізнішим похованням № 10. Таким чином, вона перекривала і те, і друге. Заплічкова яма чотирикутної форми мала розміри $3,0 \times 2,4 \times 0,9$ м, дно на рівні — 1050. Могильна яма такої ж форми, розмірами $1,58 \times 1,08 \times 0,9$ м.

Кістяк молодої людини лежав скорчений на лівому боці, орієнтований головою на північний захід. Руки випростані вздовж тулуба, кисті покладені перед тазом; ступні з'єднані разом. На ступнях, стегнових і тазових кістках помічено сліди вогни. Підстилка дна могили складна: крейда, що має сліди вогню, трав'яна зола, бурій тлін; під нижньою частиною тулуба та під ногами — товстий шар вогни.

Могильну яму було перекрито поперек дерев'яними плахами довжиною до 2 м та ширину до 4,7 см; поверх них є залишки зотлілого очерету. На перекритті, близче до південного кута, лежала лопатка вівці (або кози).

Поховання № 10 влаштоване в ямі із заплічками, орієнтований по довгій осі в напрямку північний захід — південний схід. У плані заплічкова і могильна ями чотирикутні з округленими кутами. Розміри першої — $3,05 \times 2,3 \times 2,6$ м, дно на рівні — 1063, вгору вона помітно звужується. Розміри другої — $1,75 \times 1,25 \times 1,18$ м, дно на глибині — 1181, нерівності його знівелювані материковою підсипкою завтовшки до 0,3 м.

Кістяк дорослого чоловіка лежав скорчений на лівому боці, череп орієнтований на північний схід (тобто по діагоналі щодо могили); ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута, кисті покладені перед тазом. На дні могили, а також на підсипці виявлено крейду (в останньому випадку на ній простежено бурій тлін).

На деяких з дерев'яних плашок, що перекривали поперек могилу, є сліди обробки. Поверх перекриття виявлено відбитки циновки, трави, а в заповненні — відбиток лози. По кутах заплічкової ями лежало чотири колеса, причому одне з них виготовлене з двох дубових (?) плах, а решта суцільні. Діаметр колес досягає 0,71 м.

Досипка № 8 складається з двох конструктивних шарів. Нижній тонкий і не простежується в багатьох профілях, це грудкуватий лес майже без домішки чорнозему. Верхній шар в різних місцях досипки відрізняється за структурою, а подекуди й за складом (в основному переважає сірий щільний ґрунт). На північному схилі виявлено яму з

* Analogічне явище спостерігалось в кургані № 1 поблизу с. Першокостянтинівка: в курганах № 23 та № 39 біля с. Софіївка (в першому з них спостережено також розімкнутий кільцеподібний конструктивний шар).

уламками кісток та жердиною, що стояла прямовисно. В плані досипка мала нерівні округлі обриси, діаметр її близько 65 см, діаметр площинки верхівці скоротився до 15 м.

Поховання № 14, 11, 13, 2 та, очевидно, № 6 були перекриті досипкою 9. Вона, на перший погляд, однорідна, проте в другій східній бровці, яка пройшла через перші три з вказаних поховань, було чітко простежено за тонкими прошарками викидів, що дев'ята досипка містить в собі три різночасних, але, напевно, хронологічно близьких, шари. Ця обставина дала змогу встановити й послідовність поховань, причому спостереження, проведені за стратиграфією профілю бровки, були підтвердженні й прямою стратиграфією: поховання № 14 перерізалось похованнями № 11 та № 13. Опис їх подано в хронологічному порядку.

Поховання № 14 містилося в катакомбі архаїчного типу. Вхідна яма в плані наближається до квадрата, розміри її — 1,65×1,55×2,9 м. Через все дно з нахилом у бік лазу проходив рівчак завширшки 0,65—0,85 м, завглибшки до 0,15 м; дно на рівні — 1225. З обох боків рівчака біля протилежної до камери стінки знайдено вуглинки. Лаз в поперечному розрізі мав чотирикутні обриси з ледве наміченим склепінням, розміри — 0,4×0,7×0,4 м. Камера коробоподібної форми: прямокутна в плані, кути закруглені, стінки майже прямовисні й досягають висоти 0,9 м. Площа дна — 2,6×2,3 м, висота склепіння — до 1,75 м, дно на рівні — 1365.

Кістяк дорослої людини лежав скорчений на лівому боці, черепом на північ, звернений кістками обличчя до лазу. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута, кисті — перед тазом. На дні простежена крейда, зола та бурій тлін. Біля ліктя лівої руки, поруч з бронзовим листоподібним ножем — наявна пляма темно-червоної вохри. Довжина ножа 7 см, ширина до 2,3 см (рис. 3, 5). Лаз до камери було закрито деревом.

Поховання № 11 виявлено в ямі з заплічками. Форма заплічкової та могильної ями чотирикутна, кути закруглені. Розміри першої — 2,7×1,75×2,0 м, вгору вона звужується, дно на рівні — 1045. Розміри другої — 1,45×0,87×0,8 м.

Кістяк молодої жінки лежав скорчений на лівому боці, головою на північ; ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута, кисті — перед тазом. На дні виявлено крейду та бурій тлін; поруч з черепом й нижче колін — плями вохри, біля тазу — зола.

Могилу було перекрито деревом та очеретом, поверх них покладені брили: в південній частині — уламки з грубого вапняку, а в північній — добре оброблена напівовална плита з щільного вапняку. Вона розколота по довгій осі ще в давнину, другої частини немає — плита, очевидно, використана повторно. Розміри її — 1,75×0,64×0,12 м.

Поховання № 13 було розташоване в катакомбі пізнього типу, причому вона прорізала вхідну яму поховання № 14. Лаз та початок камери, виріті в заповненні останньої, не простежувались. Вхідна яма в плані кругла, діаметром 0,9 м, глибиною 2,5 м. Камера в плані мала бобовидні обриси, максимальні розміри її — 2,1×1,35 м, висота частини склепіння, що збереглася, 0,7 м, дно на рівні — 1140. Лаз було перекрито вапняковою брилою з боку вхідної ями. На її дні знайдено вуглинки.

Кістяк жінки середнього віку лежав на спині з нахилом на правий бік, зі злегка зігнутими в колінах ногами, череп орієнтований на південний схід. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута. На кістках простежено невиразні плями вохри; на дні камери — крейду, бурій тлін, вохру. Біля голови та ступнів знайдено вуглинки.

Вище черепа стояли дві посудини, глиняна та дерев'яна. Пропорції глиняного горщика характерні для пізньокатакомбного часу: округливий

тулуб, вінця злегка відігнуті. На гладкій поверхні є горизонтальний орнамент з відбитків тонкого шнура та кінця тонкої палички. Висота 14,8 см, діаметр тулуба 19 см, вінець 13 см, дна 11 см. Дерев'яна посудина (миска на невисокій ніжці-піддоні) стояла догори дном, висота її 9,6 см, діаметр вінець 17,4 см, дна 9,8 см (рис. 3, 6, 7).

Поховання № 2 теж належить до пізнього етапу катакомбної культури. Воно було впущене з верхівки кургану. Вхідну яму не простежено, камера біля дна мала бобовидну форму, розміри її — 0,9×0,45 м, дно на рівні — 188.

Кістяк дитини двох—четирьох років лежав випростаний на спині, черепом на південний схід. На дні простежено залишки циновки, пофарбованої в білий та чорний кольори. Ширина стібків — до 1 см.

Зліва від черепа стояв горщик катакомбного типу, що зберігав архаїчні риси (тулуб звужений до дна, поверхня грубо загладжена зубчастим штампом, орнамент відсутній). Висота його 9,5 см, діаметр тулуба 12 см, вінець 10,5 см, дна 6 см (рис. 3, 2).

Поховання № 6 аналогічне попередньому. Дно камери в плані мало бобовидну форму, розміри 0,84×0,36 м, дно на рівні — 882.

Дитячий кістяк двох—четирьох років був випростаний на спині, орієнтація північна. На дні простежено бурий тлін, а також вохру (під черепом).

Зліва від тулуба стояв горщик пізньокатакомбного типу, з шийкою орнаментованою трьома горизонтальними жолобчастими поясками. Висота 11,5 см, діаметр тулуба 13,5 см, вінець 10 см, дна 7 см (рис. 3, 4).

Досипка № 9 перекрила п'ять описаних поховань. Біля її підніжжя в північній та західній полах багато лесу, в основному ж вона складається з щільного однорідного передматерика. Діаметр досипки 72 м; діаметр площинки на верхівці кургану скоротився до 12 м, і верхівка набула сферичної форми.

Поховання № 18, як простежено в східному профілі центральної бровки, було впущене з поверхні дев'ятої досипки та перекрито наступною, десятою, яку, проте, споруджено не над ним, а над похованням зрубної культури (№ 1).

Вхідна яма кругла в плані, діаметром 1,4 м, глибиною 2 м, дно на рівні — 1042. Біля протилежної до камери стінки виявлено три східці завширшки 0,3 м кожний. У заповненні знайдено бичачий ріг та фрагмент вінця ріпчастої посудини (рис. 3, 2). Перед лазом, не закриваючи його, лежало три камені. Праворуч від нього на дні вхідної ями виявлено пляму вохри. Лаз, розташований в північній стінці, овальної форми, ширину близько 0,6 м та висотою 0,5 м. Камера мала обриси кола зі зрізаним краєм, який обернено до вхідної ями; розміри — 2,2×1,7 м, висота склепіння 0,4—1,25 м.

У заповненні (щільний чорнозем зі слідами дощу) трапились ще два фрагменти згаданої посудини та кілька невиразних уламків кісток тварини (?). У придонній частині знайдено чотири оброблені камені: відбійник, пращова куля, курант та база розтиральника. В засипці біля самого дна, поруч з протилежною до лазу стінкою лежали горизонтально п'ять великих каменів. На дні — крейда, бурий тлін. Слідів кістяка немає.

Як простежено в профілі центральної бровки, досипка № 10 перекрила поховання № 1, впущене з верхівки кургану. Воно майже цілком зруйновано топографічною вишкою. Збереглись лише кістки ступнів та східний край могили. Судячи з цих залишків, кістяк дорослої людини лежав на лівому боці або на спині (ноги впали вліво) і був орієнтований в західному напрямку. На дні могили виявлено великі вуглини та обпалені грудочки ґрунту.

Досипка № 10 являє собою лес з домішкою чорнозему, вона щільна й однорідна. У досипці знайдено характерний фрагмент вінця з ва-

ником (рис. 3, 1). Біля підніжжя її схилу була вимостка з вапнякового каміння, ширина якої в східній полі 20 м, звідси в південно-східному напрямку тягнеться вал, що з'єднав кургани № 1 та № 4. Він є продовженням цієї досипки і споруджений з землі, взятої з ровів, які розташовані обабіч нього. Довжина 79 м, ширина близько 8 м, висота над рівнем похованого ґрунту (після інтенсивного розорювання) не перевищує 0,6—0,8 м. Рови мають ширину 15 м та глибину 1,1 м від рівня похованого ґрунту. Вздовж обох боків валу простяглись завалені назовні кам'яні стіни. Вони були складені з одного-двох рядів вапнякового каміння, висота їх досягала 1,5 м. Під насипкою валу виявлено сліди невеликих багать, серед яких траплялись іноді дрібні уламки кісток.

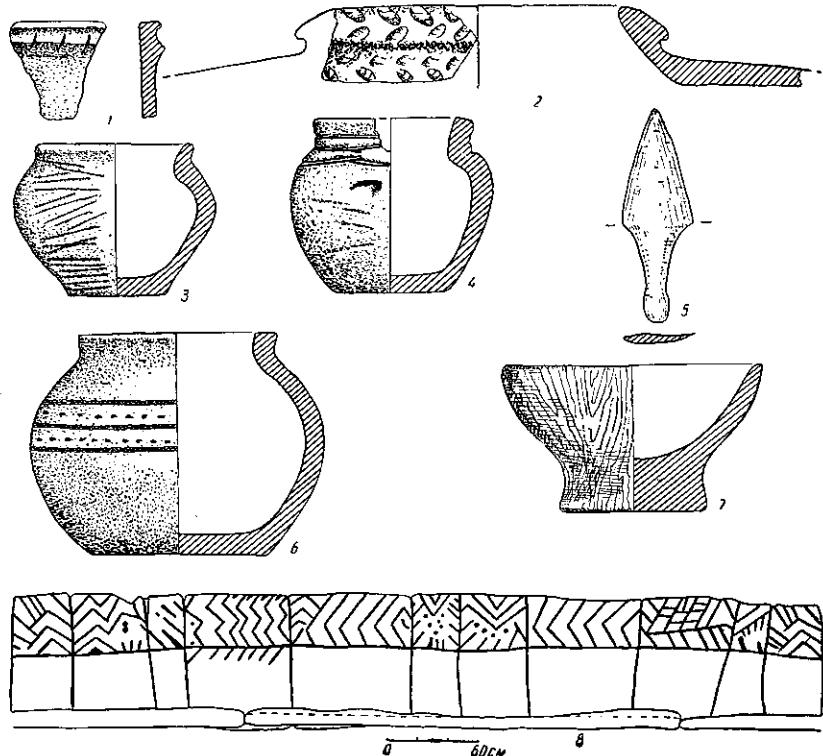

Рис. 3. Речі з поховань кургану № 1:

1 — фрагмент вінець з наїпним валіком з досипки № 10; 2 — фрагмент вінець ріпчастої посудини з пох. № 18; 3 — посудина з пох. № 2; 4 — посудина з пох. № 6; 5 — бронзовий ніж з пох. № 14; 6, 7 — посуд з пох. № 13; 8 — розпис внутрішньої поверхні стінок кам'яного ящика (пох. № 4).

Курган № 4 розташований за 79 м на південний схід від кургану № 1. Діаметр його 40 м, висота над рівнем похованого ґрунту 4,05 м.

Під час розкопок залишено сім бровок, орієнтованих в напрямку північ — північний схід, південь — південний захід (напрямок бровок обумовило розташування посівів). Було зроблено креслення профілів центральної бровки та кількох фрагментів допоміжних профілів (рис. 4).

У кургані виявлено 19 поховань, серед яких дев'ять належать до ямної культури, три — до катакомбої, два — до зрубної. Майже всі вони точно зафіксовані за стратиграфією, тому опис, як і в попередньому випадку, подано в стратиграфічній та хронологічній послідовності (рис. 5).

Поховання № 3 (ямне) — найдавніше в кургані, викид з нього простижено на похованому ґрунті. Заплічкова яма наближається до овалу, розміри — 1,8×1,5×0,15 м. Могильна яма чотирикутна, кути та корот-

ка східна стінка закруглені, розмір — $1,68 \times 1,0 \times 1,05$ м, дно на рівні — 525. Перекриття складається з дерева та вапнякових брил.

Кістяк чоловіка похилого віку лежав на спині, черепом на схід — північний схід. Підібгані ноги впали вправо, руки випростані вздовж тулуба. На кістках — бурій тлін, на підборідді та над правою орбітою (ліва не збереглась) є чіткі плями вохри, нею зафарбовані й ступні. На дні — крейда та бурій тлін.

Навколо поховання було споруджено кромлех з ретельно оброблених та підігнаних брил, причому внутрішня їх поверхня значно грубіша,

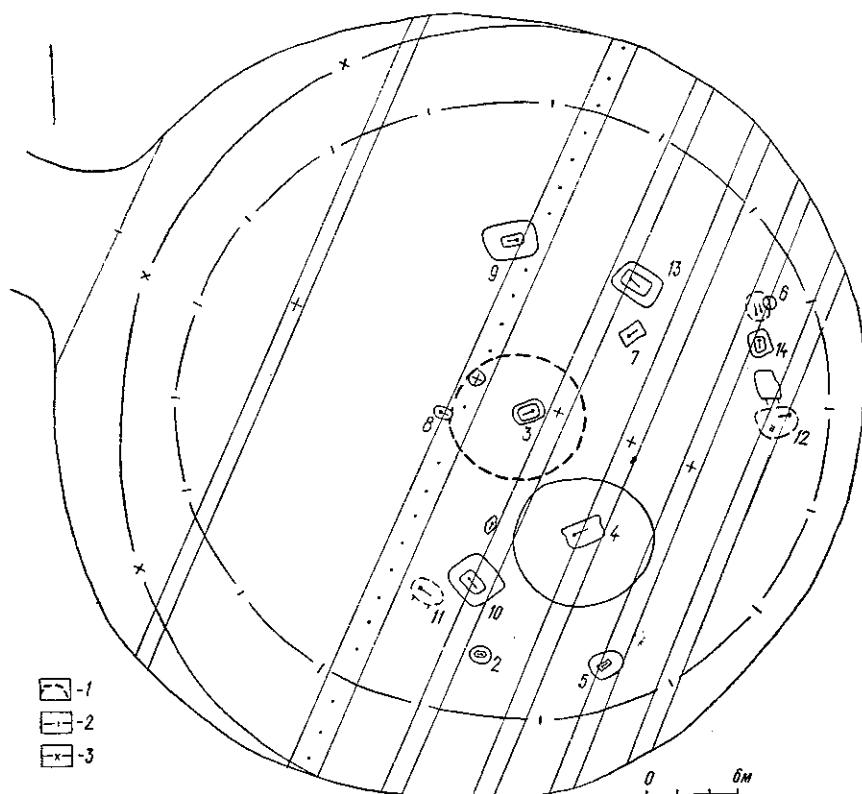

Рис. 4. План кургану № 4:

1 — кромлех навколо пох. № 3; 2 — досипка 1 над пох. № 7; 3 — досипка над пох. № 14, 13, 12, 9, 10.

ніж зовнішня. Слідів вапнякового пилу не виявлено, можливо, брили були заздалегідь підігнані в іншому місці. Кромлех підвищувався над рівнем похованого ґрунту на 0,6—0,8 м, діаметр його — близько 9 м; подекуди він зруйнований, мабуть, під час спорудження досипки і над первісним насипом, який складався з однорідної щільної суміші чорнозему та дернини. Цей ґрунт взято з великої ями неправильних обрисів, розташованої на захід від кромлеха. Спочатку насип, очевидно, заповнював середину кромлеха і мав сплющену верхівку, але потім розсунувся.

Поховання № 7 (ямне) впущене біля полі первісного насипу й перекрите досипкою з нього. Могила мала вигляд видовженої трапеції, бокові стінки її злегка увігнуті, кути гострі й підкреслені вертикальними жолобами; розміри — $1,7 \times 0,98$ — $1,1 \times 0,95$ м, дно на рівні — 500. Могилу було перекрито брилами розміром до $0,8 \times 0,7 \times 0,15$ м.

Кістяк дорослого чоловіка (?) лежав на спині, черепом на захід — південний захід. Підіглані ноги впали вправо, руки випростані вздовж тулуба. Над очними ямками виявлено чіткі плями вохри*. На дні простижено крейду, залишки рогожі, вохри (біля черепа та ступнів).

Досипка № 1 є найпотужнішою в кургані. Складається вона з двох

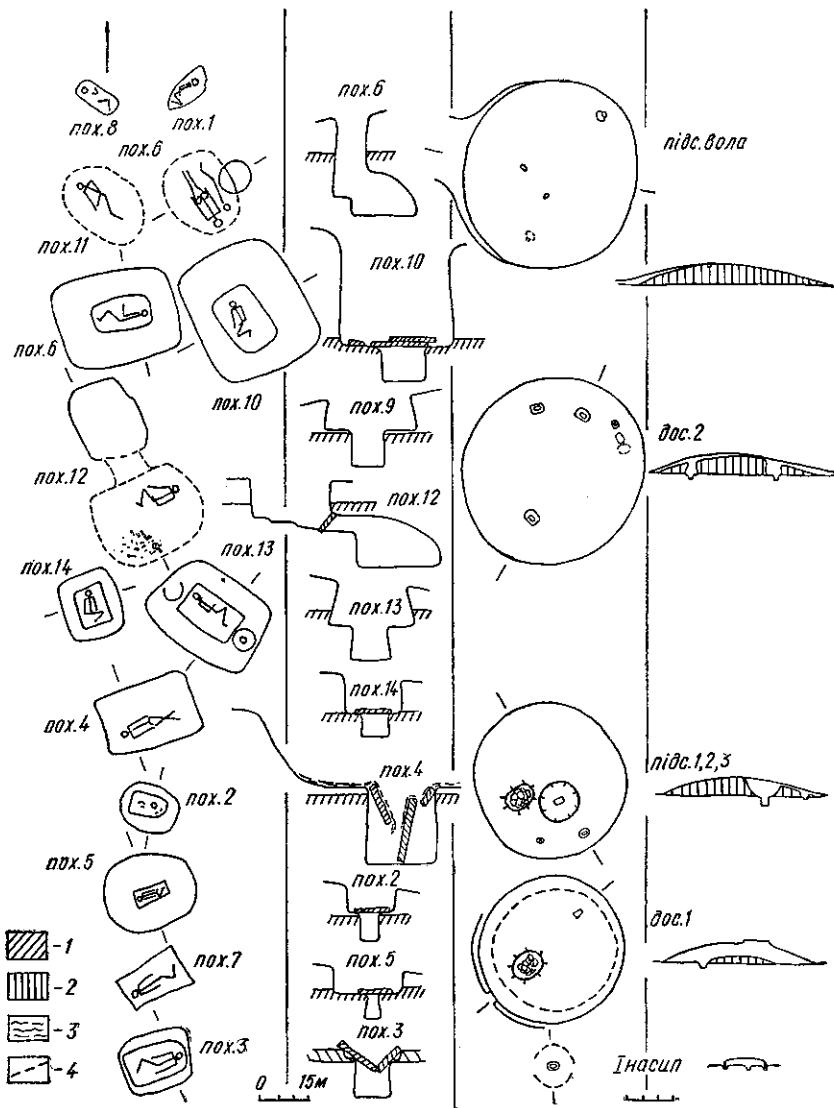

Рис. 5. Стратиграфічна послідовність поховань та пов'язаних з ними досипок в кургані № 4:

1 — похованій ґрунт; 2 — попередні досипки чи насил; 3 — розріз каміння; 4 — обрис конструктивного шару «а», досипка 1.

шарів: нижній утворено в основному грудками чорнозему, дерену, а також передматерика та лесу; верхній шар, панцирний, являє собою щільну суміш чорнозему та лесу. Північні схили обох шарів значно стрімкіші за південні. На верхівці, близьче до південного схилу, виявлено підвищення висотою до 0,5 м і діаметром 4 м (на його поверхні,

* Обличчя небіжчика, мабуть, було розписане.

зруйнованій оранкою, було знайдено великі вапнякові брили). Діаметр досипки 31 м, висота 3,7 м.

Поховання № 5 (ямне), як засвідчено в профілі третьої східної бровки, також впукле (з поверхні досипки № 1). Заплічкова яма наближається до кола, розміри — 2,1×1,7×0,7 м, дно на рівні — 425. Могила за формою аналогічна попередній, розміри — 0,9×0,35—0,45×0,6 м.

Кістяк дитини віком до двох років лежав скорчений на правому боці з випростаними вздовж тулуба руками, головою на захід — південний захід. На кістках, особливо на ступнях і черепі та біля колін помітна вохра; під лопатками знайдено по обробленій грудці вохри (встановлено, що це половинки сплошеної катишкі діаметром 9,2 см та завтовшки 3,7 см). Перед верхньою щелепою лежала кулька яскраво-червоної вохри. Сліди фарби є і на дні, де простежено також сірий та бурій тлін.

Могильну яму було перекрито вапняковою брилою, що нагадує антропоморфну стелу; розміри — 1,25×0,8×0,17 м. Підсипка № 1, що перекривала поховання № 5, складається з щільної суміші чорнозему та лесу.

Поховання № 2 (ямне) було впущене з поверхні першої підсипки й перекрите другою. Заплічкова яма наближається до кола, діаметр її — 1,3×1,1 м, дно на рівні — 398. Могильна яма чотирикутної форми, кути та коротка східна стінка округлені, розміри — 0,9×0,55×0,82 м. Переクリває її вапнякова брила розмірами 1,2×1,0×0,14 м.

Кістяк немовляти лежав скорчений на правому боці, головою на схід — південний схід. Біля черепа знайдено залишки дерев'яного блюда, в якому була оброблена грудка червоно-бордової вохри. На дні виявлено крейду, бурій тлін та сліди вохри.

Підсипка № 2, що перекрила поховання № 2, відрізняється від попередньої більш темним кольором. Над похованням вона майже не простежувалась, а в профілі центральної бровки товщина її не перевищувала 10—14 см.

Поховання № 4 (ямне), як зафіксовано в усіх бровках, було влаштоване після другої підсипки. Заплічкова яма являє собою котлован з похилими стінками. Діаметри по верху й низу становлять відповідно 9,2 м й 5,2 м, глибина 2 м, дно на рівні — 380. Могильна яма чотирикутної форми, кути виділено вертикальними жолобами завширшки до 0,2 м; розміри — 2,5×1,65×2,05 м, дно на рівні — 585.

Кістяк жінки (?) похилого віку лежав на спині, череп орієнтований на захід — південний захід. Підібгані ноги впали навхрест, руки випростані вздовж тулуба. Кістяк густо посипано вохрою, знайдено оброблену грудку її біля лівого плеча, на дні простежено крейду.

Могильну яму було перекрито поперек жердинами діаметром 4—8 см, а поверх них — двома вапняковими брилами, що розкололись на шість уламків (розміри найбільшого з них — 1,9×1,15×0,22 м); на брилах настелено очерет (сучасна товща цього шару, побілілого від часу, становила 3 см).

Як показують профілі, підсипку № 3 над похованням № 4 утворено заповненням заплічкового котловану та викидом з могили. Підсипка складається переважно з материкового та передматерикового ґрунту.

Поховання № 14, 13, 12, 9, 10 були перекриті загальною досипкою № 2, яка надала кургану його сучасного вигляду. В цю групу входять чотири ямних поховання (№ 13, 9 — з дерев'яним перекриттям; № 14, 10 — з кам'яним) та одне катакомбної культури раннього етапу (№ 12). Є деякі стратиграфічні дані для встановлення їх хронологічної послідовності.

* Зазначені факти свідчать, очевидно, про наявність площастих кам'яною вимосткою, яка розташовувалась на верхівці досипки.

В профілі третьої східної бровки простежено уривчастий прошарок материкового викиду, що перекрив викид з могили поховання № 4. За розміщенням він міг походити лише з поховань № 14 чи № 12 (або з обох відразу). Останні мають чіткі межі з досипкою № 2, отже, між влаштуванням поховань та спорудженням досипки пройшов досить тривалий час. Аналогічно відмежоване поховання № 13, тоді як № 9 не має цієї ознаки; нарешті, в бровці, яка пройшла через поховання № 10, виявлено, що засипка його заплічкової ями провадилась одночасно з спорудженням досипки № 2. Це дає підставу припустити таку хронологічну послідовність поховань: № 14, 13, 12, 9, 10 (послідовність перших трьох дещо умовна).

Поховання № 14 (ямне). Заплічкова яма чотирикутної форми і має закруглені кути, розміри її — $1,65 \times 1,42 \times 0,95$ м, дно на рівні — 405. Могильна яма також чотирикутна, розмірами $1,06 \times 0,7 \times 0,65$ м, дно на рівні — 470.

Кістяк дитини 12—14 років лежав скорчений на лівому боці, черепом на північ. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута, кисті наблизлені до тазу. На дні могили виявлено бурій тлін.

Могильну яму було перекрито поперек дерев'яними плашками, на які покладено дві вапнякові брили.

Поховання № 13 (ямне). Заплічкова яма трапецієподібної форми з закругленими кутами, розміри — $3,0 \times 2,05 \times 1,2$ м, дно на рівні — 442; додори вона дещо звужується. Могильна яма чотирикутна, розмірами $1,65 \times 0,8 \times 0,9$ м.

Кістяк дорослого чоловіка лежав скорчений на лівому боці, головою на північний захід. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута, кисті — перед тазом. На дні простежено вохру, бурій тлін та золій очерет, а біля черепа та ступнів — вохру.

Могильну яму було перекрито деталями розібраного воза, біля її коротких стінок лежало по колесу. Вони виготовлені з дубових плах, одне з них (біля південно-східної стінки), яке збереглося досить добре, складалось з двох-трьох частин. Діаметр колеса — до 0,65 м.

Поховання № 12 (ранньокатакомбне). Вхідна яма неправильної чотирикутної форми з закругленими кутами, розміром — $2,1 \times 1,8 \times 1,2$ м, дно на рівні — 477. Майже через все дно з нахилом у бік камери проходить рівчик довжиною 1,85 м та завширшки 1,15 м; рівчик мав три нечіткі східці. Ширина лазу — 1,0—1,4 м. Камера в плані наближається до прямокутника розмірами $2,7 \times 2,2$, висота склепіння до 1,5 м. На дні її розчищено кістяки трьох небіжчиків. Від двох, що були поховані раніше, в південній частині камери лишилося скелечення кісток, які належать двом дорослим людям (окрім зберегли анатомічне положення). Біля входу лежав кістяк молодої жінки (?) на спині, черепом на схід — північний схід; підігнуті ноги впали вправо, руки випростані вздовж тулуба. Під скелеченням кісток простежено крейду, а близче до лазу — зольну пляму. Під цілим кістяком виявлено бурій тлін, крейду, біля ступнів та черепа — сліди вохри.

У східній частині скелечення кісток знайдено крем'яний ніж (або наконечник дротика), за формою та розміром він дуже нагадує бронзовий ніж з похованням № 14 кургану № 1 (довжина 6,5 см, ширина до 2,3 см). Поруч додори дном стояв горщик. Поверхня його бура, дуже закопчена зовні, на плічках — орнамент з одного-двох рядів косих коротких відбитків зубчастого штампа. Висота горщика 14,7 см, висота шийки 1,6 см, діаметр тулуба 17,4 см, вінець 15,8 см, дна 8,0 см. Другий горщик лежав боком біля черепа цілого кістяка. Поверхня бура, дуже закопчена, гладка. Висота посудини 14,3 см, висота шийки 0,9 см, діаметр тулуба 15,5 см, вінець 12,2 см, дна 8,0 см (рис. 6).

Лаз до камери було заставлено дерев'яними плахами та двома брилами. Зліва від закладу на дні вхідної ями виявлено пляму вохри.

Поховання № 9 (ямне). Заплічкова яма чотирикутна, має закруглені кути, вгору дещо звужується; розміри її — $3,0 \times 2,4 \times 1,0$ м, дно на рівні — 395. Могильна яма за формою наближається до заплічкової, розміри — $1,6 \times 0,9 \times 0,9$ м.

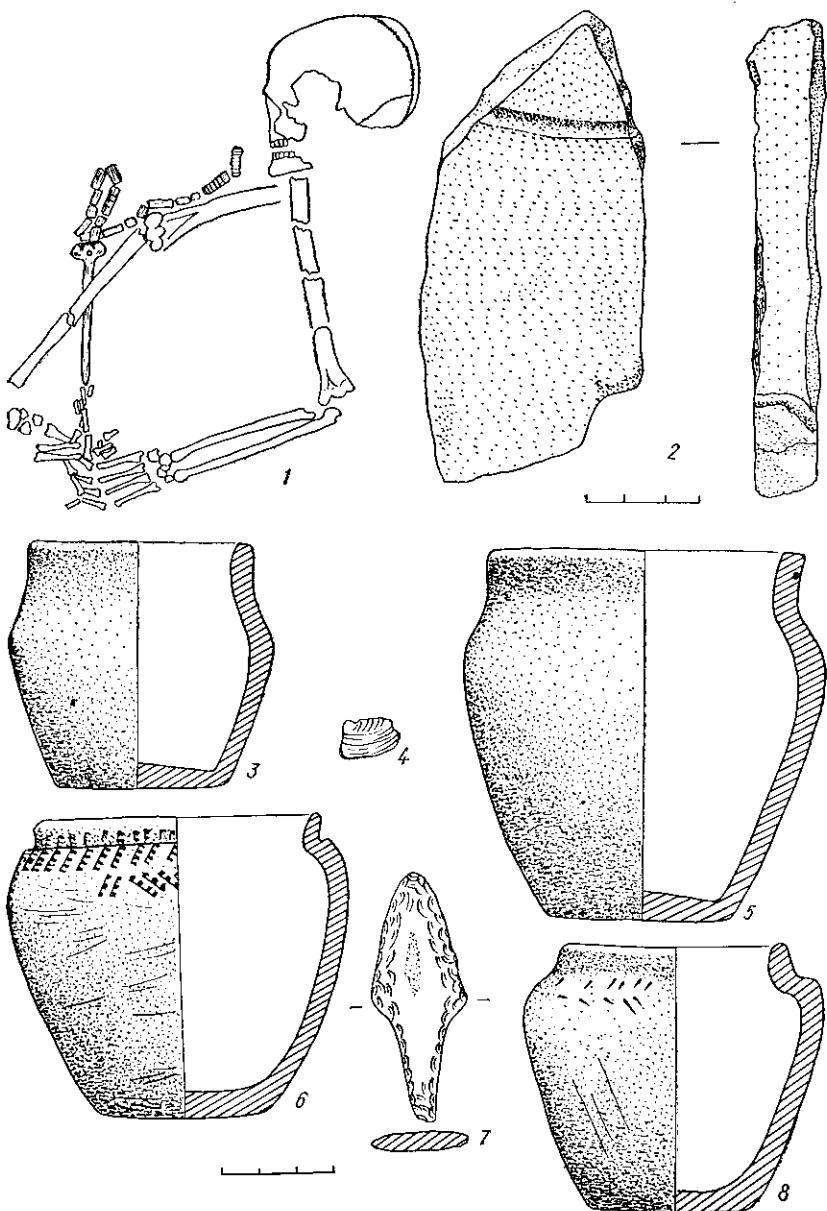

Рис. 6. Речі з поховань кургану № 4:

1 — пох. № 9 з амулетом; 2, 3, 5 — посуд та стела з пох. № 1; 4 — крем'яний відщеп з пох. 10; 6, 7, 8 — посуд та крем'яний ніж з пох. № 12.

Кістяк жінки похилого віку лежав скорчений на правому боці, орієнтація східна. Права рука покладена майже під прямим кутом щодо тулуба, ліва зігнута, кисті — перед тулубом. На дні — бурий тлін, під черепом, перед колінами і біля рук — сліди вохри.

Вохрою було зафарбовано й вістря молоточкоподібної шпильки, що лежала біля кистей. До головки шпильки приєднаний ряд пронизок,

виготовлених з кістки та бронзи. Перші складаються з 12 екземплярів трьох видів: п'ять підпрямокутних сплощених, шість трубочок з круговими нарізками, одна з'єднана з перших двох видів. В числі бронзових пронизок шість сплощених, згорнутих з пластинок. Всередині їх збереглися залишки ремінця завширшки близько 0,55 см. Довжина шпильки 19,7 см, ширина її головки 4,3 см. За тазом знайдено стулку річкової черепашки (рис. 6, 9).

Могильну яму було перекрито поперек плашками, в західній частині зверху лежала ще кам'яна брила.

Поховання № 10 (ямне). Заплічкова яма чотирикутна, має закруглені кути і короткі стінки, розміри — 3,6×3,05×3,0 м, дно на рівні — 425. Могильна яма аналогічна за форму, розмірами 1,7×0,97×1,0 м, дно на рівні — 525.

Кістяк дорослої жінки лежав скорчений на правому боці, орієнтація північно-західна. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута, кисть перед тазом. На дні виявлено крейду (особливо під черепом), бурій тлін та вохру (особливо біля ступнів). Вище черепа знайдено клаптик грубої шерстяної тканини, а нижче ніг — овальну ножевидну крем'яну пластинку розміром 3,0×1,8 см (рис. 6, 10).

Над південно-східною частиною могили лежала циновка, пофарбована в білий та чорний кольори. На ній покладено дві вапнякові брили, стик між якими перекрито ще однією тонкою брилою. На час розкопок перекриття добре збереглося, і земля майже не засипала могилу. Торець однієї з плит над її північно-західною частиною, обернений до торця другої плити, був пофарбований темно-червоною вохрою*.

Досипка № 2, під якою містились п'ять описаних поховань, складається з щільного чорнозему, більш темного в південній і світлішого в північній частині кургану.

Пізньокатаомбні поховання № 6, 11, зрубне — № 1 та зрубне (?) № 8 — були впущені у сформований насип кургану.

Поховання № 6 (пізньокатаомбне) влаштоване в катакомбі з округлою в плані вхідною ямою та овальною камерою. Діаметр вхідної ями 0,85 м, глибина 2,2 м, дно на рівні — 524. Розміри камери — 2,3×1,85 м, висота склепіння — близько 1,2 м, дно на рівні — 565.

На дні камери перед входом виявлено розчленований кістяк підлітка, якого намагалися покласти випростаним на спині. Ліворуч від нього в такій же позі лежав кістяк старої жінки. Обох поховань орієнтовано черепами на південь — південний схід. На дні — сліди крейди та бурого тліну, під черепами — вохра. Ліворуч від кістяка жінки виявлено зольну пляму, на ребрах і під тулубом небіжчиці, а також на обох черепах знайдено клаптики тонкої шкіри.

Поховання № 11 (пізньокатаомбне). Вхідну яму не простежено. камера в плані мала овальну форму, розміри — 2,43×1,65 м, дно на рівні — 450.

Кістяк молодої людини лежав на правому боці, головою на північний захід. Ноги злегка зігнуті («поза вершника»), права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута, кисті разом. На дні простежено крейду, бурій тлін, біля черепа та ступнів — сліди вохри. Поблизу черепа виявлено невелику пляму сажі. Вище плечей знайдено чотири кварцевих камінця (один праворуч і три ліворуч).

Поховання № 8 (зрубне?) було впущене біля верхівки кургану. Могильна яма овальної форми, розміри — 1,2×0,55×0,7 м, дно на рівні — 70.

Кістяк дорослої людини лежав скорчений на лівому боці, черепом на північний захід, руки зігнуті, кисті — перед грудьми. На дні крейда. Могилу перекрито деревом та кам'яними брилами.

* Аналогічне явище простежено над двома половинами другого колеса з поховання № 10 кургану № 1.

Поховання № 1 (зрубне) збереглося погано, бо було порушене під час оранки. Серед каменів, що оточували його, є поставлені вертикально; на цій підставі можна вважати, що поховання було влаштоване в кам'яному ящику. Як перекриття використано вапнякову стелу розміром $1,4 \times 0,65 \times 0,15$ м (рис. 6, 1).

Кістяк жінки (?) лежав скорчений на лівому боці, головою на північний схід. На дні (рівень — 185) — бурій тлін та червоно-бура вохра (біля черепа). Перед черепом та біля ніг знайдено розвали двох банкодібних посудин з наміченим ребром. Розміри першої з них: висота 19,5 см, діаметр тулуба 18,5 см, вінець 16 см, дна 9,5 см. Розміри другої: висота 13 см, діаметр тулуба 13,5 см, вінець 11,5 см, дна 8,5 см (рис. 6, 2, 3, 5).

Поховання зрубної культури не були перекриті підсипкою № 1 до західного схилу досипки № 2 (яка є початком валу, що з'єднав кургани № 1 та № 4, а також досипкою № 10 першого з них). Отже, ці поховання, мабуть, не пов'язані зі спорудженням валу.

Ю. А. ШИЛОВ

Первый и четвертый Старосельские курганы

Резюме

Статья посвящена публикации материалов двух хорошо стратиграфированных курганов эпохи бронзы, заключавших в себе погребения долянского времени кеми-обинской, ямной, катакомбной и срубной культур. Материалы курганов дают возможность воссоздать последовательность сооружения насыпей и досылок, их конструкции, а также способствуют выяснению межплеменных и межкультурных взаимоотношений и дополняют представления о погребальном обряде (на основании анализа строения досыпок и насыпей). Из вещественного материала наибольший интерес представляют находки 13 деревянных колес и роспись ящика погр. № 4.

Н. М. БОКІЙ

Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина

У 1966—1967 рр. за дорученням Кіровоградського краєзнавчого музею автор дослідила кургани на північний захід від Кіровограда поблизу сіл Листопадове, Зашита і Бурти Новомиргородського району. Всього розкопано десять курганів з похованнями доби бронзи та скіфського часу*.

Курганна група розташована за 2 км на захід від с. Листопадове. З трьох насипів розкопаний один. Курган № 2, висотою 1,9 м, діаметром 50 м, містив ямне і скіфське поховання.

Поховання № 1 (скіфське, впускне) зруйноване оранкою. На поверхні насипу знайдені речі. Блюдо з пісковику (рис. 1, 3, 3а) мало овальну форму, невисокий бортік і зооморфний виступ на одному кінці у вигляді голівки тварини. Довжина блюда 29 см, ширина 20 см, висота 2,5—3 см. У бронзового дискодібного дзеркала (рис. 2, 9) діаметром 12 см є бортік по краю і центральна ручка-петелька висотою 1,5 см. Серед інших знахідок бронзовий трилопатевий наконечник стріли з короткою втулкою (рис. 2, 2), уламок ліпної підлощеної миски із загнутим усередину краєм чорного кольору (рис. 3, 4) та пастова рубчаста намистина усічено-конічної форми зеленуватого кольору (рис. 2, 4).

* Висловлюю подяку О. І. Тереножкіну за допомогу та консультацію під час розкопок. Крім автора, в роботі брали участь лаборант І. Г. Бобир, робітники Дібрівського та Буртянського відділів Капітанівського радгоспу. Велику допомогу подали директор радгоспу П. А. Фінник, керуючі відділами Ф. К. Дубчак та М. С. Пузир.

Поховання № 2 (ямне, основне) виявлене на захід від центра кургану. Прямоугольна яма розмірами $1,95 \times 1,1 \times 0,9$ м перекрита дерев'яним накатом і орієнтована з північного заходу на південний схід. На дні ями були скелети жінки і дитини. Жіночий кістяк лежав на спині з витягнутими руками, головою на північний захід; ноги, що стояли колінами дотори, впали правою руки небіжчиці — кістяк дитини од-

ного-двох років на лівому боці з підігнаними ногами, кисті рук покладені перед обличчям. Поховані густо посыпані вохрою, лежали на берестяній підстилці. Поблизу правого плеча жінки знайдено уламок ліпного горщика з низькими вінцями, орнаментованими шнуром і косими насічками. На плічках є три наліпи з косим шнуровим орнаментом (рис. 1, 2). У залишці ями біля дна трапився виріб з невипаленої глини у вигляді раковини з отвором (рис. 2, 5).

Курганий могильник з 12 насипів розташований на південній околиці с. Защита. Курган № 1 розкопаний у 1966 р.¹ Наступного року тут додано ще п'ять курганів.

Курган № 7 мав висоту 0,4 м, діаметр 20 м. Насип складався з перепаленої землі, де знайдено уламки аморфних стінок. Скіфське поховання, що містилося в цьому кургані, було розкопане раніше.

Курган № 8 висотою 0,4 м, діаметром 24 м. В перепаленій землі на-

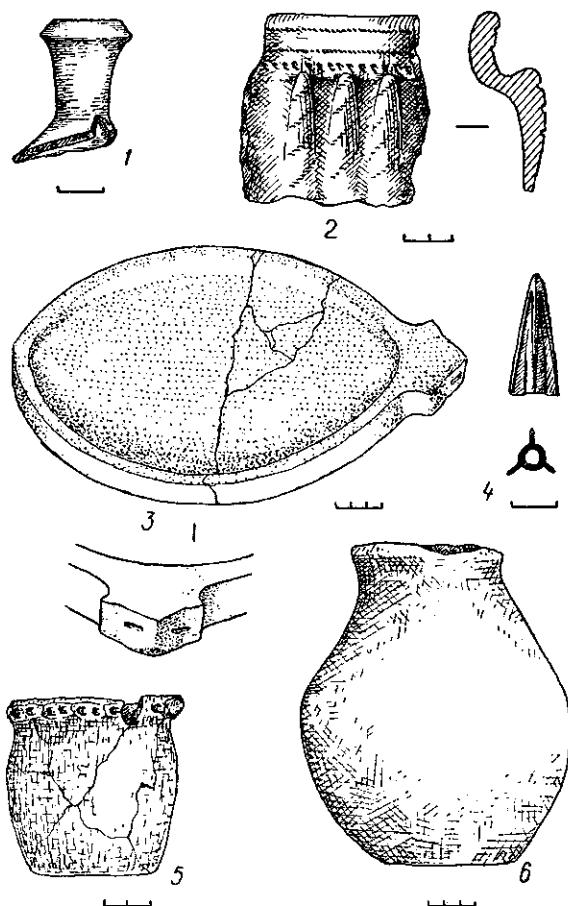

Рис. 1. Речі з поховань:

- 1 — Бурти, курган № 2, шийка червонолакового бальзамарія;
- 2 — Листопадове, курган № 2, уламок горщика (поховання № 2);
- 3, 6 — блюдо з пісковику (поховання № 1);
- 4 — Бурти, курган № 5, бронзовий наконечник стріли;
- 5 — ліпний горщик;
- 6 — Защита, курган № 9, ліпний горщик

сипу трапились уламки обгорілих, можливо, людських кісток і великий фрагментований грецький глечик з прямою шийкою, потовщеними вінцями, яйцеподібним тулубом, що плавно переходить в плоске дно на кільцевому піддоні (рис. 3, 2). Під вінцями і на плічках прикріплена пleskata ruchka. Поверхня глечика покрита сірим ангобом, на якому місцями зберігся розпис коричневим лаком: по шийці — хвиляста лінія, на ручці — дві вертикальні риски, на плічках і середній частині тулуба — вузькі горизонтальні смуги, між якими нанесено S-подібні візерунки. Висота глечика 36 см, висота шийки 9,5 см, діаметр вінця 12,2 см, ширина плічок 27 см, діаметр дна 11,8 см.

Курган № 9 (висота 0,7 см, діаметр 28 м) містив скіфське поховання, виявлене на глибині 1,4 м у центрі насипу. Могильна яма прямоугольної форми перекрита дерев'яним накатом, орієнтована з південного

заходу на північний схід. Довжина ями 2,3 м., ширина 1,2 м. Похованій лежав витягнутий на спині, головою на захід—південний захід. Зліва за головою стояв ліпний глечик, під тазовими кістками знайдено точильний брускок. Ліворуч біля колін похованого лежали кістки барана і залізний

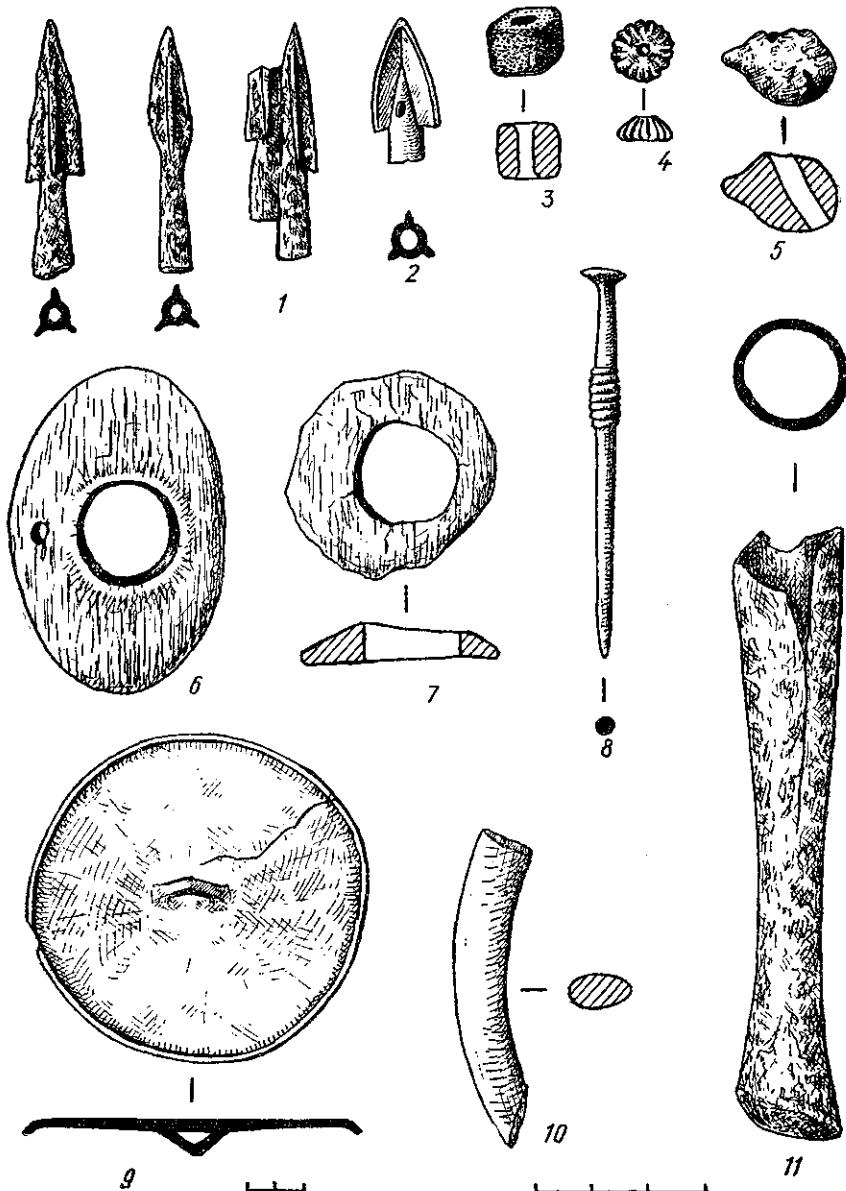

Рис. 2. Речі з поховань:

1 — Бурти, курган № 2, залізні наконечники стріл; 2 — Листопадове, курган № 2. Бронзовий наконечник стріли (поховання № 1); 3 — Бурти, курган № 2. Кам'яна намистина; 4 — Листопадове, курган № 2. Пастова намистина (поховання № 1); 5 — глиняний вироб (поховання № 2); 6 — Зашита, курган № 11. Кістяна пряжка (поховання № 1); 7 — кістяна пряжка (поховання № 3); 8 — Бурти, курган № 5. Бронзова шпилька; 9 — Листопадове, курган № 2. Бронзове дзеркало (поховання № 1); 10 — Бурти, курган № 5. Уламок ручки лінівного черпака; 11 — Бурти, курган № 3. Залізний підток (поховання № 1).

ніж з дерев'яною ручкою, який розпався. Горщик мав опуклий тулуб, відігнуті назовні вінця і маленьке дно (рис. 1, 6). Поверхня бурого кольору, підлощена. Висота 21 см, діаметр вінець 12 см, діаметр dna 8 см. Точильний брускок з пісковику довгий, широкий, плоский, з одним загрубленим кінцем; довжина 4,8 см, товщина 1,4 см (рис. 4, 1).

Курган № 10 мав висоту 0,7 м, діаметр 28 м. Тут виявлено шість поховань — чотири ямних і два зрубних.

Поховання № 1 (ямне) розкопане за 1,3 м на південь від центра кургану на глибині 0,6 м. Кругла могила орієнтована з півдня на північ. У похованні, зруйнованому оранкою, були пофарбовані вохрою кістки людини. Анатомічний порядок їх порушений.

Поховання № 2 (зрубне) розташоване за 7,2 м на південний захід від центра на глибині 0,6 м. Могильна яма овальної форми, орієнтована з заходу на схід; довжина ями 1,5 м, ширина 0,9 м. Похований лежав скорчений на лівому боці, головою на схід.

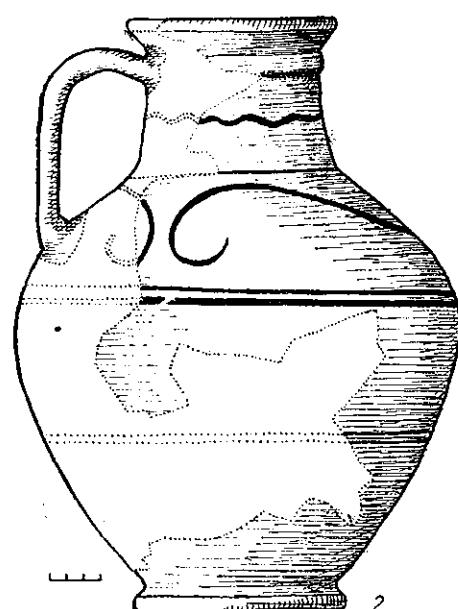
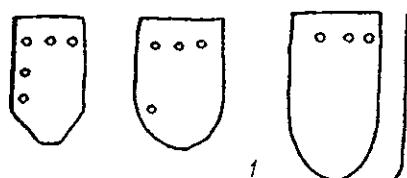

Рис. 3. Речі з поховань:
1 — Бурти, курган № 2. Залізні панцирні пластинки;
2 — Защита, курган № 8. Грецький глечик.

нетовстими брусами і перекрита вздовж деревом. Місцями збереглися залишки дерев'яної підстилки. Дитина п'яти-семи років лежала скорчена на лівому боці, головою на захід; ліва рука витягнута вздовж тіла, права піднята до обличчя. У засипці ями траплялися вуглинки, сліди обпалення є на черепі.

Поховання № 6 (ямне, основне) відкрито в центрі кургану на глибині 1,5 м. Могильна яма прямокутної форми розмірами 1,6 × 0,9 м, орієнтована з південного заходу на північний схід. Похованого покладено на спину, головою на південний захід; ноги, що стояли колінами догори, впали праворуч. Кістки пофарбовані вохрою.

Курган № 11 мав насип висотою 0,65 м, діаметром 30 м. В ньому виявлено одне ямне поховання і три зрубних.

Поховання № 1 (зрубне) знайдено за 3 м на південний захід від центра кургану на глибині 0,8 м. Прямокутна могильна яма орієнтована по осі північний захід — південний схід; розміри ями 1,5 × 0,9 м. Скорчений кістяк лежав на дерев'яній підстилці на лівому боці, головою на

Поховання № 3 (ямне). На відстані 0,5 м на південний захід від центра кургану на глибині 1 м виявлено овальну могильну яму, орієнтовану з півдня на північ, довжиною 1,3 м, ширину 0,9 м. Скорчений кістяк покладено на лівому боці, головою на північ. Кістки пофарбовані вохрою.

Поховання № 4 (ямне) містилося за 0,8 м на північний схід від центра кургану на глибині 1 м. Прямокутна яма розмірами 1,8 × 1,1 м перекрита дерев'яним накатом і орієнтована по осі північний захід — південний схід. Померлий лежав на спині головою на північ — північний захід. Руки скрещені на грудях, ноги, що стояли колінами догори, впали ліворуч. Кістки, особливо череп, пофарбовані вохрою. Поряд з лівою рукою знайдено крем'яний скребок.

Поховання № 5 (зрубне) було дитячим. Воно розташувалось за 1,8 м на південний захід від центра кургану на глибині 1,1 м. Прямокутна могильна яма розмірами 1 × 0,6 м, орієнтована з заходу на схід, була обкладена з усіх боків

нетовстими брусами і перекрита вздовж деревом. Місцями збереглися залишки дерев'яної підстилки. Дитина п'яти-семи років лежала скорчена на лівому боці, головою на захід; ліва рука витягнута вздовж тіла, права піднята до обличчя. У засипці ями траплялися вуглинки, сліди обпалення є на черепі.

Поховання № 6 (ямне, основне) відкрито в центрі кургану на глибині 1,5 м. Могильна яма прямокутної форми розмірами 1,6 × 0,9 м, орієнтована з південного заходу на північний схід. Похованого покладено на спину, головою на південний захід; ноги, що стояли колінами догори, впали праворуч. Кістки пофарбовані вохрою.

Курган № 11 мав насип висотою 0,65 м, діаметром 30 м. В ньому виявлено одне ямне поховання і три зрубних.

Поховання № 1 (зрубне) знайдено за 3 м на південний захід від центра кургану на глибині 0,8 м. Прямокутна могильна яма орієнтована по осі північний захід — південний схід; розміри ями 1,5 × 0,9 м. Скорчений кістяк лежав на дерев'яній підстилці на лівому боці, головою на

північний захід. На попереку була кістяна овальна пряжка (рис. 2, 6) з великим круглим центральним отвором і маленьким боковим; розміри пряжки $5,8 \times 3,7$ см.

Поховання № 2 (зрубне) виявлене за 4 м на північ від центра на глибині 0,65 м. Прямокутна могильна яма орієнтована по осі північний захід — південний схід; довжина її 1,3 м, ширина 0,85 м. Померлий лежав скорчений на лівому боці, головою на північний захід.

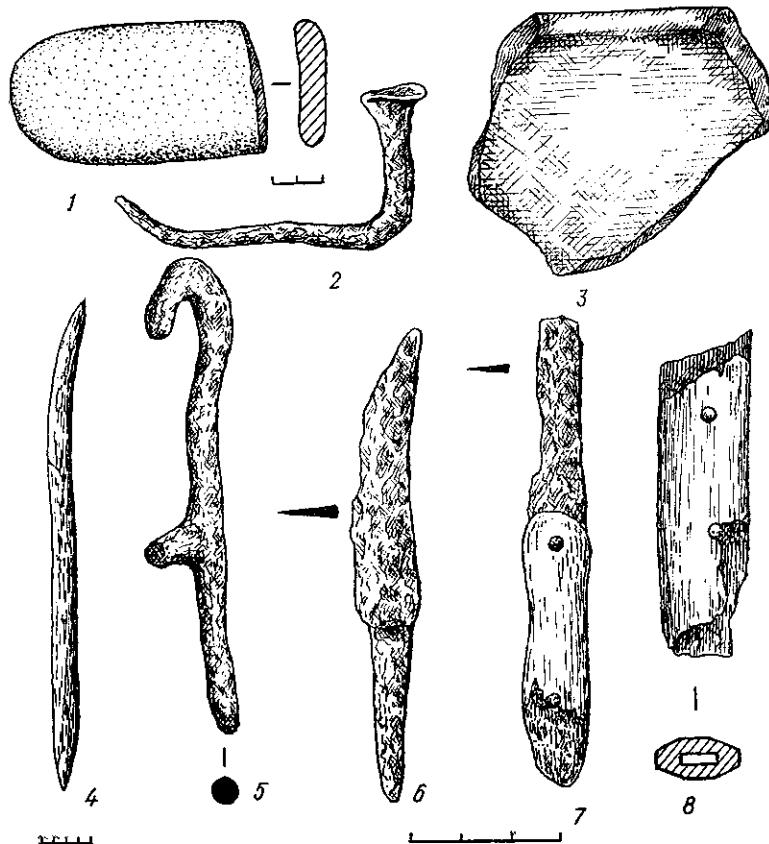

Рис. 4. Речі з поховань:

1 — Защита, курган № 9. Точильний бруск; 2 — Бурти, курган № 2. Залізний цвях; 3 — Листопадове, курган № 2. Уламок ліпної миски (поховання № 1); 4 — Бурти, курган № 3. Дерев'яне руків'я нагайки (поховання № 2); 5 — Бурти, курган № 2. Залізний стержень; 6 — Бурти, курган № 5. Залізний ніж; 7 — Бурти, курган № 2. Залізний ніж з кістяною ручкою; 8 — Бурти, курган № 3. Кістяна ручка ножа (поховання № 1).

Поховання № 3 (зрубне). За 4 м на південь від центра кургану розкопано могильну яму овальної форми розмірами $1,2 \times 1$ м, орієнтовану із заходу на схід. Кістяк скорчений на правому боці, покладений головою на схід. У засипці ями трапилася кругла кістяна пряжка діаметром 3,6 см, висотою 0,6 см (рис. 2, 7).

Поховання № 4 (ямне, основне). За 1,5 м на північ від центра на глибині 1,5 м простежено прямокутну могильну яму розмірами 1,4 м, орієнтовану по осі північний захід — південний схід і перекриту дерев'яним накатом. Небіжчик лежав скорчений на лівому боці, головою на північний захід. Кістки пофарбовані вохрою.

C. Бурти. Курганна група розташована за 1,5 км на схід від села. В ній п'ять насипів, три з яких розкопано. Курган № 2 мав висоту 1 м, діаметр 30 м. Під насипом відкрите одне скіфське поховання, що складалося з глибокої вхідної ями, дромоса і поховальної камери (рис. 5, 6, 7).

Овальна входна яма орієнтована по осі захід — схід; довжина 2,8 м, ширина 2,2 м, глибина 6,3 м. Східна стінка її на глибині 3,5 м і 4,5 м має два материкові уступи ширину 0,25 м. Дно ями пологим східцем переходить у дно дромоса. Вхід до нього був у західній стінці ями і мав склепінчасту стелю; довжина дромоса 2,65 м, ширина 1,4 м, висота 1,05 м. Поховальна камера квадратна в плані з дещо похилими стінками і круглою купольною стелею, прикрашеною материковим кар-

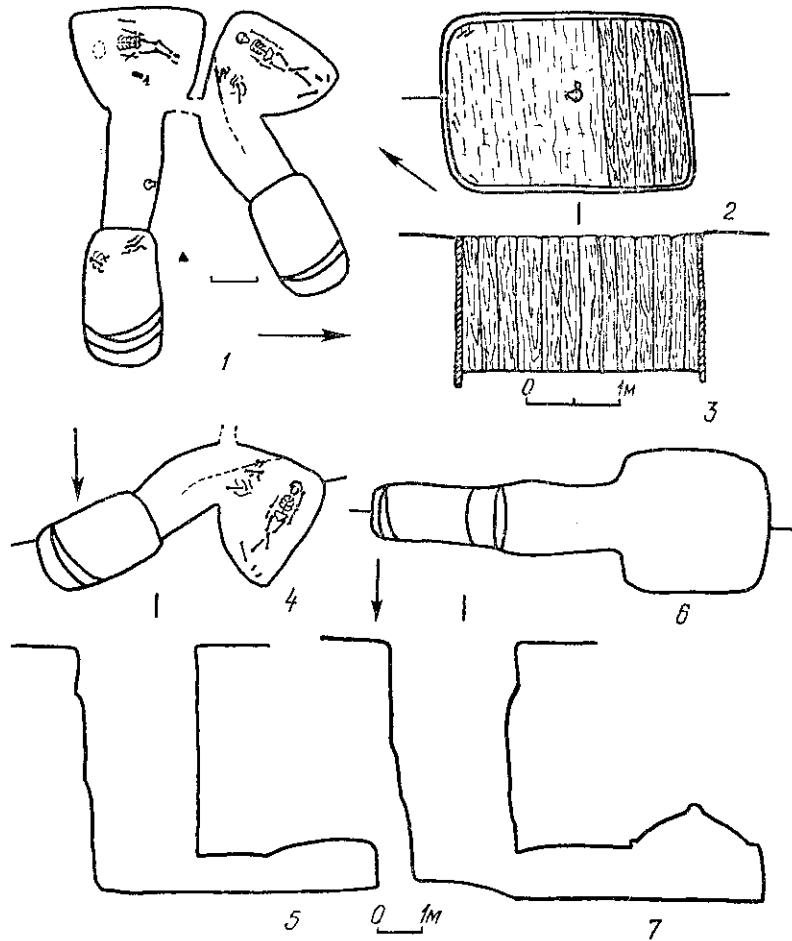

Рис. 5. Планы і розрізи поховальних споруд:

1 — Бурти. План кургану № 3; 2, 3 — Бурти. Дерев'яна обкладка могили в кургані № 6; 4, 5 — Бурти. Курган № 3, поховання № 2; 6, 7 — Бурти. Поховання в кургані № 2.

низом шириною 2—3 см і двома паралельними прокресленими лініями, що спускаються від центра до кожного кутка. У центрі склепіння є заглиблення, мабуть, від дерев'яного стовпа, як свідчать уламки гnilого дерева. Розміри камери: 3,2×3,2 м, висота 2,1 м.

Поховання тричі пограбоване. Серед знахідок, зібраних в засипці та на підлозі, були залізні наконечники стріл довжиною 4,2—4,7 см (рис. 2, 1) — трилопатеві, з довгою втулкою, залізні панцирні пластини двох типів (рис. 3, 1). Частина з них розмірами 3,5×2,8 має довгасту прямокутну форму, заокруглений нижній край і три горизонтальні отвори вгорі. Решта пластинок прямокутної форми з загостреним нижнім краєм і п'ятьма отворами; розміри їх 2,5×1,5 см. Є і інші металеві вироби: залізний ніж з кістяною ручкою (рис. 4, 7), що складалася з двох пластин, скріплених між собою двома залізними заклепками (дов-

жина ножа 9,7 см, довжина ручки 5,5 см, ширина її 1,2 см; цвяшки за-лізні довжиною 7,5—8,7 см з широкою, плоскою, загнутою на один бік голівкою, в перетині прямокутні (рис. 4, 2); залишний стрижень завдовжки 9,5 см з поперечним виступом у середній частині (рис. 4, 5). Крім того, виявлено уламок двоствольної ручки коської амфори довжиною 6,5 см; фрагментовану шийку (діаметр її 1,5 см) червоноглинняного бальзамарія зі слідами червонолакового покриття (рис. 1, 1), кам'яну чотиригранну намистину коричневого кольору, розміром 1 см (рис. 2, 3).

Курган № 3 мав насип висотою 0,7 см, діаметр 30 м. У центрі його відкриті два скіфських поховання (рис. 5, 1).

Поховання № 1 мало прямокутну вхідну яму, орієнтовану з заходу на схід, розмірами 2,8×1,6 м, глибиною 6,2 м. Біля східної стінки на глибині 2, 3, 6 і 5 м простежені три материкових уступи шириною 0,2 м. Дно ями переходить у дно дромоса і невисоким (5 см) східцем спускається до поховоальної камери. Вхід у дромос розташований у західній стінці ями і має вигляд арки висотою 0,95 м, ширину 1,3 м; довжина дромоса 2,75 м, ширина 1,3 м, висота 1,2 м. Коло північної стінки знайдено череп людини.

Поховоальна камера в плані трапецієподібна, орієнтована по осі північ—південь. Дещо похилі стінки переходять у піраміdalне склепіння; довжина камери 2,8 м, ширина 2,2 м, висота 1,8 м. Біля її західної стінки виявлено скелет людини в анатомічному порядку (лише без черепа), покладений на солом'яній підстилці на спині й орієнтований головою на південь. Він був зсунутий з місця грабіжником. Праворуч від нього трапився залишний підток від списа. Речові знахідки обмежуються кістяною ручкою (рис. 4, 8) від залишного ножа, яка складається з двох пластинок, скріплених двома залишними заклепками (довжина її 6,7 см, ширина 1,7 см) та згаданим підтоком від списа (рис. 2, 11) з масивною суцільною основою. Він трохи розширеній догори; всередині збереглися залишки дерева.

У північно-східному кутку поховоальної камери грабіжником, який потрапив в могилу через вхідну яму, був викопаний лаз (діаметром 0,45 м) в суміжне приміщення, відокремлене від першого материковою стінкою товщиною 0,4 м.

Поховання № 2 було на відстані 2,5 м на північ від першого (рис. 5, 4, 5). Вхідна яма прямокутної форми орієнтована по осі північний схід—південний захід; довжина 2,6 м, ширина 1,8 м, глибина 6,4 м. Північно-східна стінка мала два материкові уступи на глибині 2,2 і 4 м. Вхід до катакомб був у північно-західній стінці ями. Довжина дромоса 1,5 м, ширина 1,4 м, висота 0,75 м. Поховоальна камера в плані трапецієподібна, орієнтована по осі північний схід—південний захід; довжина її 2,7 м, ширина 2 м, висота 1,5 м. Під північно-східною стінкою на солом'яній підстилці лежав на спині кістяк, орієнтований головою на південний захід. Він зсунутий з місця грабіжником. In situ виявлено ліва рука і частина кісток правої. Біля входу в камеру знайдено кістки корови разом з залишним ножем, а також кістки коня і поруч з ними дерев'яна паличка. Ніж, який мав дерев'яну ручку, розпався. Древ'яна паличка (рис. 4, 4) в перетині кругла з двома загостреними кінцями, від яких в обидва боки простежені сліди шкіряного шнурка довжиною 0,7 і 0,15 м; довжина палички 0,41 см, діаметр 2,2 см.

Курган № 5 висотою 0,5 м, діаметром 24 м містив під насипом у центрі одне скіфське поховання (рис. 5, 2, 3). Могильна яма прямокутної форми орієнтована по осі північний захід—південний схід. Стінки обкладені дерев'яними дошками, щільно припасованими вертикально одна до одної і закріпленими в спеціальних канавках навколо дна (ширина канавок 5—10 см, глибина 10—15 см). Дно біля південно-східної стінки вкрите відвертою дошкою, решта площа була, мабуть, вистелена шаром кори. Довжина ями 2,7 м, ширина 2 м, глибина 2 м. Похова-

них було двоє. Кістки дорослої людини скинуті грабіжником під північно-східною стінкою. У центрі могили помітні сліди зотлого кістяка дитини п'яти-семи років, орієнтованого головою на південний схід.

У похованні виявлено такі речі. Праворуч від черепа знайдено ліпну посудинку — горщик банкоподібної форми (рис. 1, 5), прикрашений під вінцями наліпним валиком з пальцювими защипами і проколами; висота 7 см, діаметр вінець 7 см, діаметр dna 4,8 см.

Біля шийних хребців зібрано низку бісеру — понад 500 штук мальеньких намистин синього, білого і коричневого кольору, плоских та круглих, діаметром 2—3 мм. У західному кутку ями трапились бронзова цвяхоподібна шпилька довжиною 6,8 см (рис. 2, 8) з круглою головкою та з насічками на трохи потовщеному стержні, а також два уламки ручки ліпного черпака (рис. 2, 10), в перетині овальної, чорного кольору. В засилці були залізний черешковий ніж (рис. 4, 6) зувігнутою спинкою (довжина леза 9,7 см, ширина 1 см) та бронзовий наконечник стріли дволопатевий, з шипом на втулці (рис. 1, 4).

Таким чином, шість з описаних вище курганів належать до скіфського часу. Серед виявлених тут восьми поховань можна виділити два типи поховальних споруд — могильні ями з деревом і катакомби.

У курганах № 7 і 8 поблизу с. Защити поховання не виявлені. Очевидно, в обох насипах були дерев'яні споруди, спалені під час похорону. Про це може свідчити наявність вуглинок і уламки обгорілих кісток. Грецький глечик, знайдений в одному з курганів (№ 8), датує його VI ст. до н. е. Обидва кургани однотипні за поховальним обрядом і, мабуть, одночасні. Пам'ятки зі спаленими скелепами є також поблизу сіл Оситняжка, Грушівка, Гуляй-Город, Медерове та ін.

У похованні кургану № 5 добре збереглась дерев'яна конструкція могили: поздовжнє перекриття, обкладка стін з канавками навколо dna, підлога. Подібні поховальні споруди відомі на Тясмині в курганах Журовської групи².

У курганах № 2 і 3 в Буртах відкриті поховання містилися в катакомбах. Кожна гробниця мала глибоку вхідну яму з високими вузькими східцями, довгий дромос у західній стінці ями і простору поховальну камеру. Оформлення стелі однієї з катакомб (курган № 2) нагадує стелю поховальної камери в кургані № 3 поблизу с. Кірове на Нікопольщині³. Катакомбні пам'ятки властиві степовій скіфській культурі кінця V—III ст. до н. е. В цей же час вони з'являються і в лісостеповій смузі.

На жаль, всі скіфські поховання пограбовані, і речовий матеріал нечисленний. Найбільш цікаві речі походять з ранніх комплексів.

Знайдений в кургані № 4 поблизу с. Листопадове бронзовий трилопатевий наконечник стріли є типовим для VI ст. до н. е.⁴ Кам'яні блюда, певно, використовувались для розтирання фарб. Зокрема, на блюді з Листопадового збереглися сліди яскраво-оранжової фарби. У басейні Тясмину, на Лівобережжі подібні вироби наявні в похованнях VI ст. до н. е. (кургани № 406, 407, 447 поблизу с. Жуковки)⁵. Бронзове дзеркало з центральною ручкою і рубчаста намистина з листопадівського поховання мають чимало аналогій в ранніх пам'ятках Лісостепу і Кавказу⁶.

Цікавим є грецький глечик з кургану № 8 (с. Защита). Найбільш близькими аналогіями йому є дворучні «іонійські» амфори з розкопок Г. Л. Скадовського на Березані⁷, а також амфора з поховання Таманського некрополя⁸, датуються вони другою половиною VI ст. до н. е.

Залізні наконечники стріл з кургану № 2 поблизу с. Бурти датуються IV ст. до н. е. Кількість їх на Правобережжі у цей час дуже обмежена. Поширені вони були в основному на Подонні й Прикубанні.

Слід відзначити знахідку дерев'яної ручки нагая (курган № 3, с. Бурти). Досі руків'я нагаїв були відомі за зображеннями на різно-

манітних предметах, про наявність їх у деяких похованнях свідчили також знахідки золотих спіральних стрічок, якими ці руків'я прикрашались. Руків'я з такою прикрасою були виявлені в курганах Куль-Оба⁹, Товста Могила.

До складу комплексу з кургану № 5 (с. Бурти) входять бронзовий наконечник стріли, невеликий ліпний горщик, дрібне («рубане») намисто і бронзова цвяхоподібна шпилька. Всі ці речі звичайні в курганах і на городищах VI ст. до н. е.¹⁰

Описані скіфські поховання цікаві як з точки зору типів могил, так і поховального інвентаря. Важливим є те, що вдалося нарешті більш детально обстежити ями з дерев'яною обкладкою стін і катакомбі. Тепер на Тясмині відомо 16 поховань у катакомбах IV—III ст. до н. е. Можливо, їх було більше. Імовірно, що частина грунтovих «ям зі східцями» та дерев'яними перегородками¹¹ могли являти собою катакомби, що завалились (кургани № 548 поблизу с. Турія, № 480, 481, 487 біля с. Капітанівка). На користь цього припущення свідчить значна їх глибина (від 2,7 до 5,35 м), властива для вхідних ям саме катакомб IV—III ст. до н. е. Крім того, переважна більшість поховань у грунтovих ямах на Тясмині мають перекриття — настил з дощок, накат з колод, шатрову стріху. Природно припустити наявність їх і над «ямами зі східцями». Однак, як видно з описів цих могил, перекриття над ними відсутні. До того ж, у відкритій ямі відгороджувати східці від головної частини могили навряд чи було доцільно.

Наведений матеріал є цікавим доповненням до вже відомих фактів з історії правобережного лісостепового населення скіфського часу. Результати розкопок підтверджують самобутній характер його культури, наявність ранніх зв'язків цих племен з грецькими містами Північного Причорномор'я, посилення впливу степових кочовиків на культуру місцевого населення в IV—III ст. до н. е.

¹ Бокій Н. М. Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини.— Археологія, 1970, т. 23.

² ИАК, 1905, вып. 14, с. 29—36; ИАК, 1905, вып. 17, с. 92—95; Смела, III. Спб., 1901, с. 41.

³ Черненко Е. В. Скифские курганы на Никопольщине.— ЗОАО, т. 2 (35). Одеса, 1967, с. 189.

⁴ Мелюкова А. И. Вооружение скифов.— САИ, 1967, Д-1—4, табл. 6.

⁵ ИАК, 1905, вып. 14, с. 34; ИАК, 1905, вып. 17, с. 94.

⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. К., 1968, с. 151—154; Иессен А. А. Моздокский могильник. Л., 1940, табл. V; Пиотровский Б. Б. Кармир-Блур III. Ереван, 1955.

⁷ Зберігаються в античному відділі Держермітажу.

⁸ Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов.— МИА, 1959, № 69, с. 181—184, рис. 54.

⁹ Тахтай О. К. Скіфська статуя з с. Ольховчик Донецької області.— Археологія, 1964, т. 17, с. 205—207, рис. 1, 2; Брашинский И. Сокровища скіфських царей, М., 1967, с. 34.

¹⁰ ИАК, 1905, вып. 14, с. 34; ИАК, 1905, вып. 17, с. 93; Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемировского городища.— АИУ в 1965—1966 гг. К., 1967, с. 105.

¹¹ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ, 1967, вып. Д 1-4, с. 17.

Н. М. БОКІЙ

Раскопки курганов в верховьях бассейна Тясмина

Резюме

Статья посвящена публикации материалов, полученных в результате раскопок 1966—1967 гг. десяти курганов на северной окраине Кировоградской области. Автор дает описание погребений эпохи бронзы и раннего железа, в частности скіфских. Исследованные памятники свидетельствуют о самобытном характере культуры правобережного лесостепного населения скіфского времени.

Поховання VIII — початку VII ст. до н. е. на Херсонщині

Питання про генезис скіфської культури Північного Причорномор'я найтісніше пов'язане з дослідженнями попередньої культури на цій території. Деякі автори в пошуках безпосередніх попередників скіфів у Північному Причорномор'ї вважали, що до них належать носії зрубної культури. Так, О. А. Кривцова-Гракова розглядала скіфську культуру як наслідок еволюції зрубної, про безпосередню зміну зрубних племен скіфськими зазначала Й. В. Яценко¹.

Але в останній час немає сумніву в тому, що між зрубною культурою бронзового віку і скіфською був хронологічний розрив. Протягом цього часу в причорноморських степах існувала найпізніша доскіфська культура, відома за пам'ятками типу Камишувахського і Чорногорівського курганів, Новочеркаського скарбу бронз 1939 р.²

Нові дані не підтвердили наявність генетичного зв'язку скіфських та зрубних пам'яток. Більш переконливо є гіпотеза про ідентифікацію носіїв цієї передскіфської культури у Північному Причорномор'ї з кіммерійцями³.

Нечисленні раніше матеріали з кожним роком поповнюються у зв'язку з розгортанням широких археологічних досліджень у зонах новобудов на Півдні України. Серед останніх відкритий слід відзначити дослідження кіммерійських поховань Високої Могили у Запорізькій області⁴ та курганного могильника поблизу гирла Дунаю*. Проте специфічні риси похованального обряду, інвентаря, притаманні похованням VIII — початку VII ст. до н. е., чітко не виділено. Тому привертає увагу кожна нова пам'ятка цього часу. Три пам'ятки, виявлені Каховською експедицією ІА АН УРСР, ми розглянемо.

Два поховання — № 2 (курган № 14 поблизу с. Львове) та № 5 (курган № 40 в околицях с. Софіївки) є кіммерійськими і датуються VIII ст. до н. е. Поховання № 2 було впущене у насип кургану бронзової доби. Могильна яма овальної форми з уступами, розмірами $1,8 \times 1,1$ м, була орієнтована по лінії північний схід — південний захід. Уступи мали глибину 2,55 м від поверхні кургану, ширина іх 22—26 см. Нижче уступів могильна яма мала форму прямоокутника, кути заокруглені, розміри $1,3 \times 0,6$ м, глибина 3,2 м від поверхні насипу. На стінках ями добре простежувались відбитки землерийного знаряддя, ширина яких 5 см, довжина 20—25 см. Могила була перекрита поперек дерев'яними плахами, шириною 3—4 см, що лежали на уступах.

На долівці виявлено кістяк дорослої людини у скорченій позі на лівому боці, орієнтований головою на південний схід. Права рука похованого зігнута в лікті і пропущена між зігнутими у колінах і підтягнутими до грудей ногами (рис. 1, 1). З обох боків черепа знайдено дві бронзові спіралеподібні підвіски, зігнуті у 1,5 оберта, плаковані тонким золотим листом. Один кінець підвісок загострений, на другому — масивна головка, поверхня якої розділена на три сектори радіально прокресленими лініями (рис. 1, 2). Біля правого плеча похованого стояв ліпний лощений кубок. Вінця його відігнуті назовні, циліндрична шийка переходить у кулястий тулуб з виділеними плечиками; денце невелике, плоске. Висота посудини 14,2 см, діаметр вінця 12 см, тулуба 17,2 см, денця 5,4 см (рис. 1, 3). Поруч з кубком були кістки від жертовної іжі.

* Могильник, розташований поблизу с. Суворівського Одеської області, дослідили М. М. Шмаглій та І. І. Черняков.

Поховання № 5 є впускним у насип кургану ямної культури. Могильна яма мала у нижній частині форму овала та розміри $3 \times 1,9$ м, орієнтована з заходу на схід. Глибина її 5 м від поверхні кургану.

На долівці ями стояла труна, виготовлена з чотирьох дощок товщиною 1—1,5 см, ширину до 25 см. Довжина бокових дощок 195 см,

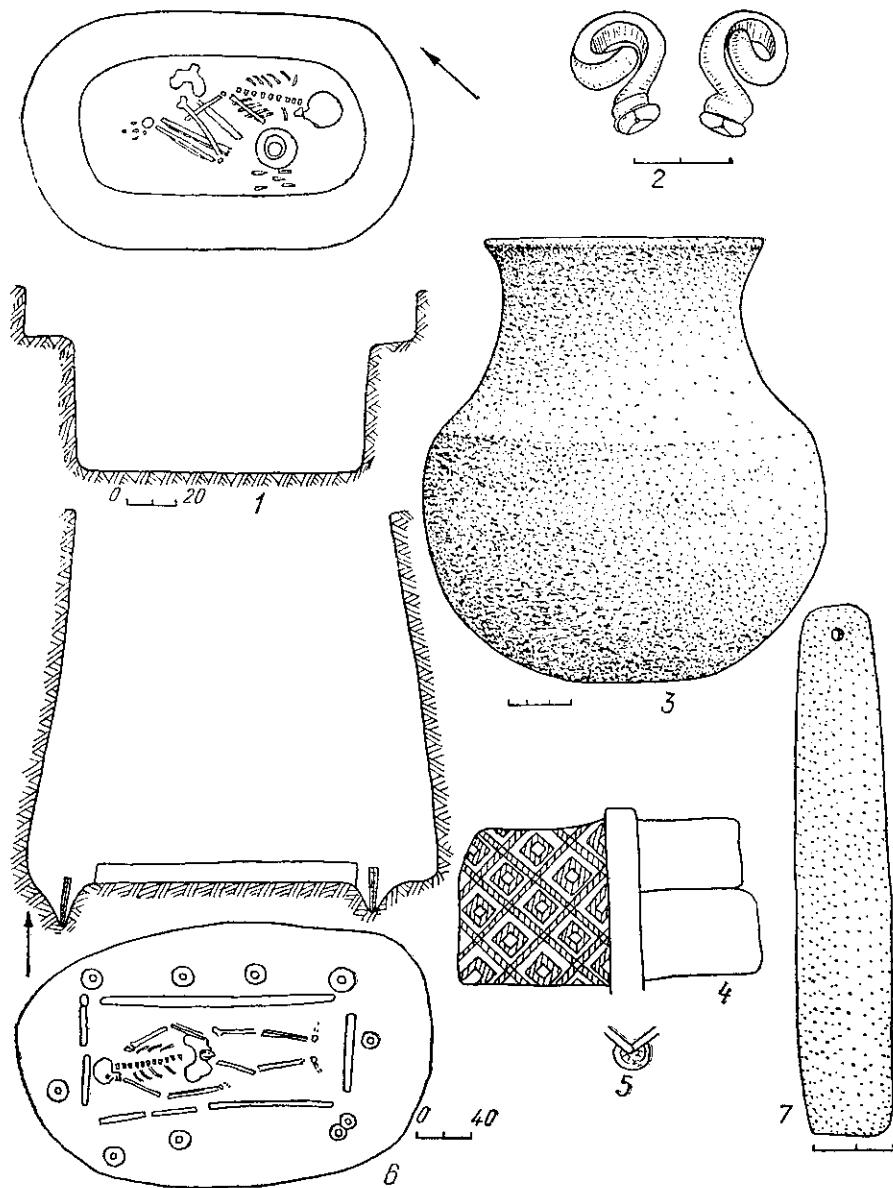

Рис. 1. Поховання та інвентар з курганів поблизу с. Львове та с. Софіївки:

1 — план і розріз поховання № 2 кургану № 14 поблизу с. Львове; 2 — підвіски з поховання № 2 кургану № 14; 3 — посудина з поховання № 2 кургану № 14; 4 — схема орнаменту на гробовиці (поховання № 5, курган № 40 поблизу с. Софіївки); 5 — схема кріплення дощок гробовища (поховання № 5, курган № 40); 6 — план і розріз поховання № 5 кургану № 40 (поблизу с. Софіївки); 7 — точильний брусков з поховання № 5 (курган № 40).

торцевих 85 см. Вони з'єднувались між собою за допомогою забитих по кутах ями кілків, які мали пази (рис. 1, 5). З внутрішнього боку довгої північної дошки було простежено ребро товщиною до 3,4 см, ширину близько 4,6 см. На зовнішньому боці дошки наявні залишки різьбленого геометричного орнаменту у вигляді ряду косих ліній, які пер-

пендикулярно перетиналися, утворюючи правильні ромби. У кожний з них послідовно вписано ще два ромби. Чергування опуклих та за-глиблених ромбів надає орнаменту рельєфності (рис. 1, 4).

У труні, яка перекрита поздовжніми дошками шириною 10—12 см, на лесовій підсипці, покритій підстилкою з очерету та дерева, лежав кістяк дорослого чоловіка, випростаного на спині, головою на захід. Права рука витягнута вздовж тулуба, ліва зігнута у лікті, кисть її по-кладена на таз (рис. 1, 6). Виявлено інвентар: невеликий уламок заліза і прямокутний точильний брускок з пісковику. Довжина бруска 13,8 см, ширина 2,7 см, товщина 0,9 см (рис. 1, 7). Біля правої руки небіжчика лежала трубчаста кістка невеликої тварини.

Вздовж стінок труни простежено 11 ямок глибиною до 0,5 м із за-лишками стовпчиків від каркаса перекриття. Така конструкція краще збереглася у кіммерійському похованні Зольного кургану, де вздовж стінок похованальної ями було виявлено закопані у землю стовпчики ви-сотою 80 см. На них лежало дерев'яне перекриття, споруджене над по-хованням⁵.

Датування двох описаних пам'яток ґрунтуються на їх аналогіях кіммерійським похованням (№ 2, 5) Високої Могили, датованим VIII ст. до н. е. Поховання № 5 Високої Могили близьке до поховання з с. Львове. Іх об'єднують спільні риси ритуалу (скорчені на лівому боці кістяки, їх східна орієнтація) та інвентар (підвіски того ж типу, що й золота підвіска з Високої Могили)⁶.

Поховання поблизу с. Софіївки аналогічне похованню № 2 з Висо-кої Могили. Для них характерна західна орієнтація витягнутих на спині кістяків, наявність прямокутних точильних брусків, дерев'яних трун⁷.

В свою чергу бронзові й кістяні наконечники стріл, знайдені у по-хованні № 5 Високої Могили, аналогічні наконечникам з впускного поховання Малої Цимбалки, датованого VIII ст. до н. е.⁸ Бронзовий кинджал з Високої Могили подібний до залізного кинжалу з похо-вання поблизу Єнджі⁹.

Таким чином, обидва розглянуті поховання можна датувати VIII ст. до н. е. і ввести до складу виділеної О. І. Тереножкіним чорного-рівської групи доскіфських поховань, дещо ранішої від пам'яток ново-черкаського типу¹⁰.

Кубок, знайдений у похованні поблизу с. Львове, є близьким куб-кам білозерського етапу зрубної культури (4-му їх типу за О. М. Ле-сковим¹¹), що підтверджує збереження традицій білозерської кера-міки у формах і орнаментації посудин нового періоду — періоду істо-ричних кіммерійців.

Унікальною є труна з різьбленим орнаментом. До цього часу серед виробів художнього ремесла кіммерійців були відомі знахідки орна-ментованих кістяних та бронзових деталей кінської вузди та предмет-тів озброєння¹². Софіївська знахідка знайомить нас з новим видом де-коративного мистецтва VIII ст. до н. е.— різьбленням по дереву. Пря-мих аналогій згаданій орнаментальній композиції на інших речах цього періоду невідомо. Та можна з певністю зазначити про її стилістичну близькість до геометричного мистецтва кіммерійської доби, для якого характерна орнаментація у вигляді кіл, прямокутників, ромбів, часто вписаних один в одній¹³.

Результати досліджень дають можливість зробити такі висновки:

1. Похованальний обряд, характерний для VIII ст. до н. е., був нестій-ким. Мало місце як витягнуте покладення кістяків, орієнтованих на захід (поховання поблизу с. Софіївки, поховання № 2 з Високої Могили), так і скорчене на лівому боці; орієнтація головою на схід (по-ховання з с. Львове, № 5 Високої Могили). Однією з рис похованально-

го обряду цього часу було виготовлення дерев'яних трун найпростішої конструкції (поховання біля с. Софіївки, № 2 Високої Могили).

2. Інвентар поховань у районі Каховки, з одного боку, підтверджує вже відзначену характерність ряду речей (прямокутні точильні бруски, кубки білозерського типу) для пам'яток цієї епохи, а з другого — дає підставу виділити нову групу таких знахідок — спіралеподібні підвіски.

Поховання № 2 кургану № 40 поблизу с. Софіївки також впускне. Яма прямокутної форми, одінкована по лінії захід — схід, мала роз-

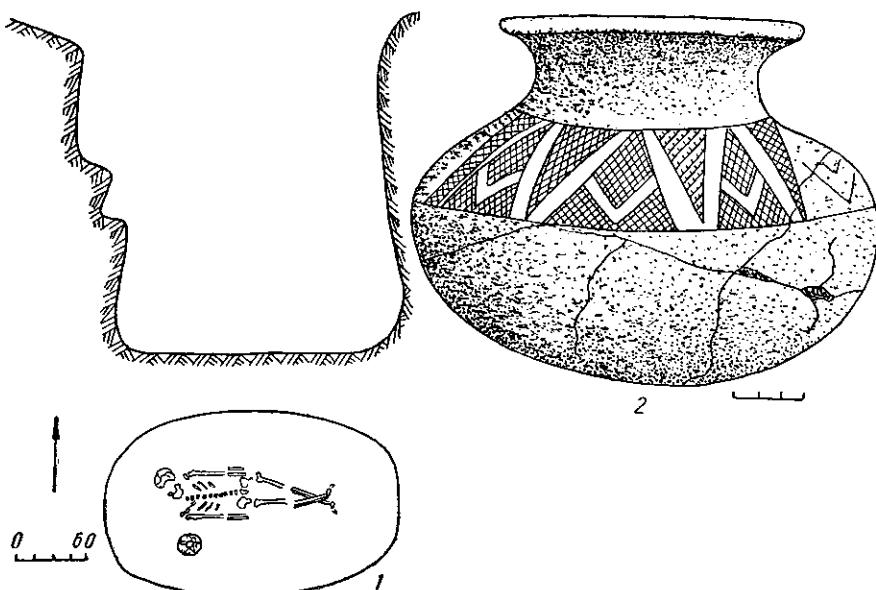

Рис. 2. Поховання № 2 з кургану № 40 поблизу с. Софіївки:
1 — план і розріз поховання; 2 — посудина з поховання.

міри — довжина 2,5 м, ширина 1,7 м, глибина — 2,75 м від поверхні кургану. В її західній частині були споруджені три східці висотою 0,9, 0,3 та 1,2 м, ширину до 20 см. На рівні нижньої сходинки яма була перекрита поперек дерев'яними плахами та очеретом.

На дні лежав кістяк дорослої людини, витягнутий на спині, орієнтований головою на захід. Його гомілкові кістки були перехрещені (рис. 2, 1). Біля правого плеча знайдено великий чорнолощений кубок (висота 16,6 см, діаметр вінець 12,3 см, тулуба 21,5 см) з круглим денцем і ямкою посередині, кулястим тулубом, високою шийкою та відігнутими назовні вінцями. Кубок прикрашений поясом різьбленого геометричного орнаменту, затертого білою пастою. Він являє собою спрямовані один до одного вершинами, заштриховані трикутники; утворений з них резервний орнамент має вигляд зигзагу (рис. 2, 2). Поруч з посудиною було знайдено хребець вівці.

Над похованням була чотирикутна вимостка з вапняку розміром 4,5 × 3,6 м. Серед каменів траплялись уламки кісток тварин. Імовірно з цим похованням зв'язаний також кромлех діаметром 13 м з вапняку, що оточував могильну яму.

Знайдений тут кубок за формою і орнаментацією аналогічний ранньожаботинським кубкам лісостепового дніпровського Правобережжя. Отже, поховання можна датувати першою половиною VII ст. до н. е. і віднести його до групи степових поховань цього періоду, яка характеризується випростаною позою похованіх, переважно з західною орієнтацією, а також наявністю у могилах ранньожаботинської кераміки (по-

ховання поблизу сіл Маяки, Південне, Кут та інші¹⁴⁾). Через відсутність інших речей у складі поховального інвентаря етнічна належність цих пам'яток не встановлювалася або вони пов'язувались з ранніми скіфами¹⁵⁾. Проте в останній час є всі підстави стотожнювати ці поховання з пам'ятками безпосереднього доскіфського населення Півдня України. Нещодавно В. А. Іллінська показала хронологічний збіг ранньожаботинського етапу правобережного Лісостепу з останнім етапом новочеркаського ступеня доскіфського періоду, закінчення якого, на думку О. І. Тереножкіна, припадає на 650 р. н. е.¹⁶⁾

Поховання з ранньожаботинською керамікою степової частини Північного Причорномор'я, що відповідають за часом ранньожаботинським пам'яткам лісостепового Правобережжя і датуються першою половиною VII ст. до н. е., таким чином, належать ще до предскіфського періоду. Тому не можна пов'язувати цю групу поховань з ранніми скіфами.

Розглянуті тут нові матеріали розширяють уявлення про дуже важливий для розуміння скіфської історії період — VIII — першої половини VII ст. до н. е.

¹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, 1955, № 46; Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. М., 1959.

² Тереножкин А. И. Памятники предскифского периода на Украине.— КСИИМК, 1952, вып. 11; Иессен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР. М., 1953.

³ Тереножкин А. И. К истории изучения предскифского периода.— Скифские древности. К., 1973.

⁴ Бидзилля В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой Могилы.— СА, 1974, № 1.

⁵ Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя.— ІСЧА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 57—58, рис. 1.

⁶ Бидзилля В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой Могилы..., с. 151—154.

⁷ Там же, с. 148—151.

⁸ Бидзилля В. И., Яковенко Э. В. Киммерийские погребения Высокой Могилы..., рис. 9; ОАК за 1868 р., с. XVI; Мелюкова А. И. Вооружение скіфов.— САИ, Д 1-4. М., 1964, с. 10—11, табл. I, В., 1—3; Тереножкин А. И. Основы хронологии предскифского периода.— СА, 1965, № 1.

⁹ Попов Р. Могильник гробове при с. Енджа.— ИБАИ, 1932, № 6.

¹⁰ Тереножкин А. И. Черногорская и новочеркасская ступени киммерийской культуры.— Новейшие открытия советских археологов (тезисы докладов конференции). К., 1975.

¹¹ Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причорноморья.— ПСА, М., 1971, с. 82.

¹² Тереножкин А. И. Позднекиммерийский орнамент.— Тезисы докладов III Все-союзной конференции по вопросам скіфо-сарматской археологии. М., 1972, с. 7, 8.

¹³ Тереножкин А. И. Позднекиммерийский орнамент.

¹⁴ Черняков И. Т. Новые находки эпохи бронзы и раннего железа на Одесчине.— Археологические исследования на Украине в 1963 г. К., 1971, с. 138, рис. 3. Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут.— АП УРСР, 1960, т. 9, с. 58, рис. 15.

¹⁵ Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э., с. 38, 41.

¹⁶ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 71—72; Тереножкин А. И. Черногоровская и новочеркасская ступени..., с. 4.

В. Ю. МУРЗИН

Погребения VIII — начала VII вв. до н. э. на Херсонщине

Р е з ю м е

В сообщении рассматриваются три новых погребения VIII—начала VII вв. до н. э., обнаруженные у г. Каховки. Два из них (у сел Львово и Софиевки) датируются VIII в. до н. э. и относятся к черногоровской группе предскифских памятников. Третье погребение (у с. Софиевки) датируется первой половиной VII в. до н. э. и может быть включено в группу степных погребений с раннежаботинской керамикой, которые следует связывать с новочеркасским этапом предскифского периода.

Античне городище на мису між Березанським і Сосицьким лиманами

Історію Ольвії як політичного, економічного і культурного центру Ольвійського поліса повною мірою можна висвітлити лише з врахуванням матеріалів про культуру й життя навколошнього населення. У зв'язку з цим Ольвійська експедиція Інституту археології АН УРСР щороку проводить розкопки на периферійних поселеннях. Хоч досі ще існують великі диспропорції між матеріалами з самої Ольвії та з поселень її хори, вже багато питань соціального життя і етнічного складу населення найближчої округи з'ясовано чи майже з'ясовано. Зараз не викликає заперечення те, що з часу заснування Ольвії греки жили не тільки в місті, але й поблизу нього в сільській місцевості. Про це, зокрема, свідчать залишки домобудівництва на таких поселеннях, як Широка Балка та Закисова Балка, розташованих на південний захід від Ольвії¹. В останні роки на берегах Березанського та Буго-Дніпровського лиманів і в степових балках поміж ними Ольвійська експедиція відкрила і частково дослідила ряд пам'яток VI—II ст. до н. е. з типово грецькою культурою². А розкопки Козирського городища показали, що навіть у перші сторіччя нашої ери головним компонентом населення там були греки³.

Городище Мис, якому й присвячена ця стаття, займає кут між Березанським та Сосицьким лиманами на території Березанського району Миколаївської області. За 6 км на північний захід від городища розташований найближчий населений пункт — с. Матіясове, проти нього — на лівому березі Березанського лиману — с. Осетровка. Від городища на південь тягнеться широке русло Березанського лиману, який впадає в Чорне море навпроти о-ва Березань. Звідси чудово проглядається долина Сосицького лиману до с. Матіясове і степова рівнина на північний захід та північ від нього.

Все це зумовило вибір місця для городища, оскільки для постійних укріплень, як відзначає Вебстер, особливо вибиралось невелике плато у місці з'єднання двох річок з відкритою перспективою на обидві долини⁴. Певну роль відігравала й близькість будівельних матеріалів (рідовище вапняку). Зараз джерел питної води тут немає, але в античний час рівень Чорного моря і лиманів був нижче сучасного на 7—9 м⁵. Слід припустити, що лиманів у період існування городища не було. На їх місці протікали неширокі, але повноводні річки, і ті джерела, що виходили на поверхню вздовж їх берегів, зараз вже розташовані нижче рівня лиману.

Такі топографічні умови цілком відповідають даним, які наводять античні автори (Аристотель, Ціцерон, Вітрувій)⁶.

Вперше цю пам'ятку виявив у 1913 р. В. І. Гошкевич⁷. Вона відразу ж привернула увагу дослідників античного світу. І це не випадково: в безпосередній близькості від о-ва Березань стародавні автори локалізують гавань Одеса, ім'я якої збереглось в назві сучасного міста Одеса. До останнього часу на городищі, розташованому в глухій місцевості, далеко від джерел питної води, розкопки не проводились.

Поверхня городища Мис полога, без помітних нахилів у бік лиманів, урвищі береги яких йдуть майже по вертикальній лінії, а де-не-де верхні шари нависають над всією товщею відкладів. Пам'ятка дуже руйнується береговою абразією. Згідно з обмірами В. І. Гошкевича, площа городища у 1913 р. була 2,5 десятини (2,75 га), а зараз вона становить 2 га, тобто за 60 років зменшилась на 0,75 га. Якщо порівняти плани городища, зняті В. І. Гошкевичем і нами, чітко простежується, що найбільше розмивався кут мису. З витягнутого, загостреного він перетворився у напівкруглий, і з боку лиманів поселення набуло овальної

форми. Від поля воно відокремлене міцною системою оборонних споруд: рів, земляний вал, ще один рів і кам'яна стіна, що йдуть напівдугово, звернені вигнутою стороною у бік поля (рис. 1).

У 1972—1973 рр. Периферійний загін Ольвійської експедиції провів невеликі роботи по дослідженню оборонної системи і площи городища.

Нівелювання оборонних споруд перед початком розкопок показало, що сучасна поверхня рову, який проходить поруч з кам'яною стіною, ле-

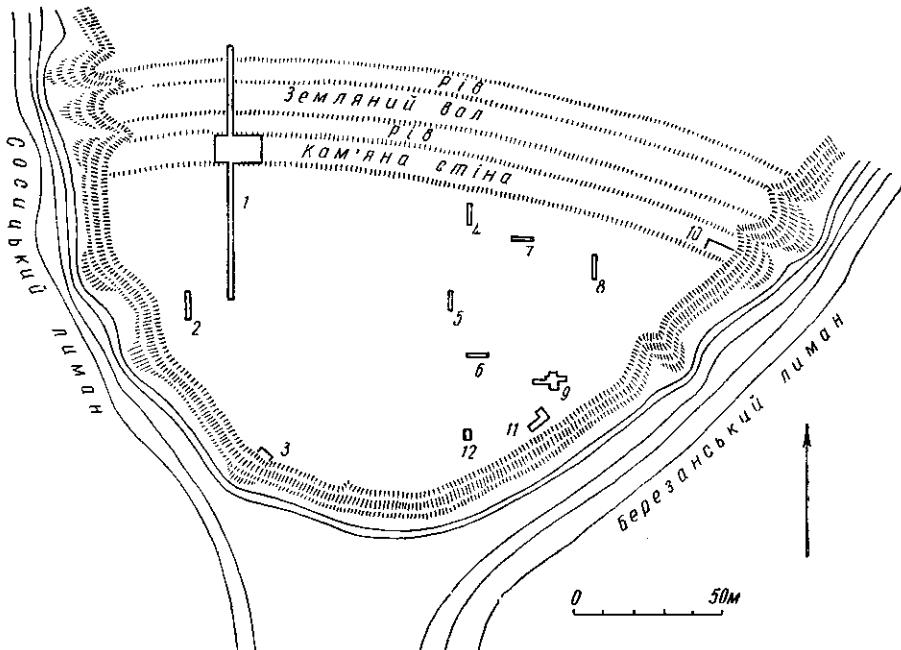

Рис. 1. План городища з позначенням місць розкопок.

жить нижче від неї на 1,32 м, а другий рів — на 1,28 м нижче земляного валу (рис. 2). Останній дуже розплився від неодноразових оранок, рови також порушені, задерновані ділянки кам'яної стіни і площі горо-

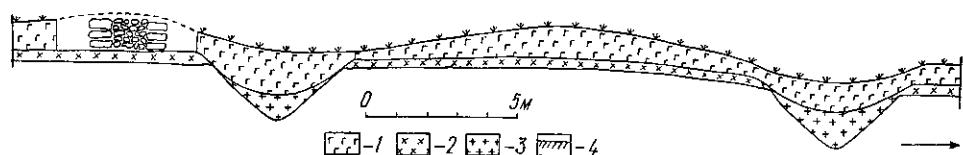

Рис. 2. Розкоп №1. Фасировка східного борту через оборонні споруди.
1 — чорнозем; 2 — темно-бурий шар; 3 — глинисто-піщаний; 4 — материк.

дища (крім вузької прибережної смуги). Глибока оранка плантаційним плугом під лісонасадження порушила первісний вигляд оборонної системи.

Для дослідження ровів, валів, стіни і частини городища у північно-західному куті біля дороги, що веде з с. Матіясового на мис, була прокладена траншея довжиною 85 м при ширині 2 м. Над місцем розташування стіни вона розгорнута в розкоп площею 9×16 м (144 м^2).

Розкоп мав таку стратиграфію (рис. 2): зверху залягав чорнозем різної товщини: над центром стіни — 0,07—0,10 м, над першим від неї ровом — 1,5 м, над центром валу — 1,0 м, над другим ровом — 1,0 м, на

площі городища — 0,55—0,60 м. Чорнозем чітко відділяється від нижнього щільного темно-бурого шару — похованого гумусу чи польовки майже скрізь однакової товщини — до 0,40 м. Цей шар лежить на материкову — світло-жовтому лесі з білими вкрапленнями. Серед численних речових знахідок — фрагменти кераміки, виявлені на межі чорнозему та темно-бурого шару. На останньому, який не мав культурних залишків, залягала основа оборонного муру.

Оборонна стіна відкрита на ділянці протягом 16 м, а в двох невеликих шурфах зачищений тільки її верх. У вертикальному поперечному

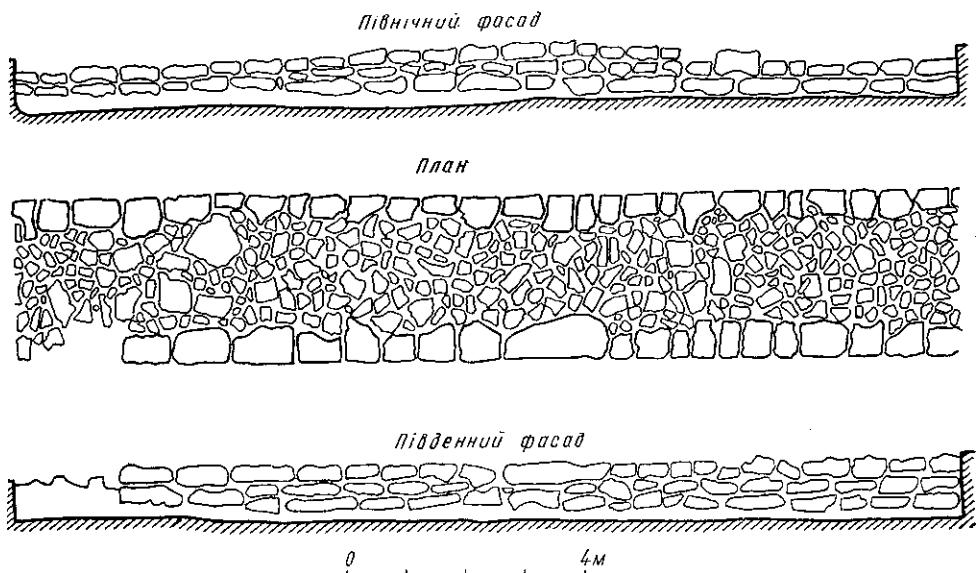

Рис. 3. План і фасади оборонної стіни.

перерізі стіна тришарова: по краях її — панцири, а середина забутована дрібним аморфним камінням (рис. 3; 4). Панцири складені з великих (довжиною від 0,70 до 1,20 м, товщиною 0,17—0,21 м) плит білого вапняку місцевого причорноморського походження (рис. 5). Система кладки однорядна, постелиста, незначні відхилення зв'язані з формою каменю: у тих випадках, коли один кінець плити товстіший, під інший підкладався невеликий додатковий камінь. Кладка мурівана на глинистому розчині, товщина швів 0,04—0,06 м. Товщина стіни 2,60 м, середня висота з північного боку 0,70 м, з південного 0,60 м. З обох боків збереглося два-три ряди мурування панцирів.

На відстані 1 м від зовнішньої сторони стіни було викопано рів. Глибина його від сучасної поверхні 2,30 м, від давньої 1,80 м, ширина по верху 5 м. Нижче чорноземного шару на дні рову лежав глинистий шар товщиною 0,80 м. Обидва вони містили багато дрібного і великого каміння, що потрапило в рів внаслідок руйнування стіни.

На відстані 13 м у бік поля викопано другий рів таких самих розмірів, як і перший. Влаштовані вони однотипно — круглі стінки сходяться біля трохи кулястого dna (рис. 2). Під час спорудження їх земля викидалась на середину відстані між ними, і таким чином було утворено земляний вал — додаткове укріплення перед ровом і кам'яною стіною.

З первісної двометрової траншеї, до переходу її у розкоп, каміння від розвалу стіни було складено в штабель, який мав 8 м^3 . Якщо все це каміння знову уклести на стіну, висота її збільшиться вдвічі й становитиме 1,30—1,40 м (при підрахунках брали до уваги і товщину зв'язуючих прошарків). На жаль, зберігся не весь завал муру (як, наприклад, у

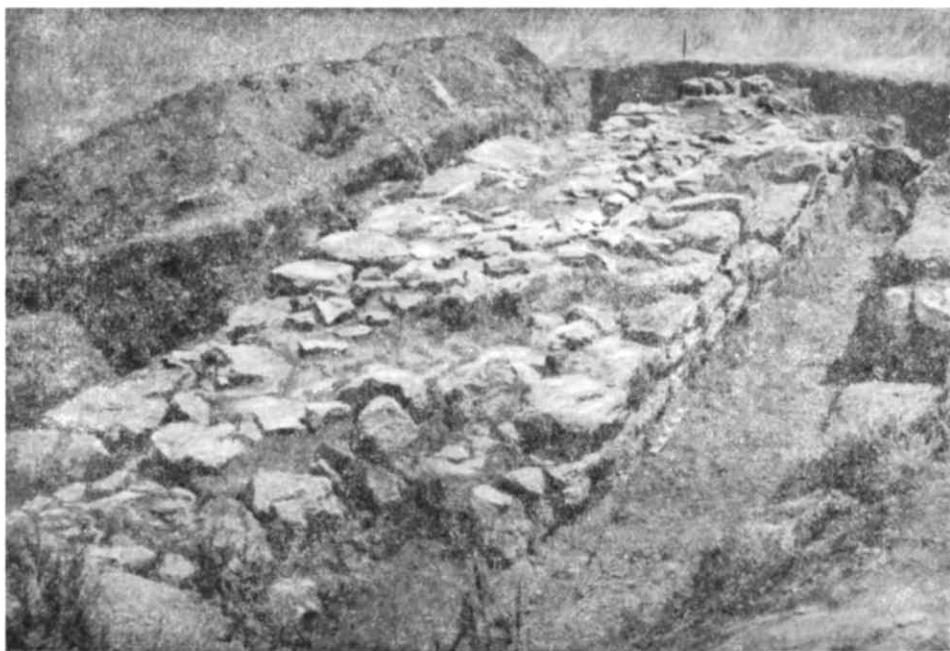

Рис. 4. Оборонна стіна. Вигляд з південного заходу.

Рис. 5. Кладка панцирів оборонної стіни. Вигляд з південного заходу.

Хараксі, де пощастило обчислити первісну висоту оборонного муру)⁸, але звичайно стіна городища Мис мала перевищувати підрахунковий рівень*.

Як уже вказувалось, фасадна сторона стіни з боку рову збереглася на висоту 0,70 м від підошви давньої денної поверхні, а глибина рову від неї 2,20 м. Між верхом стіни і дном рову налічується зараз 2,90 м.

Отже, враховуючи першу лінію оборони — рів і вал, бескиди крутых схилів рову і близькість його до стіни, можна стверджувати, що навіть і в сучасному вигляді оборонна система городища є досить серйозною фортифікаційною перешкодою.

Оборонна стіна городища споруджена за грецькими зразками. Її конструкція (наявність зовнішнього і внутрішнього панцирів з бутом на глині) добре відома в Греції і на городищах Північного Причорномор'я, зокрема в Ольвії, Херсонесі, Мірмекії, Танаїсі та інших містах⁹. Товщина стін на всіх поселеннях різна — у Мілеті близько 5 м, Херсонесі — 3—3,50 м, Тірі — 2,15—2,20 м, Хараксі — 2,20—2,40 м, Ілураті — 6,40 м, Мірмекії і Тірітакі — 2,50 м, у Неаполі Скіфському — 8,40 м, на Козацькому городищі — 4,50 м, на Золотому Східному — 2,50 м¹⁰. Певною мірою це залежало, мабуть, від двох факторів — топографії місцевості та економічного стану поліса. Так, в Ольвії товщина елліністичної оборонної стіни становить 3,50 м, а спорудженої після гетської навали — 1,70 м¹¹.

За розмірами оборонна стіна городища Мис пов'язується з аналогічними укріпленнями невеликих городищ Причорномор'я (Мірмекій, Тірітака, Золоте Східне та ін.). Таким чином, за всіма ознаками вона відповідає характеру античного оборонного будівництва.

Щодо всієї системи укріплень городища (рів — вал — рів — кам'яна стіна), то повної аналогії вона не знаходить. Як правило, городище оперізувалось або міцним муром (Мірмекій), або кам'яною стіною та сухим ровом (Ілурат), або ровом і валом, зміцненим сирцевими стінами (Батарейка I, II)¹². Два і навіть три пояси оборони відомі на пізньоскіфських пам'ятках Нижнього Дніпра, але там городища складались з акрополя та укріпленого зовнішнього міста (Знам'янка, Гаврилівка), так само як, наприклад, оборонні стіни Пантікапея були споруджені й навколо акрополя, і навколо всього міста¹³.

Оборонна система городища Мис потребує окремого детального розгляду, що виходить за рамки цієї статті. Все ж слід зазначити, що такі потужні укріплення були побудовані на західному кордоні ольвійської хори не випадково, а саме городище, можливо, й виникло як західний форпост Ольвії в післягетський період її історії.

Паралельно з дослідженням оборонних споруд провадилася шурfovка площині городища з метою з'ясування його культурно-хронологічного характеру. В 1970 р. після глибокої оранки (для посадки дерев) на поверхню поселення було піднято багато дрібного бутового каміння, розташованого окремими гніздами. Шурфи по 8 м довжиною і 1—2 м ширинорою закладено у місцях скупчення каміння, а також там, де його не було.

Стратиграфія для усіх шурфів однакова: зверху чорнозем товщиною 0,40—0,50 м, під ним — темно-бурий шар потужністю 0,35—0,40 м, що залігав на материковому лесі.

З 12 шурфів, закладених на площині городища, тільки в трьох виявлено фрагментарні залишки кам'яних кладок (рис. 1). З них найкраще збережена була кладка у шурфі № 9, де на темно-буromу шарі відкрито

* За свідченням жителів с. Матіясове, багато каміння було вивезено з городища до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

частину кам'яної стіни, орієнтованої з південного сходу на північний захід. Довжина її 1,60 м, ширина 0,50 м. Складена вона дуже недбало з дрібного бутового каміння в один ряд у висоту. Характерно й те, що сліди домобудівництва простежуються тільки з боку Березанського лиману. Мабуть, цей район городища був заселений інтенсивніше, ніж з боку Сосицького лиману, оскільки наші шурфи на останньому не дали будівельних залишків, хоч В. І. Гошкевич згадує про наявність тут кам'яної будівлі¹⁴. Зараз від неї нічого не залишилось, бо й саме місце, де вона стояла, вже на дні Сосицького лиману.

Керамічного матеріалу на городищі Мис небагато, до того ж він дуже фрагментований і представлений переважно стінками виробів, за

якими можна встановити функціональне призначення посуду, але в більшості випадків вони не дають уявлення про його первісну форму.

На розкопаній площині (560 м²) зібрано 364 фрагменти кераміки, з них — 182 аморфних (50%). Сироглинняний кухонний посуд за кількістю знаходить у ламків на другому місці — 6 фрагментів (36,54%); третє місце належить сірій лощеній кераміці — 26 фрагментів (7,14%). За нею йде ліпний посуд — 18 уламків (4,95%), потім червоноглинний — три фрагменти (0,82%), і тільки два фрагменти (0,55%) налічує червонолакова кераміка.

За функціональною належністю кераміку можна розділити на три групи: 1) амфорна тара; 2) кухонний посуд; 3) столовий посуд.

Амфорна тара. Серед 182 уламків амфор є три фрагменти вінець і три стінки (і ті, ї другі з частиною ручок), три уламки ручок і велика кількість стінок з жолобкуватою поверхнею. Хоча жодної амфори повністю відновити не вдалося, але й наявний матеріал характеризує форму амфор і дає можливість їх датувати. Уламки належать трьом типам посудин.

Тип 1. Стіллоглинняні, так звані «псевдокоські» амфори з вузькою циліндричною шийкою, ребристими ручками і сигароподібним тулубом, що закінчується вузькою ніжкою на кільцевому піддоні. Зберігся лише фрагмент шийки з частиною ручок (рис. 6, 1). Глина рожево-сіра, з домішками піску. Про форму цієї амфори можуть свідчити зразки з Ольвії (рис. 7, 1), з міст Боспору і поселень Нижнього Дону¹⁵. Від близьких за формою, але більш пізніх за часом, ці посудини відрізняються масивним валиком навколо вінця високої шийки, товстішими ручками і своєрідним оформленням піддона, що, як правило, відділяється від корпусу різким вигином.

У Козирці такі екземпляри трапляються в одному шарі з плоскодонними сироглинняними амфорами і з тими, що мають двостворяні ручки¹⁶. Це дає змогу датувати їх другою половиною I ст. до н. е.—I ст. н. е.

Тип 2. Свіллоглинняні амфори з вузькими шийками, ребристими ручками, яйцеподібним тулубом, який закінчується невисокою ніжкою з кільцевим піддоном. У цьому типі розрізняються два варіанти посудин: у перших шийка висока, циліндрична, тонка; у других вона коротша і розширені у місці з'єднання з плічками. Обидва варіанти добре представлені у Козирці. Перший з них (рис. 7, 2) синхронізується з матеріа-

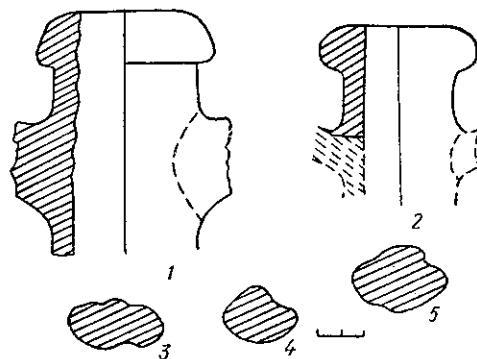

Рис. 6. Уламки амфор (1—5).

лом II ст. н. е., другий переважає у першій половині III ст. н. е. (рис. 7, 3).

Подібні амфори поширені на всіх античних поселеннях перших століть нашої ери: в Ольвії, містах і сільських поселеннях Боспору, на пам'ятках Нижнього Дону¹⁷. Є вони і в Греції¹⁸.

На нашому городищі другий тип амфор представлений уламком шийки (рис. 6, 2) і ребристими ручками (рис. 6, 3—5). За цими фрагментами не можна встановити, до якого з двох варіантів належать знахідки, тому датуються вони сумарно II—III ст. н. е.

Тип 3. Великі яскраво-рожеві амфори з широкою шийкою, жолобчастими стінками, складно профільованими ручками і бочкоподібним тулубом, що закінчується гострим виступом дна. Подібних амфор дуже багато в Козирці¹⁹, в шарі кінця II — першої половини III ст. н. е. (рис. 7, 4), є вони й в Ольвії, на Боспорі, в Тири, Танаїсі²⁰. У невеликій кількості вони виявлені на Афінській агорі²¹.

Розглянутими типами не вичерпуються усі знахідки амфор з городища Мис. Є фрагменти й інших типів, але за маленькими невиразними уламками форму їх відновити неможливо.

Кухонний посуд. За технологічними ознаками він поділяється на гончарний і ліпний. Головне місце належить гончарному, зокрема кухонним горщикам, виготовленим з темно-сірої глини, що має велику домішку піску. Матеріал досить фрагментований, але за профільованими верхніми частинами все ж можна виділити три типи гончарних горщиків.

Тип 1. Горщики з потовщеним краєм, відігнутим назовні, короткою шийкою і стрімкими плічками з ступінчастою поверхнею (рис. 8, 1). В розрізі вінця мають мигдалеподібну форму. Діаметр по верху — 0,16 м.

Тип 2. Різко відігнутий, ледь закруглений край, ще більш стрімкі, ніж у 1-го типу, плічки з ступінчастою поверхнею (рис. 8, 2). Вінця в перетині дзьобоподібної форми. Діаметр по верху — 0,18 м.

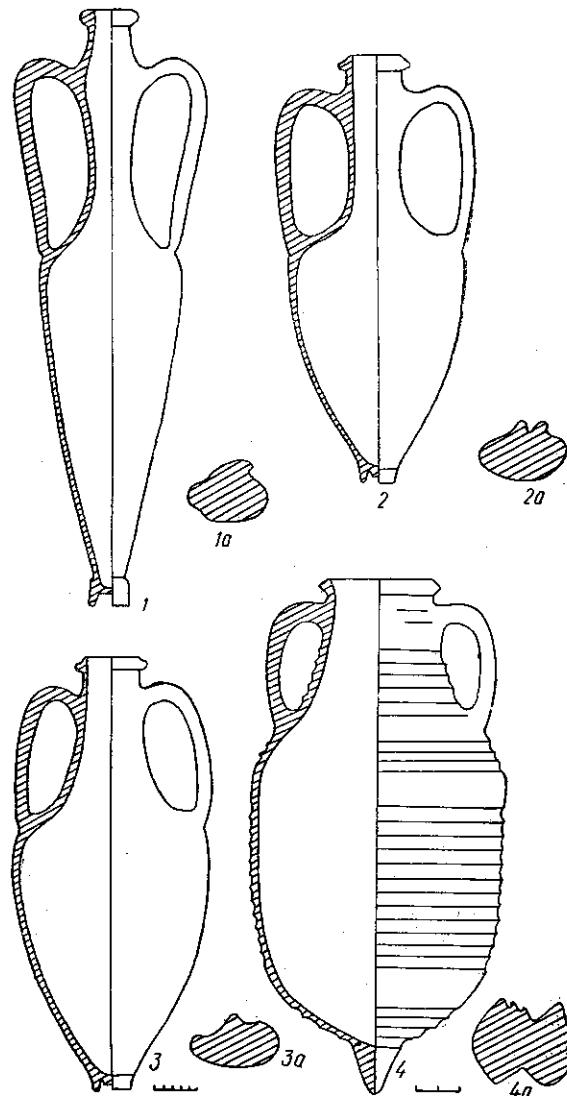

Рис. 7. Амфори:

1 — Ольвія, I ст. до н. е.—I ст. н. е.; 2 — Козирка, II ст. н. е.;
3 — Козирка, II—III ст. н. е.; 4 — Козирка, III ст. н. е.

Тип 3. Низький верхній край, ледь відігнутий назовні, коротка шийка і стрімкі плічка, орнаментовані вузькими неглибокими борознами (рис. 8, 3). Порівняно зі стінками край вінець злегка потовщений і має прямий зріз. Діаметр по верху — 0,22 м.

У колекції є два різновиди денець від сіроглинняних кухонних горщиків, але до якого типу вони належать, не з'ясовано. Перше денце має трикутний виступ (рис. 8, 4), друге закінчується загостреною закрайкою (рис. 8, 5).

Цікаво відзначити, що зовнішня поверхня горщиків по-різному оброблена у верхній і нижній частині. Якщо верх ретельно загладжено, то низ, як правило, нерівний, пощерблений. На деяких фрагментах денець зовні багато чорних блискучих цяточек, хоч у складі глини цих домішок немає. Очевидно, під час виготовлення горщиків низ їх обмазувався спеціальною сумішшю з метою ошершавлення. Практичне значення такого технологічного способу не зовсім зрозуміле: можливо, це надавало посудині більшої вогнетривкості чи, як припускає Е. А. Симонович, робилось для того, щоб вона не вислизнула з рук²².

Сіроглинняний кухонний посуд, аналогічний знайденому на Мису, відомий в Ольвії у перших століттях нашої ери, на поселеннях її периферії цього ж часу.

У ламків ліпного посуду значно менше, ніж гончарного.

Рис. 8. Фрагменти сіроглинняних кухонних горщиків (1—5).

До того ж це здебільшого стінки, за якими не можна відтворити форми виробів. З профільованих частин є уламок вінець і дна від зовсім різних посудин. Фрагмент вінець належить, мабуть, горщику з високим відігнутим назовні краєм і різким перегином у місці переходу до стрімких плічок (рис. 9, 1). Виготовлений він з глини, яка містить значну домішку товчених черепків — шамоту, внаслідок чого зовнішня поверхня нерівна, горбкувата. Наявність великих часток шамоту у вигляді плоских лусок характерна для всієї ліпної кераміки з городища.

Якщо фрагмент вінець має темно-сіру поверхню, то зовнішня поверхня уламка дна блідувато-рожева, на зламі черепок також темно-сірий (zmіни кольору залежать від ступеня випалювання). Дно однієї ліпної посудини має звичайне профілювання в місці з'єднання зі стінками, властиве для посуду у великому хронологічному діапазоні (рис. 9, 2).

Столовий посуд. У його складі — сіролощена, чорнолощена та червонолакова кераміка, виготовлена з чистої, добре відмуленої глини без помітних домішок. Більшість посудин сірого кольору на поверхні й на зламі. У двох фрагментів зовнішня поверхня чорна, але на зламі черепок сірий. Лише два уламки належать червонолаковій кераміці.

Матеріал дуже фрагментований, але за уламками вінець можна відтворити деякі типи.

Typ 1. Сіролощена миска з високими циліндричними вінцями, прикрашеними паралельними валиками (рис. 10, 1). Зберігся фрагмент верхньої частини діаметром 0,14 м.

Typ 2. Сіролощений горщик з різко відігнутими назовні вінцями, з низькою шийкою і прямовисними плічками (рис. 10, 2). Вінця у профілі трикутної форми. Діаметр по верху — 0,14 м. У глині є домішка дрібного піску.

Typ 3. Сіролощена миска з широкими горизонтальними вінцями, дуже відтянутими назовні, і з чітко профільованою шийкою (рис. 10, 3). Зберігся невеликий фрагмент верхньої частини, який не дає повного профілю. Діаметр по верху — 0,20 м. Подібні миски знайдено в Козирці, вони мають ребристий перелом у місці з'єднання шийки з тулубом, розташований на одній вертикальній лінії з вінцями. Деякі екземпляри з широкими плоскими ручками, прикріпленими одним кінцем під вінцями, другим — до ребра. Ці петлеподібні ручки настільки малі, що в них ледве проходить один палець.

Typ. 4. Фрагмент сіролощеної миски з частиною шийки, орнаментованої пролошеною сіткою і ребристими плічками з канелюрами між ребрами (рис. 10, 4). Переход від шийки до плічок позначено розпливчастим валиком, нижче якого є мало-помітний жолобок. Від сіролощеного посуду виявлено лише два невеличкі фрагменти денець. Одне з них — плоске (рис. 10, 5), інше — від посудини з кільцеподібною підставкою.

Typ 5. Чорнолощена миска має закруглений і відігнутий назовні край, кутастий переход від плічок до тулуба (рис. 9, 3). Знайдено один уламок, що не дає повного профілю. Діаметр по верху — 0,20 м.

Typ 6. Чорнолощена миска з прямовисним бортником, з стрімкими плічками і округлим тулубом (рис. 9, 4). Злам вінець нахилений назовні. Діаметр по верху — 0,22 м. Два фрагменти вінець столового червонолакового посуду належать мискам зувігнутим всередину краєм, з округлими стінками на кільцевому піддоні. Це найбільш поширений тип мисок на античних поселеннях Північного Причорномор'я. Відрізняються вони розмірами, ступенем загинання краю, лаковим покриттям, профілюванням денця, товщиною стінок і характером обробки поверхні. Більшість цих відмінностей вказує на їх різночасність і різні центри виробництва. Фрагменти виготовлені з ретельно відмученої червоної глини, всередині і зовні покриті однорідним червоним лаком досить високої якості, що дає підставу датувати їх періодом не пізніше II ст. до н. е. і пов'язати з пергамським колом виробів.

Серед інших знахідок на городищі були мідна обручка, залізний цвях і уламок скляної посудини. Судячи з уламків амфор, городище

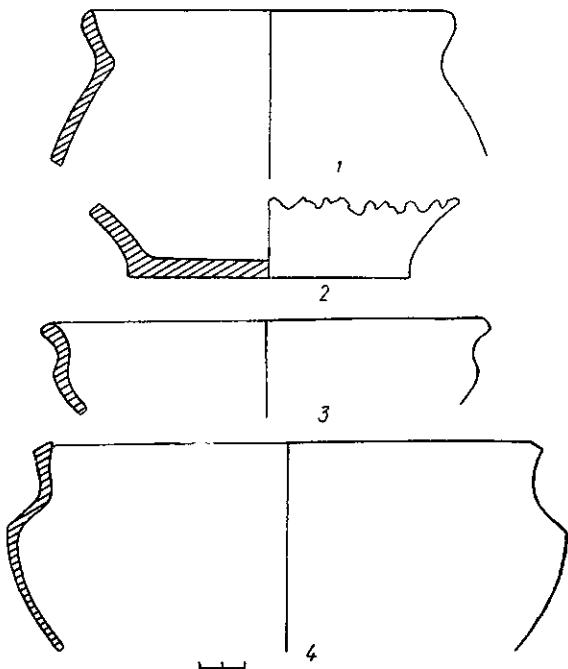

Рис. 9. Фрагменти ліпних кухонних горщиків (1, 2) та чорнолощеного посуду (3, 4).

виникло на рубежі нашої ери і припинило своє існування близько середини III ст. н. е. Амфор, характерних для другої половини III—IV ст., тут не знайдено.

Городище на мису між Березанським і Сосицьким лиманами В. І. Гошкевич зв'язав з давнім Одесом²³. Обґрунтуює він свою думку на підставі вказівок стародавніх авторів. За Флавіем Арріаном відстань від Березані до Одеса дорівнює 80 стадій²⁴, що становить 14,83 і 16,75 км. Орієнтуючись на ці дані, у визначеному масштабі В. І. Гошкевич накреслив на своїй карті дуги, поставивши ніжку циркуля на Березань. Велика дуга проходить через с. Коблеве на лівому березі

Тілігульського лиману та через мис між Березанським і Сосицьким до с. Осетровки на лівому березі Березанського лиману.

Беручи цю ж саму відстань, А. С. Уваров шукав Одесу у районі с. Коблево, С. Д. Пападимитріу — на узбережжі Чорного моря між Тілігульським лиманом і с. Рибаківкою²⁵. П. Беккер вважає, що він був на лівому березі Березанського лиману в районі сучасної Осетровки²⁶. У 1954 р. Е. О. Симонович висловив припущення, що Одеса розташовувався на правому березі Тілігульського лиману, і пов'язав його з городищем поблизу с. Кошари²⁷.

Як узгоджуються ці припущення з археологічними даними? Розвідкою 1950 р. встановлено, що на поселенні в с. Коблеве

Рис. 10. Фрагменти сролощеного посуду (1—6).

(Одеса за А. С. Уваровим) є тільки пізньоантичний шар²⁸, що ніяк не пов'язується з Одесом Плінія Старшого (І ст. н. е.), а також Птолемея і Арріана (ІІ ст. н. е.). С. Д. Пападимитріу в зоні своїх досліджень знайшов лише окремі, випадкові фрагменти кераміки²⁹. Небагато свідчень про цей район (по узбережжю моря від Тілігульського лиману до с. Карабаш) дали й останні розвідки. Одеса поки що тут не виявлена.

У 1973 р. автори цієї статті обстежили городище поблизу с. Кошари (Одеса, за Е. О. Симоновичем). Топографічно воно розташоване дуже вдало, але хронологічні рамки його існування обмежені IV—III ст. до н. е.³⁰ Зовсім відсутній шар рубежу і перших сторіч нашої ери. В цьому нас переконав перегляд матеріалів на місці робіт і знахідки, що зберігаються у фондах Одеського археологічного музею. В зв'язку з хронологічною невідповідністю Кошарське городище слід виключити з числа можливих пунктів розташування Одеса³¹. Необґрунтованим є і припущення П. Беккера про місце знаходження Одеса на лівому березі Березанського лиману.

Розвідка А. С. Русєвої і роботи Периферійного загону Ольвійської експедиції³² показали, що в межах від Чорного моря до с. Осетровки, розташованого проти городища Мис, є ряд археологічних пам'яток, але вони належать до епохи середньої бронзи, ранньоантичного і елліністичного часу. І тільки в старій Каборзі (за 2 км на південі від

с. Осетровки) відкрито поселення і могильник черняхівської культури, які за виявленими тут матеріалами датуються III—IV ст. н. е.³³ Отже, їх не могли бачити згадані античні автори.

Виникає питання, чи є підстави ототожнювати городище Мис з Одесом Арріана і Псевдо-Арріана або Плінія Старшого і Птоломея?³⁴ Топографічне розташування городища, міцні оборонні споруди, хронологічні межі існування поселення, які збігаються з часом життя цих античних авторів, відстань до Березані — фактори, що дають можливість пов'язувати Мис з давнім Одесом. Але наявність чіткого культурного шару, мінімальна кількість речового матеріалу, слабо виявлені будівельні залишки, а також геоморфологічні умови городища в античну добу не відповідають уявленням про Одесу як зручну гавань для стоянки суден.

Остаточну відповідь на питання про місцевонаходження стародавнього Одеса можуть дати тільки наступні пошуки і розкопки поселень в районі Тілігульського і Березанського лиманів.

¹ Рабичкін Б. М. Поселение у Широкой Балки.— КСИИМК, 1951, вып. 40, с. 114—124; Штітельман Ф. М. Поселения біля Закисової Балки.— АП, 1958, т. 7, с. 131—142.

² Звіти експедиції — НА ІА АН УРСР.

³ Бураков А. В. Козырское городище Ольвийской хоры. Автореф. канд. дис. К., 1970, с. 28.

⁴ Webster Graham. The roman imperial army. London, 1969, p. 172.

⁵ Шилик К. К. Реконструкция топографии античной Ольвии.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 124, с. 111; Шилик К. К. Определение высоты и абсолютного возраста ново-черноморской террасы в Ольвии.— ДАН СССР, 1972, т. 203, № 5, с. 1158.

⁶ Див.: Вигрувий. Десять книг об архитектуре, I—IV. М., 1936; Аристотель. Політика, VII. 10—11; Цицерон о государстве, 2, 5—7, 10—12.— Архитектура античного мира, 1940, № 46, 50.

⁷ Гошкевич В. И. Где был древний Одесс?— ЗООИД, 1915, т. 32, с. 445—450.

⁸ Блаватский В. Д. Харакс.— МИА, 1951, № 19, с. 278.

⁹ Славін Л. М. Ольвія, К., 1938, с. 23; Гриневич К. Э. Оборонительные сооружения древнегреческой колонии Юга СССР.— Исторический журнал, 1940, № 12, с. 93; Гайдукевич В. Ф. Мирмекий. Совместные раскопки в 1956 г. Варшава, 1959, с. 17; Гончаров Г. Г. Крепостные сооружения Танаиса III—I вв. до н. э.— Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1973, с. 31—32.

¹⁰ Кобылина М. М. Милет, 1965, с. 185; Гриневич К. Э. Вказ. праця, с. 93; Крыжицкий С. Д., Клейман И. Б. Открытие оборонительных сооружений Тира.— Археологические открытия 1970 г. М., 1971, с. 258; Блаватский В. Д. Харакс.— МИА, 1958, № 85, с. 273; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 21; Гриневич К. Э. Оборона Боспора Киммерийского на основании археологического материала.— Ученые записки Томского госуниверситета им. В. В. Куibalышева, 1947, № 7, с. 63, 64—65; Шульц Н. П. Раскопки Неаполя Скифского.— КСИИМК, 1947, вып. 21, с. 19; Гошкевич В. И. Древние городища низового Днепра.— ИАК, 1913, № 47, с. 125; Кругликова И. Т. Новые данные об исторической топографии крымского побережья Азовского моря.— СА, 1958, № 28, с. 220.

¹¹ Карасев А. Н. Оборонительные сооружения Ольвии.— КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 112; Славин Л. М. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935 и 1936 гг.— В кн.: Ольвия, т. 1, К., 1940, с. 51.

¹² Гриневич К. Э. Оборона Боспора Киммерийского..., с. 63; Гайдукевич В. Ф. Илурат, с. 20; Сокольский Н. И. Крепость на городище у хутора Батарейка I.— СА, 1963, № 1, с. 184; Сокольский Н. И. Крепость на поселении Батарейка II.— КСИА СССР, 1967, вып. 109, с. 110.

¹³ Погребова Н. И. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 109—110; 173—175; Блаватский В. Д. Материалы по истории Пантикопея.— МИА, 1951, № 19, с. 32, рис. 9.

¹⁴ Гошкевич В. И. Где был древний Одесс?, с. 447.

¹⁵ O/54—1482; Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора.— МИА, № 83, 1960, с. 110, табл. XXVIII, 64; Каменецкий И. С. Светлоглиняные амфоры с Нижне-Гниловского городища.— КСИА СССР, 1963, вып. 94, с. 30—33, рис. 6, группа А.

¹⁶ Бураков А. В. Городище біля с. Козирка поблизу Ольвії.— АП, 1962, т. 11, с. 87, табл. I, 4.

¹⁷ Леві Е. И. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры.— Ольвия, теменос и агора. М.—Л., 1964, с. 23, рис. 19; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия в 1935—1938 гг.— МИА, 1952, № 25, с. 170, рис. 63; Гайдукевич В. Ф. Илурат.— МИА, 1958, № 85, с. 36, рис. 20; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг.— МИА, 1952, № 25; с. 96, рис. 114; Карасев А. Н. Раскопки Неаполя Скифского.— КСИИМК, 1951,

вып. 37, с. 170, рис. 55 б; *Мосберг Г. И.* К изучению могильников римского времени юго-западного Крыма.—СА, 1946, № 7, с. 117; рис. 4; *Богданова Н. А., Гущина И. Г.* Раскопки могильников первых веков нашей эры в юго-западном Крыму в 1960—1961 гг.—СА, 1964, № 1, с. 330, рис. 5; *Книпович Т. Н.* Танаис. М.—Л., 1949, с. 73, рис. 28 а; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. М., 1972, с. 119, рис. 2—3; *Каменецкий И. С.* Светлоглиняные амфоры..., с. 32, рис. 6; *Братченко С. Н.* Правобережное Мокро-Чалтырское городище на Дону.—СА, 1957, № 2, с. 190, рис. 2, 2.

¹⁸ *Henry S. Robinson.* Pottery of the roman period. Chronology. The american school of the classical studies at Athens. Princeton, New Jersey, 1959, p. 51, II, 5, с. 56, tab. II, 52.

¹⁹ *Бураков А. В.* Городище біля с. Козирки..., с. 87, табл. 1.

²⁰ *Славин Л. М.* Отчет о раскопках Ольвии в 1935—1936 гг., с. 78, рис. 59; *Зест И. Б.* Керамическая тара..., с. 113, табл. XXXII; *Ланговая О. Э.* Позднеримская амфора из Мирмекия.—СА, 1941, № 7, с. 290; *Кругликова И. Т.* Боспор в позднеантичное время. М., 1966, с. 149, рис. 37, 10; *Бабенчиков В. П.* Чорноріченський могильник.—АП, 1953, т. 13, с. 115, табл. XVI, 1; Фонди ІА АН УРСР, інв. № 3458; *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон..., с. 18, 123.

²¹ *Henry S. Robinson.* Pottery..., p. 69, tab. 40.

²² *Симонович Э. А.* Орнаментация черняховской керамики.—МИА, 1964, № 116, с. 285.

²³ *Гошкевич В. И.* Где был древний Одесс?, с. 445—450.

²⁴ *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.—ВДИ, 1948, № 1, с. 273.

²⁵ *Уваров А. С.* Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. СПб., 1851, вып. 1, с. 4; 1856, вып. 2, с. 143; *Пападимитриу С. Д.* Местоположение древней Одессы.—ЗООИД, 1912, 30, с. 389—396; *Пападимитриу С. Д.* Еще о местоположении древней Одессы.—ЗООИД, 1915, 32, с. 451—456.

²⁶ *Беккер П.* Берег Понта Евксинского от Истра до Борисфена.—ЗООИД, 1852, № 3, с. 201.

²⁷ *Симонович Э. А.* О древнем Одессе.—ВДИ, 1954, № 4, с. 146—150.

²⁸ Там же, с. 148.

²⁹ *Пападимитриу С. Д.* Еще о местоположении древней Одессы..., с. 452.

³⁰ *Диамант Э. И.* Надгробные сооружения раскопанного участка Кошарского некрополя.—В кн.: Тези пленарних і секційних доповідей. Одеса, 1972, с. 221.

³¹ *Симонович Е. А.* Також відмовився від цього припущення. Див.: *Симонович Э. А.* Античный памятник на Тилигульском лимане.—КСОГАМ за 1962 г. 1964, с. 153.

³² *Русаева А. С.* Разведка и раскопки поселений близ Ольвии.—Археологические исследования на Украине в 1968 г. К., 1971, с. 180 та ін.; *Бураков А. В., Буйских С. Б., Отрепко В. М.* Работы периферийного отряда Ольвийской экспедиции.—Археологические открытия, 1973 г. М., 1974, с. 253—254.

³³ *Магомедов Б. В.* Новый черняховский памятник на Березанском лимане.—Археологические открытия 1973 г. М., 1974, с. 302.

³⁴ *Латышев В. В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.—ВДИ, 1948, № 1, с. 273; № 2, с. 239; № 2, с. 279; № 4, с. 238.

С. Б. БУЙСИХ, А. В. БУРАКОВ

Античное городище на мысе между Березанским и Сосицким лиманами

Р е з и о м е

Статья посвящена краткому изложению итогов раскопок городища римского времени, расположенного на мысу между Березанским и Сосицким лиманами. Исследования проводились Периферийным отрядом Ольвийской экспедиции Института археологии АН УССР.

Работы на городище выявили мощную систему его обороны — ров, земляной вал, еще один ров и каменная двухпанцирная стена, трехслойная в вертикальном поперечном сечении. В шурфах на площади городища обнаружены фрагменты каменных стен, сложенных из необработанного камня на глинистом растворе. Керамический материал датируется концом I в. до н. э.—серединой III в. до н. э.

Исследуемый памятник В. И. Гошкевич в 1913 г. отождествил с древним Одессом. Авторы статьи не поддерживают эту гипотезу и высказывают предположение, что городище Мыс могло возникнуть как западный форпост Ольвии в послегетский период ее истории.

**Аналіз зубощелепної патології
на палеоантропологічному матеріалі
з Баклинського могильника**

Відомо, що стан зубощелепного комплексу значною мірою свідчить про імунно-реактивні властивості організму, тобто відображає його взаємовідносини з навколоишнім середовищем. У зв'язку з цим вивчення зубощелепної палеопатології давніх та середньовічних людей має велике значення як для антропологів, даючи можливість реконструювати фізичний тип давніх мешканців цієї чи іншої території, так і для археологів, допомагаючи вивченю культури та побуту, отже, рівня соціально-економічного розвитку давніх етнічних груп. Тому цілком віправдано, що питанню вивчення морфологічних особливостей і палеопатології зубів та щелеп зарубіжні та вітчизняні вчені приділяли і приділяють неослабну увагу¹.

У цій роботі подаються результати вивчення зубощелепної патології за антропологічними матеріалами з Баклинського могильника (IV—IX ст.), у с. Скалистє Кримської обл. Розкопки 1958—1960 рр. під керівництвом Е. В. Веймарна.

При вивченні патологічних проявів та аномалій, виявлених на країнологічному матеріалі від 282 особин з Баклинського могильника, визначення проводилося по основних видах цієї палеопатології: каріес, пародонтоз, періодонти, причому не тільки для кожної щелепи, а й для кожного зуба.

Таблиця 1

Розподіл щелеп з патологічними змінами та аномаліями за статтю, часом та віком

Стать	Час	Вік											
		Juvenis		Adultus		Maturus		Senilis		Невідомий		Всього	
		B*	H	B	H	B	H	B	H	B	H	B	H
♂	IV—V ст.			1								1	
	VI—VII ст.			2	2	6	4	2	1			10	7
	VIII—IX ст.			4	5	12	6	—	1			16	11
	Всього			7	7	19	10	2	2			27	19
♀	IV—V ст.	1										1	
	VI—VII ст.			6	3	2	2	3		4		15	5
	VIII—IX ст.		1	14	11	11	7					25	19
	Всього		1	21	14	13	9	3		4		42	24
Всього			1	27	21	32	19	5	2	4		68	43

* В—верхня щелепа, Н—нижня щелепа.

Розподіл щелеп з патологічними змінами та аномаліями за статтю, часом та віком подаємо в табл. 1. На 111 щелепах (з них 68 верхніх та 43 нижніх) виявлено 433 патологічних змін та аномалій (табл. 2). Відношення кількості патології (каріес, пародонтоз, аномалії) до кількості осіб, на щелепах яких було виявлено патологічні зміни, названо кое-

Статеві, вікові та історичні особливості локалізації патологічних процесів на щелепах

Стать	Вік	Час	Кількість щелеп		Пародонтоз		Карієс.		Періодонтити		Кісти	
			В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	В	Н
σ	Adultus	VII ст.	2	2	2	1	3	2	2	—	—	—
		VIII ст.	4	5	2	—	7	8	3	5	—	—
	Maturus	IV—V ст.	1	—	—	—	1	—	1	—	1	—
		I—VII ст.	6	4	3	1	3	2	4	2	—	—
		VIII ст.	12	6	12	—	12	7	14	3	—	1
	Senilis	VI—VII ст.	2	1	2	1	—	1	14	1	—	—
		VIII ст.	—	1	—	1	—	1	—	1	—	—
Разом			27	19	21	4	26	21	38	12	1	—
φ	Juvenis	VIII ст.	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—
		IV—V ст.	1	—	1	—	1	—	2	—	—	—
	Adultus	VI—VII ст.	6	3	4	—	9	2	8	—	—	—
		VIII ст.	14	11	7	3	14	14	12	6	—	1
	Maturus	VII ст.	2	2	4	1	2	1	8	—	1	—
		VIII—IX ст.	11	7	14	3	11	7	31	3	—	—
	Senilis	VII ст.	3	—	3	—	2	—	4	—	—	—
Невідо- мий			1	—	1	—	1	—	2	—	—	—
Разом			41	24	31	7	40	26	67	9	1	1
Разом			68	43	52	11	66	47	105	21	2	1

* П—права }
Л—ліва } головки нижньої щелепи.

фіцієнтом ураженості. За нашими даними, цей показник для чоловіків та жінок був досить високим — 4. Проте ступінь ураженості верхніх та нижніх щелеп як взагалі, так і на щелепах чоловіків та жінок має відмінності.

Частота виникнення захворювань та аномалій на всіх верхніх щелепах вища від загальної середньої, а нижніх — значно нижча. Коефіцієнт патології верхніх щелеп в цілому і зокрема у чоловіків та жінок перевищує цей коефіцієнт на нижніх щелепах (5,0 : 2,5; 5,0 : 2,2; 4,7 : 2,8; табл. 3). Найпоширенішими захворюваннями серед вивченії популяції з Баклинського могильника, як і в наш час, були карієс, періодонтити та пародонтоз. На ці види (разом з ускладненнями) припадає більше половини (302 з 433) усієї кількості зубощелепної палеопатології давніх людей. Коефіцієнт ураженості ними щелеп також найвищий серед усіх видів вивченії нами патології (табл. 2, 3, 4).

Середній коефіцієнт ураженості верхніх щелеп у жінок вищий, ніж у чоловіків, а нижньої целепи — вищий у чоловіків, ніж у жінок. Більший коефіцієнт підвищеної абразії та адентії характерний чоловічим щелепам, причому частіше цей вид патології відмічається на верхніх щелепах (табл. 3).

Серед вивченого палеопатологічного матеріалу карієс займає перше місце і становить 24,8% захворювань (коєфіцієнт — 1,0), що, однак, значно поступається перед поширеністю каріеса в наш час: 74—100%, коєфіцієнт — 1,26—3,4². Найвищий ступінь ураженості на карієс серед

Таблиця 2

Артрози		Абразія		Адентія		Камені		Аномалії		Відкритий прикус		Загальна кількість патологій та аномалій		
П*	Л	В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	В	В	В	Н	разом
—	—	2	1	2	1	1	—	—	—	—	12	5	17	
1	—	2	2	4	—	1	1	—	3	—	19	20	39	
—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	4	—	4	
—	—	3	2	4	1	—	1	2	—	—	19	9	28	
1	—	10	1	6	—	1	—	—	—	—	55	12	67	
—	—	2	—	2	1	—	—	—	—	—	20	4	24	
—	—	—	—	—	1	—	—	—	1	—	—	5	5	5
2	—	19	6	19	4	3	2	2	4	—	129	55	184	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	4	
—	—	6	1	4	—	2	—	—	—	—	33	3	36	
—	—	4	2	5	—	3	1	2	—	1	48	27	75	
—	—	1	1	2	1	—	1	—	—	—	18	5	23	
—	—	5	3	6	2	2	2	4	—	—	70	20	70	
—	—	3	—	2	—	—	—	—	—	—	14	—	14	
—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	5	
—	—	20	7	19	3	7	4	6	—	1	192	57	249	
2	—	39	13	38	7	10	6	8	4	1	321	112	433	

чоловіків та жінок першої половини зрілого віку. Особливо це помітно на щелепах, датованих VIII—IX ст., серед яких домінуюче місце займають нижні щелепи чоловіків (табл. 3, 4).

Вивчений нами матеріал свідчить про те, що серед населення з Баклинського могильника були дуже поширені ускладнення карієсу та абразії — періодонти. Вони були настільки численними, що перевищували захворюваність каріесом. Загальний коефіцієнт проявів періодонту — 1,0 (табл. 3).

Виявилося, що пародонтозом було уражено 18,4% людей з Баклинського могильника, що значно менше, ніж серед сучасного населення. Відомо, що в наш час приблизно 50% людей у віці від 21 до 40 років хворіють на пародонтоз (враховуючи і початкові стадії), який за частотою уражень займає друге місце після карієсу³. Але слід враховувати, що початкові стадії цієї хвороби, які не мали відображення на остеологічному матеріалі, не враховувалися. Коефіцієнт пародонтозу щелеп у жінок трохи вищий, ніж у чоловіків, причому цей показник для верхніх щелеп вищий, ніж для нижніх (табл. 3). Найвищий рівень цієї патології зареєстровано серед людей змужнілого та зрілого віку, особливо у жінок. В історичному аспекті (від IV до IX ст.) суттєвих змін у динаміці цієї хвороби немає (табл. 4).

Частота абразії серед вивченого остеологічного матеріалу — 48,4%, адентії — 17,3%, з більш-менш рівномірним розподілом за часом (табл. 4). Досить значний ступінь частоти абразії та адентії можна помітити

Середня частота захворювань та аномалій з локалізацією їх на щелепах

Стать	Вік	час	Кількість щелеп		Пародонтоз		Каріес		Періодонтити		Кісти	
			В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	В	Н
♂	Adultus	VII ст.	2	2	1,0	0,5	1,5	1,0	1,0	—	—	—
		VIII ст.	4	5	0,5	—	1,7	1,6	0,7	1,0	—	—
	Maturus	IV—V ст.	1	—	—	—	1,0	—	1,0	—	1,0	—
		VI—VII ст.	6	4	0,5	0,25	0,5	0,5	0,5	0,5	—	—
	Senilis	VIII ст.	12	6	1,0	—	1,0	1,1	1,1	0,5	—	—
		VI—VII ст.	2	1	1,0	1,0	—	1,0	7,0	1,0	—	—
	Разом		27	19	0,7	0,2	0,9	1,1	1,3	0,6	0,03	—
♀	Iuvenis	VIII ст.	—	1	—	—	—	2,0	—	—	—	—
		IV—V ст.	1	—	1,0	—	1,0	—	2,0	—	—	—
	Adultus	VI—VII ст.	6	3	0,5	—	1,5	0,6	1,3	—	—	—
		VIII ст.	14	11	0,5	0,2	1,0	1,2	0,8	0,5	—	0,1
	Maturus	VII ст.	2	2	2,0	0,5	1,0	0,5	4,0	—	0,5	—
		VIII—IX ст.	11	7	1,0	0,2	1,0	1,0	2,8	0,4	—	—
	Senilis	VII ст.	3	—	1,0	—	0,6	—	—	1,3	—	—
		VII ст.	1	—	1,0	—	1,0	—	2,0	—	—	—
	Разом		38	24	0,9	0,3	1,0	1,0	1,8	0,3	0,02	0,04
Всього			65	43	0,8	0,2	1,0	1,0	1,6	0,4	0,03	0,01

у першій і, особливо, у другій половині зрілого віку на жіночих та чоловічих щелепах. Підвищена стертість (абразія), як і адентія (дефект зубних рядів), на чоловічих щелепах трапляються частіше, ніж на жіночих.

Т а б л ی ц я 4

Співвідношення проявів зубощелепної патології у давніх та сучасних людей

Діагноз	Давні люди з Баклінського могильника (загальна кількість—282)					Частота захворювань сучасного населення, %	
	Кількість людей з палеопатологією	Частота патології, %	Кількість уражених зубів та аномалій на щелепу	IV—V ст.	VI—VII ст.	VIII—IX ст.	
Каріес	70	24,8	1,0	0,8	1,3	1,0	74—91%
Пародонтоз	52	18,4	0,5	0,6	0,6	0,6	50
Періодонтити	57	20,2	1,5	1,3	1,0	1,0	—
Абраузія	52	18,4	—	0,6	0,4	0,4	—
Адентія	45	15,9	0,5	0,6	0,25	0,4	36,97—80
Камені	16	5,6	—	0,14	0,15	0,14	58—80
Аномалії	13	4,5	—	0,2	0,2	0,1	36,2—43,5
Кісти	3	1,0	0,5	0,02	0,01	0,02	—
Артрози	2	0,7	—	—	0,02	0,018	—

Частина наявності зубного каменю та аномалій зубощелепної системи значно менша, ніж частота їх серед сучасного населення.

На одному з жіночих черепів змужнілого віку, датованого VIII ст., на верхній щелепі виявлено прояви, які зустрічаються при специфічних запальних процесах, імовірніше всього при сифілісі, як це визначають інші дослідники⁴ при аналогічних патологічних проявах.

Таблиця 3

Артрози		Абразія		Адентія		Камені		Аномалії		Відкритий прикус		Середній ступінь ураженості		
В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	В	Н	Разом
—	—	1,0	0,5	1,0	0,5	0,5	—	—	—	—	—	6,0	2,5	4,2
0,2	—	0,5	0,4	1,0	—	0,25	0,2	—	0,6	—	—	4,5	4,0	4,3
—	—	—	—	1,0	—	—	—	—	—	—	—	1,0	—	4,0
—	—	0,5	0,5	0,5	0,25	—	0,25	0,3	—	—	—	3,0	2,5	2,8
0,1	—	0,8	0,1	0,5	—	0,08	—	—	—	—	—	4,5	2,0	3,7
—	—	1,0	—	1,0	1,0	—	—	—	—	—	—	1,0	4,0	7,3
—	—	—	—	—	1,0	—	—	—	1,0	—	—	—	1,0	5,0
0,1	—	0,6	0,3	0,6	0,2	0,1	0,1	0,03	0,2	—	—	4,7	2,8	4,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,0	2,0
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4,0	—	4,0
—	—	1,0	0,3	0,5	—	0,3	—	—	—	—	—	5,5	1,0	4,0
—	—	0,2	0,2	0,3	—	0,2	0,07	0,1	—	0,07	—	3,3	2,4	3,0
—	—	0,5	0,5	1,0	0,5	—	0,5	—	—	—	—	9,0	2,5	5,7
—	—	0,5	0,2	0,5	0,3	0,2	0,3	0,3	—	—	—	6,6	2,8	5,3
—	—	1,0	—	—	—	0,6	—	—	—	—	—	4,6	—	4,6
—	—	1,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,0	—	5,0
—	—	0,5	0,2	0,5	0,08	0,2	0,1	0,17	—	—	—	5,0	2,2	4,0
0,03	—	0,6	0,3	0,5	0,1	0,1	0,1	0,12	0,1	0,07	5,0	2,5	4,0	

Якщо серед загальної сучасної зубощелепної патології 7—10% належить кістям⁵, то на опрацьованому матеріалі цей показник значно нижчий. Збігається те, що на верхній щелепі кісти трапляються в 2,5—3 рази частіше, ніж на нижній.

Усі виявлені нами артрози були у правих висково-нижньощелепних суглобах чоловіків і, напевно, мали травматичне походження, що підтверджують сучасні клінічні спостереження⁶.

Висновки

1. У IV—IX ст. на зубах та щелепах з Баклинського могильника зареєстровано ті ж види патології, що і в наш час, за деяким винятком. Загальна ураженість у той час становила 35,1%, а середній коефіцієнт ураженості щелеп — 4,0.

2. Перше місце серед усіх видів патології посідає каріес, наслідки якого зареєстровано на щелепах 24,8% осіб.

3. Частота проявів каріеса зубів на краніологічному матеріалі з Баклинського могильника (IV—XI ст.) менша, ніж тепер; в VI—VII ст. менша, ніж у VIII—IX ст.

4. Пародонтоз займає друге місце за ступенем ураженості щелеп.

5. Підвищена стертість та дефект зубних рядів були домінуючими серед чоловіків.

6. Дуже високий ступінь проявів зубощелепної патології (каріес, пародонтоз та ін.) свідчить про зниження опору організму до цих видів патології та відсутність профілактики і лікування в той час.

7. Переважна кількість патології та аномалій виявлена на щелепах чоловіків першої та другої половини зрілого віку, причому в другій половині зрілого віку палеопатології та аномалій на чоловічих та жіночих щелепах більше, ніж у першій половині зрілого віку.

8. Прояви запалень (артрозів) висково-нижньощелепного суглоба виявлено лише серед чоловіків і тільки на правих головках.

- ¹ Ахмедов А. А., Гусейнова Т. Г. Кариес зубов у древних жителей Азербайджана. Стоматология, 1969, 1, с. 95. Боеев П., Масликов Д. Зубочелюстная палеопатология в Болгарии.—Изв. на Ин-та по морфологии БАН, 1961, 4, с. 257. Гусейнова Т. Г. Состояние зубочелюстной системы древних жителей Азербайджана. Автореф. канд. дис. Баку, 1969. Денисова Р. Я. Эпохальные изменения строения нижней челюсти на территории Латвии.—В кн.: Человек — эволюция и внутривидовая дифференциация. М., 1972, с. 149—161. Донина Н. И. Некоторые аномалии зубной системы в краинологических сериях славян и русских.—Вопросы антропологии, 1968, № 29. Дэрумс В. Я. Состояние зубов у древних жителей Прибалтики по палеонтологическому материалу. Стоматология, 1964, № 3, с. 73. Зубов А. А. Одонтология. Методика палеоантропологических исследований. М., 1968, с. 199. Кошкин Т. А. Состояние зубов и челюстей древних жителей Южной Сибири в VII—II ст. до н. э. Автореф. канд. дис. Казань, 1971. Окушко В. Р. Материалы по зубочелюстной палеопатологии детского возраста. Материалы V конф. по детской стоматологии. Казань, 1970, с. 28—29. Рохлин Д. Г. Болезни древних людей. М.—Л., 1965, с. 303. Ушаков Ю. Н. Динаміка та структура зубощелепної палеопатології людини.—ДАН УРСР, серія Б, 1976, 4, с. 374—376.
- ² Вайс С. И. Терапевтическая стоматология. М., 1965, с. 363.
- ³ Евдокимов А. И., Васильев Г. А. Хирургическая стоматология. М., 1964, с. 482.
- ⁴ Рохлин Д. Г. Болезни древних людей. М.—Л., 1965, с. 303.
- ⁵ Вайсблат П. Н. О лечении кист верхней челюсти.—В кн.: Проблемы стоматологии. К., 1962.
- ⁶ Бернадский Ю. И. Основы хирургической стоматологии. К., 1970, с. 482.

Ю. Н. УШАКОВ

Анализ зубочелюстной патологии на палеоантропологическом материале из Баклинского могильника

Р е з ю м е

На хорошо датированной популяции древних людей, представленной 282 черепами и проживавших у с. Скалистое в Крыму изучена палеопатология зубочелюстного комплекса.

В работе дан анализ динамики и структуры зубочелюстной палеонтологии (кариеса, пародонтоза, периодонтитов, артрозов, аномалий и др.) с особенностями по основным возрастным и половым группам в различные исторические периоды в пределах IV—IX ст.

Карта археологічних пам'яток Молдавії

Невпинне зростання кількості виявлених і досліджених пам'яток вимагає їх обліку і систематизації. Одним з таких видів наукового опрацювання джерел є створення спеціальних праць, що дістали загальну назву «археологічних карт». До складання їх по окремих районах нашої країни на різних етапах розвитку археологічної науки дослідники звертались уже не раз. В цьому зв'язку варто згадати карти Волинської і Київської губерній, складені В. Б. Антоновичем, карту Харківської губернії, надруковану в «Трудах» XII Археологічного з'їзду тощо. Ці праці, видані ще наприкінці минулого чи на початку нашого століття, досі не втратили свого наукового значення. Як довідкова література про пам'ятки палеолітичної епохи широкою популярністю серед спеціалістів користуються також карти Н. А. Берегової, А. П. Черниша, опрацьовані уже в наш час.

Колектив співробітників Інституту археології АН СРСР тепер готує багатотомне видання — «Зведення археологічних джерел», основним завданням якого є повний облік і наукова інтерпретація археологічних пам'яток СРСР. Створенню цієї праці в багатьох республіках передує видання регіональних карт, зокрема вони вийшли в Казахстані й Абхазії, а також кілька випусків у Білорусі. У 1973 р. з'явились два перші випуски «Археологічної карти Молдавської РСР»*, розгляду яких присвячена ця за-мітка.

Перший випуск — «Пам'ятки епохи палеоліту і неоліту» складений М. А. Кетрару. Книга обсягом близько 12 друкованих аркушів, крім коротенького вступу, включає чотири розділи, список літератури і алфавітний покажчик описаних в тексті матеріалів. Розділи карти відповідають археологічній періодизації: пам'ятки раннього, середнього і пізнього палеоліту та стоянки мезолітичної епохи. Опису об'єктів кожного з виділених періодів передують вступні зауваження.

Основний текст карти містить дані, що стосуються конкретних пам'яток: про їх місцезнаходження, топографію, кількість досліджених об'єктів, основні знахідки. Зазначено час і автора відкриття пам'ятки, місце зберігання матеріалів, література з висвітлюваного питання тощо.

Пам'ятки в списку подаються послідовно, відповідно до їх розміщення на топографічній основі: з півночі на південь, по басейнах рік Молдавії.

Автором другого випуску — «Пам'ятки епохи неоліту і енеоліту» є В. І. Маркевич. Структура праці в основному аналогічна попередній. Чотири розділи присвячені чотирьом культурам цього часу в Молдавії — буго-дністровській, лінійно-стрічковій кераміці, трипільській та гумельницькій. На відміну від першого випуску в кінці книги дається коротке реєзуме. Топографічна основа карти з позначенням всіх об'єктів, про які йде мова в тексті, подається по кожній культурі окремо. Для трипільських пам'яток, яких виявлено дуже багато (329), таких карт складено чотири, відповідно до етапів культури.

Обидва випуски дають повне уявлення про кількісний і якісний склад пам'яток кам'яного віку та епохи міді на території республіки. Характеристика багатьох об'єктів доповнена також таблицями добрі виконаних малюнків речового матеріалу.

Археологічна карта Молдавської РСР, як і кожне довідкове видання, має на меті полегшити працю дослідників, даючи можливість швидко відшукати потрібні дані про місцезнаходження пам'ятки, її культурну належність, датування, а також посилення на літературній архівні джерела. Максимально повному вміщенню цієї інформації у відносно невеликий за обсягом випуск повинна відповідати добре продумана структура роботи і форма викладу матеріалів. З цієї точки зору рецензовані книги викликають певні зауваження, які доцільно було б врахувати авторам наступних випусків карти (про пам'ятки епохи бронзи, скіфського часу та інші), що готовуються до друку.

Так, у першому випуску, на наш погляд, дуже розтягнений виклад даних про авторів відкриття пам'ятки, місце зберігання колекцій та літературу. Текст розміщений тут неекономно, і тому нерідко ці дані за обсягом займають стільки ж місця, як і весь опис самої пам'ятки. Упорядник другого випуску більш раціонально використав листаж книги, набагато скоротивши виклад тим, що ввів спеціальну таблицю. Однак відомості

* Археологическая карта Молдавской ССР. Кишинев, 1973, вып. 1, 2.

про відкриття і в цьому випуску винесені в окремий рядок, до того ж тут ще ставиться і прізвище автора праці, де опублікована пам'ятка. У багатьох випадках це одне й те ж прізвище, що приводить до дубляжу імен. Зайвою в карті є, здається, і суцільна нумерація пам'яток у розділах, а тим більше в алфавітному списку (як, наприклад, у другому випуску). При цьому нумерація пунктів у тексті відповідає цифрам на топографічній основі. Тому відшукати на карті якийсь об'єкт буває нелегко, оскільки на ній порушено принцип нумерації об'єктів зліва направо, згори донизу. Особливо важко орієнтуватись на картах трипільської культури, пам'ятки якої, як зазначалось, розміщені на чотирьох картах.

На нашу думку, набагато зручніше, щоб пам'ятки у розділах були наведені не за басейнами річок, а в алфавітному порядку. Тоді відпадала б необхідність додавати алфавітний покажчик, а зосередження тих чи інших пам'яток у певному басейні ріки добре було б показано і на топографічній основі. Нумерацію об'єктів на ній краще робити відповідно до загальноприйнятого правила, тобто зліва направо і згори донизу. Під кожною картою слід дати легенду назов.

Щодо змісту рецензованих випусків можна висловити лише окремі зауваження. Так, називаючи авторів відкриття буго-дністровської культури, поряд з іменами А. В. Доброзвольського і В. М. Даниленка варто було б відзначити також П. І. Хавлюка, який доклав багато зусиль у справі виявлення стоянок з крішськими елементами культури. Слід звернути увагу на те, що резюме, подане в другому випуску карті, надто коротке, а наведена тут таблиця (с. 158), яка повинна ілюструвати ступінь часеленості Молдавії порівняно з Північною Македонією, взагалі залишається малозрозумілою.

Вказані недоліки жодною мірою не знижують важливого значення рецензованого видання як довідника про пам'ятки Молдавії. Створення такої праці археологами Інституту історії АН МРСР можна лише вітати. Вона, безперечно, буде широко використовуватись як фахівцями-археологами в їх дослідженнях, так і активом краєзнавців, що беруть участь в обліку й охороні пам'яток республіки.

Досвід науковців Молдавії буде повністю врахованій українськими спеціалістами під час підготовки «Археологічної карти УРСР», видання якої планується у найближчі роки.

Д. Я. Телегін

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

О. М. ПРИХОДНЮК

Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я

(розвідки 1968—1969 pp.)

Територія Середнього Подністров'я після об'єднання Перемишлянської, Звенигородської і Теребовлянської земель Володимиром Володаревичем у 1141 р. входила до складу Галицького князівства. У цей час тут сформувався адміністративний район з центром у Бакоті¹, відомий за літописами під назвою «Пониззя»*. Головними містами району були Бакота, Ушиця, Калюс, Кам'янець та інші. Збереглися літописні загадки про міжусобну боротьбу за володіння Пониззям² та відголоски класової боротьби феодальновозалежного населення у давньоруський час³.

Уривчасті писемні повідомлення недостатні для повного висвітлення історії та культури Середнього Подністров'я періоду Київської Русі. Існуючі прогалини мають заповнити археологічні джерела. Велику роботу по дослідженню археологічних пам'яток провів Б. О. Тимошук на правому березі Дністра⁴. Менше досліджено лівий берег середньої течії ріки. Відомі розкопки скельного монастиря в Бакоті, здійснені наприкінці минулого століття. Невеликі роботи по дослідженню дитинця та посаду літописної Бакоти провів І. С. Винокур⁵. Розвидкові роботи на городищі в с. Гринчук провадив П. О. Раппопорт⁶. Давньоруські об'єкти виявлені також у Луці-Врублівцій⁷.

Недостатня вивченість давньоруських пам'яток лівобережжя Дністра примушує уважніше поставитися до нових археологічних джерел, які стали відомі в останні роки завдяки роботі Інституту археології АН УРСР та Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. На Середньому Дністрі виявлено ряд нових поселень та городищ давньоруського періоду (рис. 1). На деяких з них проведені невеликі археологічні розкопки.

Поселення

1. с. Атаки Кельменецького району Чернівецької області (пункт 17).

На східній околиці села в урочищі Долина, на першій терасі правого берега Дністра висотою близько 3 м трапляється давньоруська кераміка. В берегових зсувах простежено культурний шар товщиною до 1 м.

2. с. Бабшин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 10).

На лівому березі Дністра, в 0,5 км від північної околиці села, на краю другої тераси висотою близько 12 м розташоване поселення площею 300×100 м. На поверхні виявлено давньоруську кераміку.

3. с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 19).

Багатошарове поселення зі скіфським, давньоруським і черняхівським культурним шарами розташоване на лівому березі Дністра, у 1,5 км на південний схід від с. Бакота і в 1,5 км на захід від с. Наддністрянка, в урочищі на Клині.

З давньоруських об'єктів тут виявлено кілька господарських ям. Знахідки давньоруського часу представлені керамікою (рис. 2, 3—5), залишою сокирою (рис. 3, 4), залишими ножицями (рис. 4, 5), скляними браслетами та ін.

4. с. Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 18).

Поселення розташоване в 2 км на південний захід від села, на першій терасі лівого берега Дністра заввишки до 3 м. В берегових зсувах на глибині 0,3 м від сучасного рівня простежено культурний шар потужністю 0,2 м з давньоруською керамікою.

5. с. Бережанка Чемеровецького району Хмельницької області (пункт 8).

На території села, на лівому березі р. Жванчик розташоване поселення площею 200×80 м. На поверхні зібрано уламки посуду, перепалену глину тощо.

6. с. Велика Слобідка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 15).

Приблизно в 4 км від села, в урочищі Дубина, на низькій ділянці першої надзаплави лівого берега Дністра заввишки 5—6 м в оголених берегах і на поверхні протягом 150 м трапляється давньоруська кераміка (рис. 4, 18, 20).

7. с. Вільхівці Мельниця Подільського району Тернопільської області (пункт 3).

Від південно-східної околиці села на першій і пологих схилах другої тераси лівого берега Дністра тягнеться велике давньоруське поселення або ланцюг поселень завдовж-

* Назва «Пониззя» відтворює низинне географічне розташування території Середнього Подністров'я відносно центра Галицької землі.

ки 2—2,5 км і заввишки 100 м. У берегових оголеннях на глибині 1 м від сучасної поверхні добре простежується культурний шар потужністю до 0,5 м, в якому виявлено давньоруську кераміку (рис. 2, 7; 4, 1, 13), залізні шлаки, залізні стержень і ніж (рис. 3, 1, 2).

8. с. Гордівці Хотинського району Чернівецької області (пункт 4).

На правому березі Дністра в 1,5 км на захід від села в урочищі Лички, на першій терасі заввишки 3 м розташоване давньоруське поселення розміром 400×100 м.

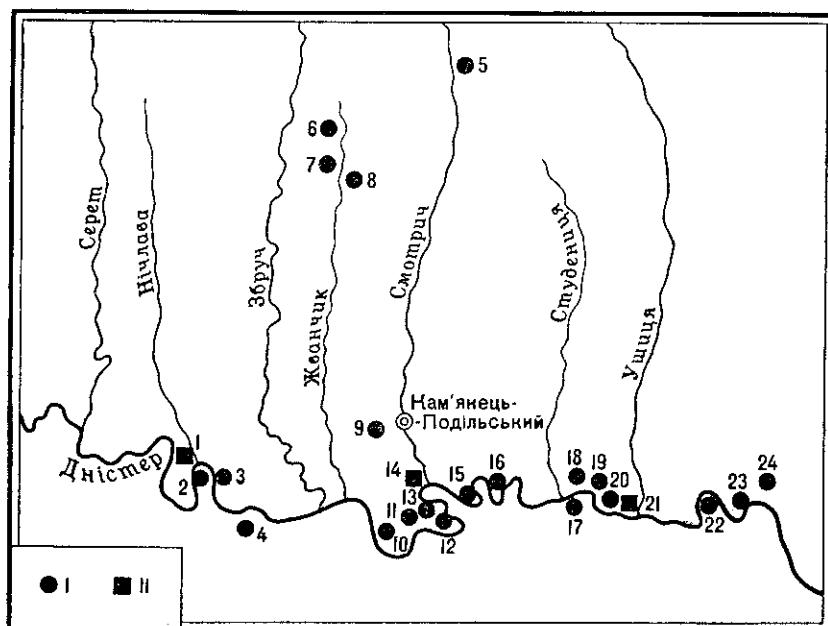

Рис. 1. Схема розташування давньоруських пам'яток XII—XIII ст. на Середньому Дністрі:

I — поселення; II — городища.

1 — Устя (Тернопільська область); 2 — Перебіківці; 3 — Вільхівці; 4 — Гордівці; 5 — Городок; 6 — Демківці; 7 — Юрківці; 8 — Бережанка; 9 — Довжок; 10 — Бабшин; 11 — Слобідка Малинівська; 12 — Каветчиня; 13 — Сокіл; 14 — Устя (Хмельницька область); 15 — Велика Слобідка; 16 — Мар'янівка; 17 — Атаки; 18, 19 — Бакота, 20, 21 — Стара Ушиця; 22 — Непоротове; 23 — Малий Берег; 24 — Рудківці.

В берегових зсувах простежено контури кількох заглиблень, заповнених давньоруською керамікою (рис. 4, 3, 11, 12, 14). Одне з них виявилось напівземлянкою заввишки 1 м.

9. с. Городок, Городоцького району Хмельницької області (пункт 5).

Поселення розташоване на північно-східній околиці села поблизу цегельного заводу, на лівому низькому березі р. Смотрич. На площині 100×50 м трапляються фрагменти давньоруської кераміки. В окремих місцях простежено плями жител у вигляді скupчення кераміки, перепаленого каміння, печини тощо.

На протилежному березі ріки під час дослідження слов'янського поселення третьої четверті I тисячоліття н. е. була виявленна давньоруська напівземлянка. Вона прямокутна в плані (розміром 3,5×2,8 м) і заглиблена на 0,6 м від сучасної поверхні (рис. 5, 6). Житло орієнтовано стінами майже за сторонами світу. В центрі споруди на рівні долівки розчищено глинобитне, кругле в плані вогнище діаметром 1,5 м. У північно-західному кутку лежав жорновий камінь діаметром 0,7 м. Поблизу вогнища знайдено фрагменти давньоруської кераміки (рис. 4, 4, 19) та уламок скляного браслета синього кольору. Біля житла знайдено залізну стрілу завдовжки 6 см (рис. 3, 3).

10. с. Демківці Чемеровецького району Хмельницької області (пункт 6).

В 4 км на схід від села, на правому березі р. Жванчик, в урочищі Кринички, на площині 350×300 м зібрано велику кількість давньоруської кераміки, перепаленої глиняної обмазки тощо.

11. с. Довжок Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 9).

На території села на правому березі безіменного струмка, в урочищі Долина лісу, на площині 70×40 м зібрано фрагменти давньоруської кераміки.

12. с. Каветчиня Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 12)..

На лівому березі Дністра, в 0,5 км на північний захід від села виявлено давньоруське поселення, яке займає край і підвищенню ділянку першої тераси заввишки 2—7 м. У відслоненнях берега на глибині 0,25—0,30 м простежується культурний шар потужністю 0,2—0,3 м.

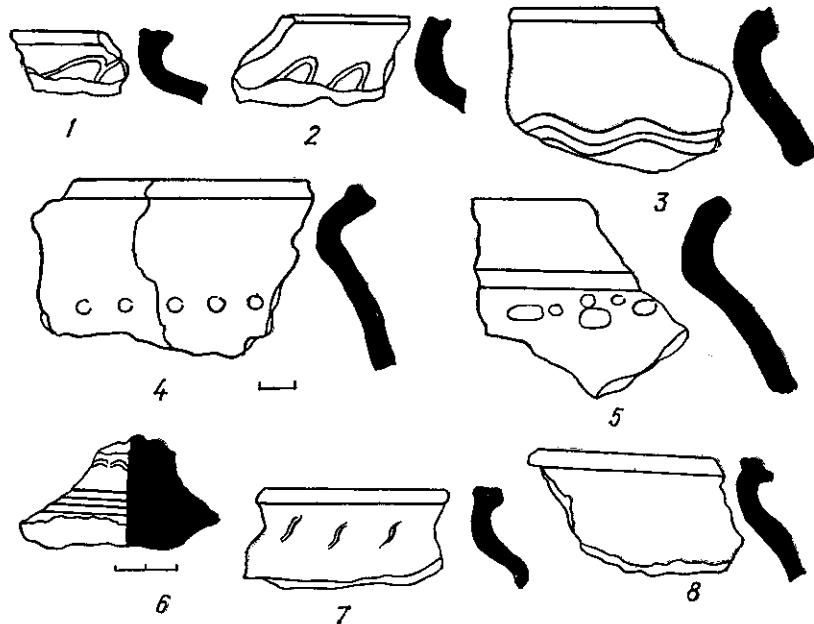

Рис. 2. Зразки давньоруської кераміки XII—XIII ст. з території Середнього Подністров'я:

1, 2, 6 — Устя (Тернопільська область); 3—5 — Бакота; 7 — Вільхівці; 8 — Малий Берег.

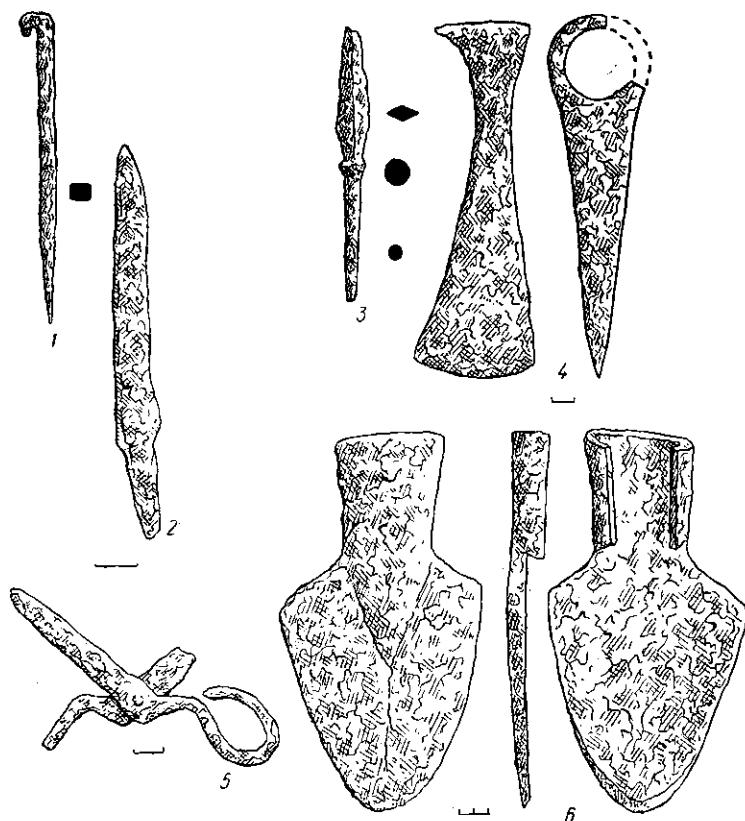

Рис. 3. Залізні вироби давньоруського часу з Середнього Подністров'я:

1, 2 — Вільхівці; 3 — Городок; 4, 5 — Бакота; 6 — Рудківці.

13. с. Малий Берег Новоушицького району Хмельницької області (пункт 23).

В 300 м на південний захід від села, на другій терасі лівого берега Дністра, між струмком і яром на площі 100×100 м виявлено давньоруську кераміку (рис. 2, 8). На поверхні помітні плями жителі, скучення печини, перепалене каміння, кістки тварин та кераміка.

14. с. Мар'янівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 16).

В 2 км від південно-західної околиці села у відслоненнях першої надзаплави лівого берега Дністра, на глибині 0,5—0,6 м від сучасної поверхні простежено культур-

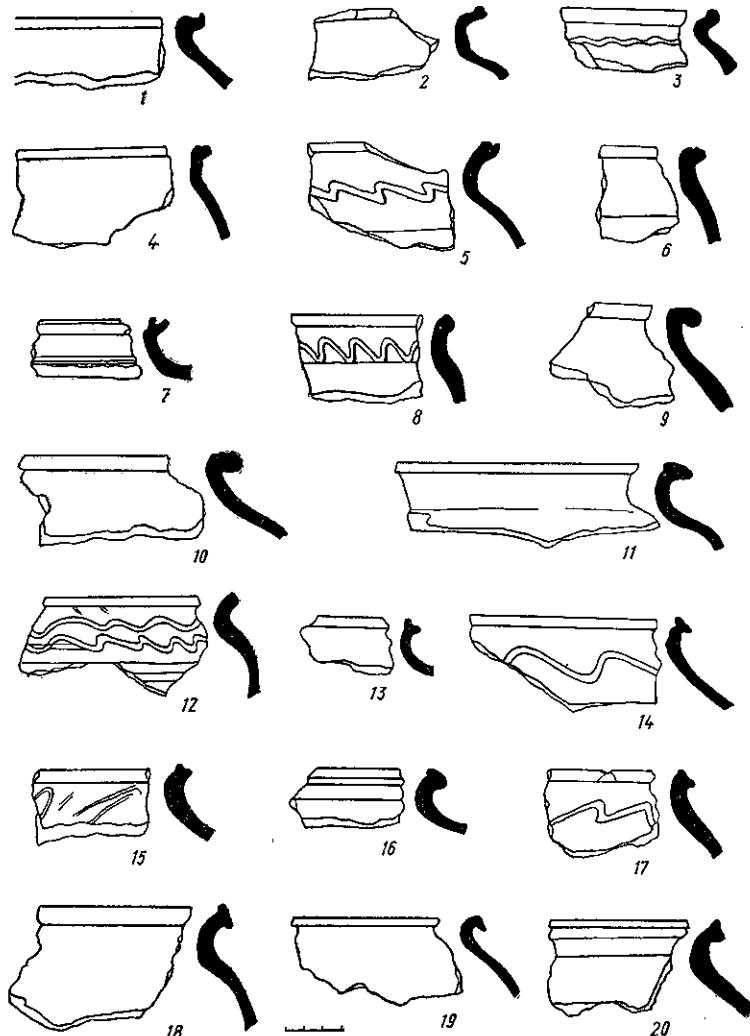

Рис. 4. Зразки давньоруської кераміки XII—XIII ст. з території Среднього Подністров'я:

1, 13 — Вільхівці; 2, 6, 7, 16 — Слобідка Малинівська; 3, 11, 12, 14 — Городівці; 4, 19 — Городок; 5, 8, 15, 17 — Устя (Горнопільська область); 8, 10 — Мар'янівка; 18, 20 — Велика Слобідка.

ний шар потужністю до 0,7 м, який тягнеться на 250 м. Досліджено заповнення землянок завглибшки до 2 м, де трапляється давньоруська кераміка (рис. 4, 9, 10). В оголеннях зустрічаються також слов'янські черепки другої половини I тисячоліття н. е.

15. с. Непоротово Сокирянського району Чернівецької області (пункт 22).

В 4 км на північний захід від села проти вусія лівобережної притоки Дністра — Данилового струмка, в оголеннях першої тераси правого берега Дністра заввишки 6—7 м, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлено культурний шар завтовшки 1,2 м, з давньоруською керамікою.

16. с. Перебіківці Хотинського району Чернівецької області (пункт 2).

В 2,5 км на захід від центра села розташоване давньоруське поселення, яке займає край першої тераси. На площі 300×50 м виявлено фрагменти давньоруської кераміки. У береговому зсуві простежено напівземлянку з темним заповненням.

17. с. Рудківці Новоушицького району Хмельницької області (пункт 24).

В 4 км на захід від села на першій терасі неглибокої балки в урочищі Сінне, на площі 150×50 м знайдено фрагменти давньоруської та ліпної ранньосередньовічної кераміки. На поверхні знайдено залізний асиметричний наральник завдовжки 25,5 см і завширшки 14 см (рис. 3, 6).

18. с. Слобідка Малинівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 11).

У західному напрямку від села, на мисовидному виступі лівого берега Дністра, заввишки 30 м, на площі 400×200 м трапляється давньоруська кераміка (рис. 4, 2, 6, 7, 16).

19. с. Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 13).

У центрі села, на першій терасі лівого берега Дністра заввишки 2—3 м, протягом 1 км тягнеться поселення завширшки 150 м. На поверхні трапляється давньоруська кераміка і перепалена глина. В оголеннях берега простежується культурний шар, завтовшки 0,4 м, який міститься на глибині 0,2—0,3 м від сучасної поверхні.

20. с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 20).

На захід від села, в урочищі Гуки, на першій терасі лівого берега Дністра, на площі 250×50 м зустрінута давньоруська кераміка. В берегових зсувах простежено кілька напівземлянок, в заповненні яких виявлено давньоруську кераміку. На цій же площі розташоване слов'янське поселення другої половини I тисячоліття н. е.

21. с. Юрківці Чемеровецького району Хмельницької області (пункт 7).

На території балки, що розташована на схід від села, на правому березі р. Жванчик, на площі 150×80 м зібрано давньоруську кераміку. Тут же трапляються фрагменти трипільського посуду.

Городища

22. с. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 21).

На західній околиці села (у 300 м від цегельного заводу), на першій надзаплавній терасі лівого берега Дністра заввишки 10 м розташоване невелике кільцеподібне городище діаметром близько 30 м, яке обнесено дуже поруйнованим валом. З напільного боку помітні залишки рову. На поверхні та зсувах трапляються фрагменти давньоруської кераміки.

23. с. Устя Мельница — Подільського району Тернопільської області (пункт 1).

Городище розташоване в 1 км на південні від села, на скелястому лівому березі Дністра, заввишки 50 м, який стрімко обривається до долини р. Нічлави. Воно підпрямокутної форми, з майданчиком, нахиленим від ріки. Вздовж берегового схилу довжина городища становить 105 м, максимальна ширина — 65 м. З усіх боків, крім лінії берега, простежено залишки валу заввишки до 1,5 м при ширині основи 3 м. З заходу і півдня городище укріплено ровом завширшки 10—15 м і завглибшки 5—8 м. З півночі до нього прилягає яр завглибшки до 30 м, на дні якого протікає струмок. На стрімкому південному схилі яру, на висоті 15 м розташована штучна тераса — бойовий майданчик завширшки 4 м.

З північного і південно-західного боків до городища прилягає посад, де зібрано давньоруську кераміку (рис. 2, 1, 2, 6; 4, 5, 15, 17) та залізні шлаки.

На північ від городища розташований могильник. Поховання в кам'яному ящику було зруйноване під час оранки. Можливо, могильник зв'язаний з городищем.

24. с. Устя Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (пункт 14).

Городище мисовидного типу розташоване на лівому низькому березі Дністра при впадінні в нього р. Смотрич. В плані воно нагадує рівнобедрений трикутник з розмірами сторін — 36, 38, 39 м, який обнесено валом. Трикутник своєю основою спрямований до високої нависочуючої скелі (рис. 5).

Вал найкраще зберігся з боку скелі, де його висота становить 0,7—0,8 м. З цього ж боку простежується рів, майже занесений зсувами, первісна глибина якого досягала 2 м.

Для вивчення стратиграфії городища було викопано траншею завширшки 1 м і завдовжки 37 м, яка йшла від верхів'я до основи трикутника. На глибині 0,35—0,40 м від сучасного рівня було виявлено культурний шар давньоруського часу завтовшки 0,4 м. В ньому виявлено кераміку XII—XIII ст., кістки тварин, мушлі, вугілля тощо. Нижче виявлено культурний шар VI—VII ст. н. е. та скіфського часу. Між різночасовими горизонтами чітко простежувалися стерильні прошарки ґрунту.

У східному куті городища розчищено залишки глинобитного вогнища давньоруського часу розмірами $0,6 \times 0,4$ м.

Розріз валу і рову показав, що укріплення було збудовано у давньоруський період.

Для сільських неукріплених давньоруських поселень Середнього Подністров'я характерне розташування на перших або других надзаплавних терасах водоймиць та балок, поблизу чорноземних ґрунтів і лук. Площа, на якій простежуються залишки культурного шару, займає декілька гектарів.

Укріплені городища розташовуються на підвищеннях або займають низинні ділянки. Вони бувають мисовидні, у формі природного останця або оточені кільцевим валом.

За соціальним змістом городища не були однорідними. Очевидно, городище в с. Устя Тернопільської області, площа дитинця якого становить близько 6,5 га і до якого прилягає великий посад, було давньоруським містом — центром ремесла і торгівлі. Невелике городище в с. Устя Хмельницької області, найімовірніше, слід інтерпретувати як фортецю — військове укріплення. Під час розкопок тут не виявлено житлових будівель. Фортеця, напевно, контролювала пересування суден по Дністру, своєчасно повідомляю-

Рис. 5. Загальний вигляд городища в с. Устя Хмельницької області.

чи про небезпеку, та давала першу відсіч ворогові. Кільцевидне городище біля с. Ушиця слід, очевидно, розглядати як феодальний двір — загородній князівський замок, який містився поблизу давньоруського міста Ушиця. Залишки останнього разом з укріпленнями знівельовані багатовіковими будівельними роботами в Старій Ушиці. Можливо,

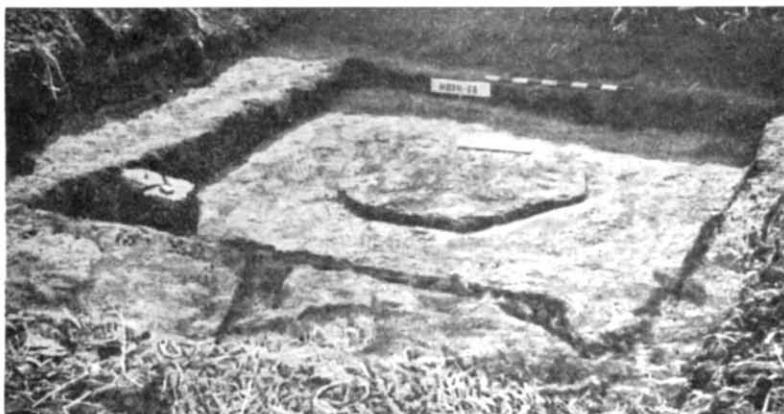

Рис. 6. Напівземлянка з Городка.

його сліди простежено на території середньої школи, де зібрано багато фрагментів давньоруської кераміки.

Виявлені під час розкопок житла були однокамерними, прямокутними напівземлянками (рис. 6; 7).

Найбільш масовим матеріалом давньоруських пам'яток Середнього Подністров'я є гончарна кераміка, виготовлена на вдосконаленому гончарському колі. Більшість виробів червоного або сірого кольорів виготовлено з добре відмуленої глини, інколи з домішками піску в тісті. Посуд доброго випалу з одноколірним або триколірним зламом. Випал провадився в спеціальних гончарських горнах, які в Середньому Подністров'ї виявлено у Васильові⁸ та Луці-Врублівецькій⁹.

Кераміка представлена переважно горщиками, які, в залежності від профілювання вінець, можна поділити на декілька типів.

До першого типу належать горщики з короткою вертикальною або накиленою шийкою та дуже відігнутими назовні округленими вінцями з рівчачком з внутрішнього боку (рис. 4, 1—7, 10). Як різновидність цього типу трапляються вінця без рівчачка (рис. 4, 8, 9). Серед орнаментальних мотивів є врізна хвиля та горизонтальні лінії (рис. 4, 3, 5—8). Горщики цього типу були поширені на всіх землях Київської Русі¹⁰.

Для другого, найбільш поширеного типу характерна коротка вигнута чітко виражена шийка та короткий різко відігнутий назовні вінчик, край якого зрізаний навскіс (рис. 4, 11—20). З внутрішнього боку нерідко простежується рівчачок (рис. 4, 11, 13, 14, 16, 18, 20). Фрагменти посуду цього типу орнаментовано хвилястими (рис. 4, 12, 14, 15, 17) або горизонтальними (рис. 4, 11, 20) врізними лініями. Такий посуд поширений виключно на території Галицької землі. Лише в Польщі та на Волині виявлено поодинокі фрагменти подібних вінців¹¹.

Третій тип представлений фрагментами горщиків з плавно вигнутую або чітко вираженою шийкою з відігнутим назовні, горизонтально зрізаним вінцем (рис. 2, 1, 2,

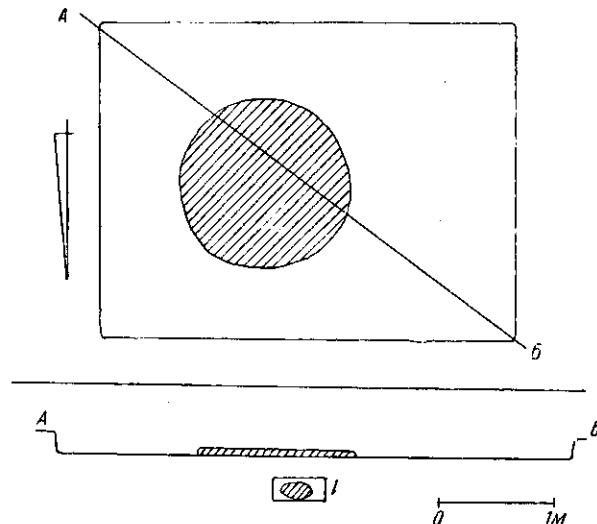

Рис. 7. План та розріз напівземлянки з черенем з Городка.

7, 8), інколи з рівчачком з внутрішнього боку (рис. 2, 7, 8). Посуд орнаментований заглибленими хвилястими лініями (рис. 2, 1, 2) та навскісними штрихами (рис. 2, 7). Цей тип кераміки також характерний для Галицької землі. Посудини з подібними вінцями відомі лише в Чехословаччині¹².

Серед давньоруської кераміки Середнього Подністров'я трапляються конічні поширишки, прикрашені врізним орнаментом (рис. 2, 6). Найбільш поширені вони в Галицькій землі, але трапляються і на інших територіях¹³.

Крім кераміки, на давньоруських пам'ятках Пониззя виявлено вироби з заліза. До предметів сільськогосподарського виробництва належить широколопатевий асиметричний наральник завдовжки 25,5 см, який знайдено на поселенні Рудківці (рис. 3, 6). Подібні наральники були поширені в давньоруський час¹⁴, але відомі і на пам'ятках кінця I тисячоліття н. е.¹⁵

З Городка походить наконечник протикольчужної черешкової стріли з круглим перехватом та ромбовидним в перерізі вістрям (рис. 3, 3). Довжина виробу — 6 см. Подібні стріли були поширені у XI—XIII ст. Вони виявлені під час розкопок у Вишгороді, на Райковецькому городищі, Ізяславі, Новгород та в багатьох інших місцях¹⁶.

У Бакоті виявлено залишну скориру та ножиці, виготовлені з двох частин, які з'єднано за допомогою заклепки (рис. 3, 4, 5). Аналогічні ножиці відомі з Княжої гори в Каневі¹⁷. З інших залишних побутових предметів у Вільховицях знайдено ножик завдовжки 8,5 см з плоским черешком та стержень завдовжки 7 см (рис. 3, 1, 2).

У напівземлянці з Городка виявлено верхній жорновий камінь діаметром 70 см з отвором у центрі. Цікаво, що під час розкопок сільських поселень у Городку і Бакоті знайдено скляні наручні браслети, які довгий час вважалися прикрасою міських жінок.

На основі керамічного матеріалу та інших знахідок пам'ятки Пониззя можна віднести до XII—XIII ст. Проте не виключено, що широкі розкопки дозволять виявити більш ранні та пізніші матеріали.

Роботи по вивчення старожитностей XII—XIII ст. на лівобережжі Середнього Дністра тільки розпочинаються. Але навіть одержані результати показали, що за характером археологічного матеріалу (особливо кераміки) давньоруські пам'ятки Пониззя повністю відповідають старожитностям Галицької Русі, що пояснюється економічною, культурною і політичною єдністю даного району.

Досить актуальним є вивчення давньоруських пам'яток Х—XI ст., які на лівобережжі Дністра майже не відомі. Поки що лише на поселенні в Бакоті виявлено житло та кілька господарських ям з давньоруською керамікою Х—XI ст. Іх вивчення дасть можливість висвітлити питання формування і становлення Пониззя як адміністративного району Галицької землі.

- ¹ Батюшков П. И. Подолія. Историческое описание. Спб., 1891, с. 1.
- ² ПСРЛ, т. II, с. 169, 179.
- ³ Там же, с. 84, 179.
- ⁴ Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля слов'янська. Ужгород, 1969, с. 65—124.
- ⁵ Винокур І. С., Гуменюк С. К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини. Қам'янець-Подільський, 1965, с. 36—37.
- ⁶ Рапопорт П. А. Военное зодчество западноукраинских земель X—XIV вв. Л., 1967, с. 17.
- ⁷ Тиханова М. А. Поселение культуры полей погребений в Луке-Брублевецкой Хмельницкой области.—КСИА АН СССР, 1955, вип. 4, с. 46; Зильманович І. Д. Древнерусская гончарная печь в с. Лука-Брублевецкая.—В кн.: Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. Хмельницький, 1965, с. 87—88.
- ⁸ Тимощук Б. О. Північна Буковина..., с. 82—83.
- ⁹ Зильманович І. Д. Древнерусская гончарная печь..., с. 87—88.
- ¹⁰ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.—КСИА АН СССР, вип. 120, 1969, с. 6—7.
- ¹¹ Там же, с. 8.
- ¹² Там же, с. 8—9.
- ¹³ Там же, с. 13.
- ¹⁴ Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. К., 1960, с. 55, рис. 24, 10.
- ¹⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.—МИА, 1958, № 74, с. 321, табл. XXXVII, 1, 2.
- ¹⁶ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие.—САИ, 1966, Е1-36, с. 85.
- ¹⁷ Мезенцева Г. Г. Давньоруське місто Родень. К., 1968, с. 151, табл. 1, 7.

О. М. ПРИХОДНЮК

Древнерусские памятники Среднего Поднестровья

(разведки 1968—1969 гг.)

Резюме

На территории Среднего Поднестровья в древнерусское время сформировался административный район с центром в Бакоте, известный под названием Понизье. Археологически эта территория изучена недостаточно, особенно левый берег Днестра, где проводились лишь эпизодические раскопки древнерусских памятников. Слабая изученность левобережья Среднего Поднестровья заставляет более внимательно отнести к древнерусским материалам, которые стали известны в последние годы по разведкам и разведывательным раскопкам на городище в Устье, на поселениях в Городке и Бакоте. Публикуемый археологический материал является интересным источником к изучению Среднего Поднестровья в XII—XIII вв.

А. П. САВЧУК, Ю. В. КОСТЕНКО

Дослідження археологічних пам'яток у Барішівському районі Київської області

Влітку 1974 р. в зв'язку з організацією Барішівського історико-краєзнавчого музею активісти Товариства охорони пам'ятників історії і культури УРСР провели облік археологічних знахідок, виявлених на території району, в основному в долині середньої течії р. Трубіж. Найцікавіші з них відібрані для експозиції музею. Проведені також нові розвідки і розкопки.

Серед знахідок привертає увагу велика кількість виробів з кременю, зокрема мезолітичних типів. Протягом багатьох років вони збирались на піщаному мисі перед торфовища в урочищі Рябці поблизу с. Коржі¹. Всього тут зібрано близько 2 тис. кременів, четверта частина яких оброблена. В іх числі вперше зафіксовані, щоправда,

нечисленні наконечники стріл пізньосвідерського типу (рис. 1, 1—7). Це, можливо, свідчить про остаточне затухання свідерського впливу (точніше — пам'яток типу Гріянськ на Сожі) на широті Трубежа². В інших комплексах, теж значних за кількістю матеріалів, простежені інші типологічні ознаки. Наприклад, поблизу того ж села в урочищі Панський Кут трапляються тільки пластинки кудлаївського типу, в урочищі Бирки переважають трапеції. Останній комплекс можна вважати найбільш пізнім за наявністю мініатюрної сокирки з відполірованою від роботи спинкою, але ще без слідів шліфування леза. В багатьох випадках виявлена неолітична дніпро-донецька кераміка з характерною домішкою трави в тісті.

Цікаві знахідки трипільської кераміки або близької до неї (софіївський тип), які свідчать про те, що відоме поселення цієї культури в Лукашах у системі Трубежа не є поодиноким.

Особливо численний посуд часу бронзи, зокрема багатоваликового типу. Трапляється по Трубежу й кераміка тишінецько-комарівська або сосницька. Одне поселення

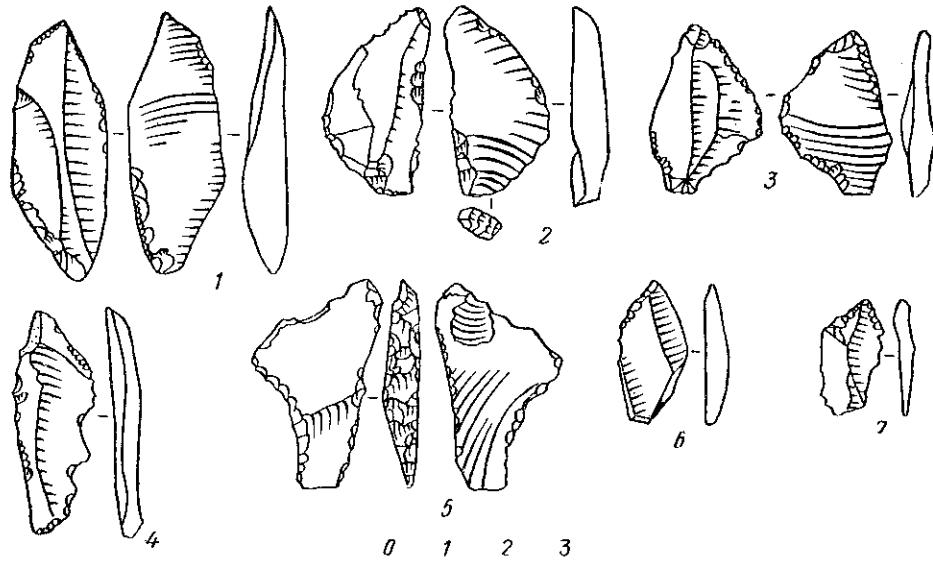

Рис. 1. Крем'яні наконечники стріл з урочища Рябці поблизу с. Коржі.

цієї північної за походженням культури розташоване поблизу с. Пристроми на межі Баришівського і Переяслав-Хмельницького районів³. На околицях Баришівки виявлено лише окремі фрагменти сосницької кераміки, знахідки якої по всьому Трубежу постуваються кількісно багатоваликової кераміці. Остання може бути пов'язана з більш ранньою катакомбною і навіть з посудинами давньоїмного типу, також виявленими на цій території.

Матеріали раннього залізного віку належать до двох культур: скіфської та підгірцівсько-милоградської. Серед пам'яток є кілька поселень (рис. 2), де зібрано багато фрагментів ліпного посуду, важики для ткацького верстату, шматків печини. Привертає увагу значна кількість імпортної античної кераміки. Трапляються також намистини з пасті, типові тригранні бронзові наконечники стріл. До другої культури можна віднести лише одне поселення під с. Селищем в урочищі Бирки з характерним посудом, прикрашеним «перлинами» під вінцями, і численними пряслицями, подекуди орнаментованими. У цьому пункті знайдено три плоских черешкових залізних наконечники стріл, до 30 бронзових пізнього типу, без гачків, зі сковою або ледве виступаючою втулкою. На деяких з них помітні дефекти літва, можливо, тут була майстерня. Таке припущення підтверджується також концентрацією в окремих пунктах крапель бронзи, лому, зокрема дрібних уламків наконечників зазначеного типу.

Необхідно зазначити, що як на цьому поселенні, так і на інших по Трубежу вже за межами району абсолютно відсутні дрібні бронзові прикраси типу Підгірцівського скарбу⁴, що доволіноє уявлення про культуру цього часу на Київщині.

Доба полів поховань також дуже виразно розподіляється на зарубинецьку і черняхівську. Багаті знахідки пізньозарубинецького характеру вже знайшли своє відображення у фаховій літературі⁵. Вони й тепер трапляються в багатьох пунктах. Три великі поселення черняхівської культури розташовані на лівому високому березі річки та на берегах балки, що впадає в Трубіж поблизу хутора Хлопкова. Протягом кількох років на них зібрано понад 1000 фрагментів гончарного, ліпного і амфорного посуду. За формами він має аналогії в матеріалах Переяслав-Хмельницького могильника⁶ та інших пам'яток цього району⁷. Великий інтерес становить залізна сокира-кельт з широким

хозом, знайдена серед скupчення лечини на поселенні в урочищі Карта. Є також кістяні гребені, бровзові пряжки, грузила для сіті, залізні вожі, уламки жорен з вулканічного туфу, численні біконічні лощені пряслиця. Матеріали черняхівської культури виявлені в кількох пунктах на піщаних підвищеннях в межах заплави ріки.

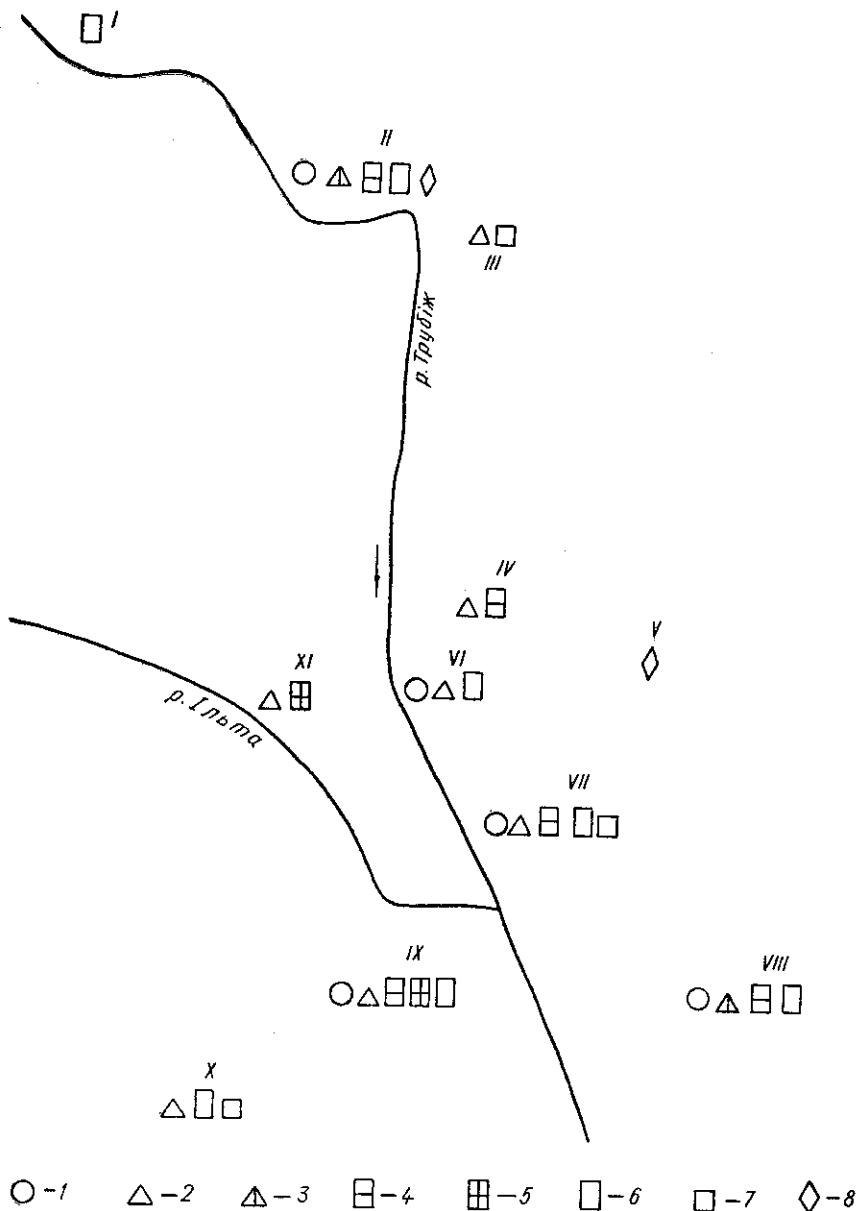

Рис. 2. Схематична карта археологічних пам'яток поблизу Баришівки:

1 — скupчення мезолітичного кременю; 2 — знахідки неолітичної кераміки; 3 — поселення трипільської культури; 4 — поселення культури багатоваликової кераміки; 5 — знахідки тицінецько-комаровської кераміки; 6 — поселення часу раннього заліза; 7 — поселення черняхівської культури; 8 — поселення Київської Русі.

I — урочище «Михайлів»; II — урочище «Бирки»; III — поле поблизу хут. Хлопкова, урочища «Карта», «Тарілка»; IV — полустанок Коржі; V — урочище «Солонець»; VI — урочище «Бирки»; VII — урочище «Панський Кут»; VIII — урочище «Рябці»; IX — урочище «Черняків Острів»; X — урочище «Осанувове»; XI — урочище «Кут».

Крім городища, на території Баришівки (давньоруський Боруч), останнім часом стали відомі і поселення часу Київської Русі. Так, під с. Селищем у вже згадуваному урочищі Бирки поміж черняхівським і зарубинецьким поселеннями знайдено залишки будівель, характерну кераміку XI—XIII ст., господарські та побутові речі. Виявлено сліди ювелірної майстерні⁸. На поселенні в урочищі Солонець біля с. Коржі простежується скupчення великих шматків овруцького шифера та виробів з нього.

Проведена робота має значення не тільки для створення місцевого музею, але й для охорони численних археологічних пам'яток у долині Трубежа в межах Барішівського району. Це тим більш важливо, оскільки тут передбачається мінералізація торф'яних полів. Пісок з підвищень буде механічними засобами переміщуватися на ділянки чистого торфу і при цьому неминуче руйнуватимуться залишки стародавніх поселень. окремі з них вже знищені під час будівельних робіт поблизу с. Коржі, в урочищах Бирки, Чисте та Моховате. Тому необхідно посилити нагляд за пам'ятками, щоб своєчасно, в разі потреби, провадити розкопки.

¹ Савчук А. П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї.— Археологія, 1974, № 13, с. 41—54.

² Круц В. А. Население Среднего Поднепровья в эпоху меди. Автореф. канд. дис. К., 1974.

³ Савчук А. П., Сікорський М. І. Археологічні дослідження на Переяславщині.— УІЖ, 1964, № 5, с. 156.

⁴ Даниленко В. М. Дослідження пам'яток підгірцівського та бобрицького типів на Київщині в 1950 р.— АП УРСР, 1955, т. 6.

⁵ Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— МИА, 1969, № 160, с. 82—87.

⁶ Гончаров В. К., Махно Є. В. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького.— Археологія, 1957, т. II, с. 127—143.

⁷ Сікорський М. І., Савчук А. П. Переяславщина напередодні Київської Русі.— Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 140—147.

⁸ Савчук А., Костенко Ю. Свідки минулого.— «Україна», 1962, № 10, с. 23.

Надходження у фонди Інституту археології АН УРСР у 1974 р.

Надходження за перший квартал 1974 р. складаються з десяти колекцій, що налічують 2993 предмети. Вони походять з розкопок та розвідок, проведених співробітниками Інституту в 1961—1973 рр. у Київській, Дніпропетровській та Миколаївській областях, а також з матеріалів О. В. Бодянського, зібраних в 1941 та 1971 рр. у Надпоріжжі.

Група I. До неї входять п'ять колекцій з розкопок античного міста Ольвії, матеріали розвідок багатошарового поселення та могильника Таценки, а також окремі випадкові знахідки.

Перша колекція налічує 536 предметів, виявлених в 1971 р. у двох житлових будинках (№ 12 та 14, ділянка Е 6-7) в районі міських кварталів Ольвії (с. Парутине Очаківського району Миколаївської області). Керівником розкопок був Л. М. Славін. Основу колекції становить керамічний матеріал, серед якого переважають уламки амфор VI—II ст. до н. е. Є велика кількість чорнолакового посуду (світильник з графіто), а також червонофігурного та чорнофігурного (ольпа із зображенням діонісійських свят), фрагменти мегарських чаш.

Серед нечисленних кам'яних виробів виділяються фрагмент чоловічої постаті, можливо, Гермеса, що належить до чудових зразків античної скульптури елліністичного часу, та мармурова голівка жінки тієї ж роботи (за визначенням дослідника). У колекції багато монет, серед яких є бронзовий ас із зображенням Горгони та колеса на реверсі. Є поодинокі кістяні та скляні вироби.

Друга колекція включає 1097 предметів з розкопок на ділянці АГД в Ольвії, проведених у 1971 р. під керівництвом А. С. Русєвої. Тут переважають фрагменти посуду. Крім того, наявні 447 дельфінчиків і монет, серед яких унікальна срібна монета-стater із зображенням Геракла, що натягує тятиву лука (V ст. до н. е.). Є мідні, залізні, кістяні та мармурові вироби. Дуже рідкісна річ — ритуальна теракота кола Деметри, а також теракота, що зображує мавпу (V ст. до н. е.). Колекція, датована часом від VI до II ст. до н. е., важлива для вивчення архаїчного періоду Ольвії — періоду її становлення.

Третю колекцію становить 56 предметів з охоронних розкопок берегової частини Нижнього міста Ольвії (ділянка Кліф III), проведених С. Б. Охотниковим. Серед речового матеріалу — фрагменти амфор сінопського, фасоського, пантікалейського походження (IV—II ст. до н. е.). На фрагменті мегарської чаші — постаті жінки з сокиркою в руках, а на уламку кераміки корінфського типу — сінопське астіномне клеймо із зображенням колоса і написом (перша частина III ст. до н. е.). До елліністичного часу належить торс мармурової статуетки Афродіти. У колекції — десять монет (переважають «борісфені») і кілька виробів з металу, кістки та скла.

Четверта колекція, у складі якої 141 предмет, зібрана під час дослідження у 1972 р. західного схилу Ольвії (Кліф II). Розкопки залишиків, що руйнуються, проводив Е. І. Діамант. Основна частина колекції — це кераміка, вироби з інших матеріалів нечисленні (мармур, бронза, залізо, скло, кістка). Найбільш ранні речі, як свідчить звіт С. Д. Крижицького, належать до III ст. до н. е. Більшість знахідок датована I—III ст. до н. е., зокрема світильники, амфори, червоноглянцій, сіроглянцій та інші побутовий посуд.

П'ята колекція (100 предметів) містить матеріали розкопок терасного міста Ольвії (ділянка Кліф I). Охоронні роботи проводив В. М. Отрешко у 1972 р. Серед знахідок — фрагменти чорнолакових, буролакових, червонофігурних та інших горщиків, бронзові монети і одна срібна (динарій Коммода), дельфінчики, бронзові підвіски, шпилька, кільце, вироби із заліза та свинцю, фрагмент мармурового лутерія. Вони належать як до більш раннього елліністичного часу, так і пізнішого (до III ст. н. е.). Це одна з перших колекцій, зібраних на території майже не вивченого району Ольвії.

Шоста колекція (252 предмети) являє собою результат кількарічних розвідок (протягом 1961—1962, 1964—1966 рр.) поселення і могильника поблизу с. Таценки Обухівського району Київської області, обстежених зарубанецьким загоном Середньодніпровської експедиції під керівництвом Є. В. Максимова. Матеріал збирався на розвізнях дюнах правого берега р. Стугни (39—42 км шосе Київ—Обухів) в основному піонерами археологічного гуртка інституту. Переважає кераміка, є прясла, предмети ливарного

виробництва, поодинокі кам'яні і металеві вироби. Це речі різних епох — від бронзового віку до пізньозарубинецького часу.

Сьома колекція, до якої входять шість предметів, зібрана А. В. Бодянським у 1971 р. поблизу с. Іллінка Томаківського району і в с. Волоському Дніпропетровського району і області.

Іллінка. Пункт I розташований за 1 км північніше від села (так зване урочище Калита за 4 км на північ від м. Марганця). Звідси з обвалу берегів Каховського моря походить пізньотрипільський розписний горщик, курильниця і три горщики, виявлені у зруйнованих похованнях катакомбної культури.

Волоське. У центрі села за 100 м на північ від сучасного річкового причалу над Сурською затокою знайдено у 1941 р. кам'яну матрицю для відливки кінджала та шила епохи пізньої бронзи.

Група II. В ній об'єднуються три колекції з досліджених новобудовними експедиціями курганних могильників поблизу хутора Відрядного, з околиць с. Булгакове та м. Орджонікідзе.

Восьма колекція (178 предметів) походить з розкопаніх у 1971 р. восьми насипів за 2 км від хутора Відрядного Баштанського району Миколаївської області, на лівому березі р. Інгул. Начальник експедиції О. Г. Шапошникова. Колекція містить матеріали від енеоліту до раннього середньовіччя: кераміку всіх періодів ямної культури, а також горщики катакомбної та зрубної культур. Є рогова сокира, кістяні молоточкоподібні шпильки, пронизки, підвіски з іклів тварин; ножі; шило, бляхи з пущоном і підвіски; крем'яні відщепи, скребок, наконечник стріли; кам'яні поліровані булава і сокира. Ці знахідки цікаві ще й тим, що засвідчують зв'язки племен Пойнгуля з племенами Північного Кавказу в епоху бронзи. Серед колекції — невелика група скіфо-сарматських матеріалів і речі пізніх кочівників.

Дев'ята колекція (285 предметів) надійшла з досліджених у 1971 р. п'яти курганів за 3 км на захід від с. Булгакове (нині Новогригорівка) Баштанського району Миколаївської області (начальник експедиції О. Г. Шапошникова). Матеріали різночасні. Це предмети епохи міді — бронзи (горщики, молоточки, терочники). Основну частину колекції становлять скіфські речі IV ст. до н. е. Серед них — бронзовий казан, гривня, дзеркало, дерев'яні блюда, шкіряний колчан зі стрілами, шкіряні чобітки. Кілька знахідок трапилось у похованні кочівника. Надзвичайний інтерес мають узорні шовкові візантійські тканини, передані у Всесоюзні художні науково-реставраційні центральні майстерні (ВХНРЦМ) у Москві. Частина матеріалів надійшла в Державний музей історичних коштовностей УРСР у Києві.

Десята колекція (242 предмети) зібрана під час охоронних досліджень трьох курганних груп за 7 км на північ від м. Орджонікідзе Дніпропетровської області в зоні робіт гірничо-збагачувального комбінату. У 1972 р. під керівництвом Б. М. Мозолевського тут поблизу Богданівського, Північного та Шевченківського кар'єрів було розкопано десять курганів: у групі Страшної Могили — один, у групі Іспанових могил — три, Лисячої Могили — шість. Найбільш ранні знахідки нечисленні. Вони належать до катакомбної та зрубної культур. Основну частину колекції становлять скіфські речі V—IV ст. до н. е. Є сарматські горщики і ніж. Частина матеріалів з цих курганів зберігається в Музеї історичних коштовностей УРСР у Києві.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнський Археологічний Комітет
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ИАК — Известия Археологической Комиссии
ИБАИ — Известия на Археологический Институт (Болгария)
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА IA АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАК — Отчет Археологической Комиссии
ПСА — Проблемы скифской археологии
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
Труды АС — Труды Археологического съезда
УІЖ — Український історичний журнал
ААН — Acta Archaeologica Hungarica
BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua
MCA — Materiale și cercetari archeologice
PA — Památky archeologické
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche

ЗМІСТ

Статті

Чередниченко М. М. Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я	3
Красковський В. І. (Одеса). Генезис форми знарядь кам'яного віку	21
Тимошук Б. О. (Чернівці). Середньовічний Хотин	29

Публікації та повідомлення

Беляєв О. С. Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка	40
Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани	48
Бокій Н. М. (Кіровоград). Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина	65
Мурзін В. Ю. Поховання VIII — початку VII ст. до н. е. на Херсонщині	74
Буйських С. В., Бураков А. В. Античне городище на мису між Березанським і Со- сицьким лиманами	79
Ушаков Ю. М. Аналіз зубощелепної патології на палеоантропологічному матеріа- лі з Баклинського могильника	91

Критика та бібліографія

Телегін Д. Я. Кarta археологічних пам'яток Молдавії	97
---	----

Охорона археологічних пам'яток

Приходнюк О. М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я (розвідки 1968—1969 pp.)	99
Савчук А. П., Костенко Ю. В. Дослідження археологічних пам'яток у Барішів- ському районі Київської області	106

Хроніка

Нечитайло А. Л. Надходження у фонди Інституту археології АН УРСР у 1974 р.	110
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Чередниченко Н. Н. Хронология срубной культуры Северного Причерноморья	21
Красковский В. И. (Одесса). Генезис формы орудий каменного века	29
Тимошук Б. А. (Черновцы). Средневековый Хотин	39

Публикации и сообщения

Беляев А. С. Раскопки многослойного поселения вблизи с. Осиповка	48
Шилов Ю. А. Первый и четвертый Старосельские курганы	65
Бокий Н. М. (Кировоград). Раскопки курганов в верховых бассейна Тясямина	73
Мурзин В. Ю. Погребения VIII — начала VII вв. до н. э. на Херсонщине	78
Буйских С. Б., Бураков А. В. Античное городище на мысе между Березанским и Сосницким лиманами	90
Ушаков Ю. Н. Анализ зубочелюстной патологии на палеоантропологическом материале из Баклинского могильника	96

Критика и библиография

Телегин Д. Я. Карта археологических памятников Молдавии	97
---	----

Охрана археологических памятников

Приходнюк О. М. Древнерусские памятники Среднего Поднестровья (разведки 1968—1969 гг.)	106
Савчук А. П., Костенко Ю. В. Исследование археологических памятников в Барышевском районе Киевской области	106

Хроника

Нечитайло А. Л. Поступления в фонды Института археологии АН УССР в 1974 г.	110
--	-----

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

22

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту археології
АН Української РСР*

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний
редактор Г. Р. Боднер. Коректори Р. С. Коган, З. П. Школьник.

Інформ. бланк № 425.

БФ 01198. Здано до набору 15.IX 1976 р. Підписано до друку
28.IV 1977 р. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Умовн. друк. арк. 10,15.
Облік.-вид. арк. 9,77. Тираж 1000. Вид. № 226. Зам. 6-790. Ціна
1 крб. 27 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Рєпіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004.
Київ-4, вул. Рєпіна, 4.

**У видавництві «Наукова думка»
вийдуть в світ книги:**

Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в. н. э.). Язык русский. 15 л. Цена 1 руб. 66 коп.

Монография посвящена монетам античного и средневекового Херсонеса — единственного города-государства Северного Причерноморья, уцелевшего в бурную эпоху «великого переселения народов».

По-новому решаются многие спорные вопросы истории, экономики и государственного строя этого города, просуществовавшего с IV в. до н. э. до конца XII в. н. э.

Монография иллюстрирована.

Рассчитана на археологов, историков, преподавателей, нумизматов, студентов.

Бліфельд Ф. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Мова українська, 18 арк. Ціна 2 крб. 04 коп.

У книзі аналізуються матеріали багаторічних досліджень комплексу давньоруських пам'яток поблизу с. Шестовиці Чернігівської області. Автор розглядає питання етнічної і соціальної належності дружинників некрополя, розташованого біля одного з найбільш давніх центрів формування давньоруської держави — Чернігова.

Книга ілюстрована.

Розрахована на археологів, істориків, викладачів вузів, краєзнавців.

Попередні замовлення на ці видання приймає книгарня видавництва «Наукова думка» (252001, Київ-1, вул. Кірова, 4), яка іногороднім замовникам висилає книги післяплатою.

«НАУКОВА ДУМКА»